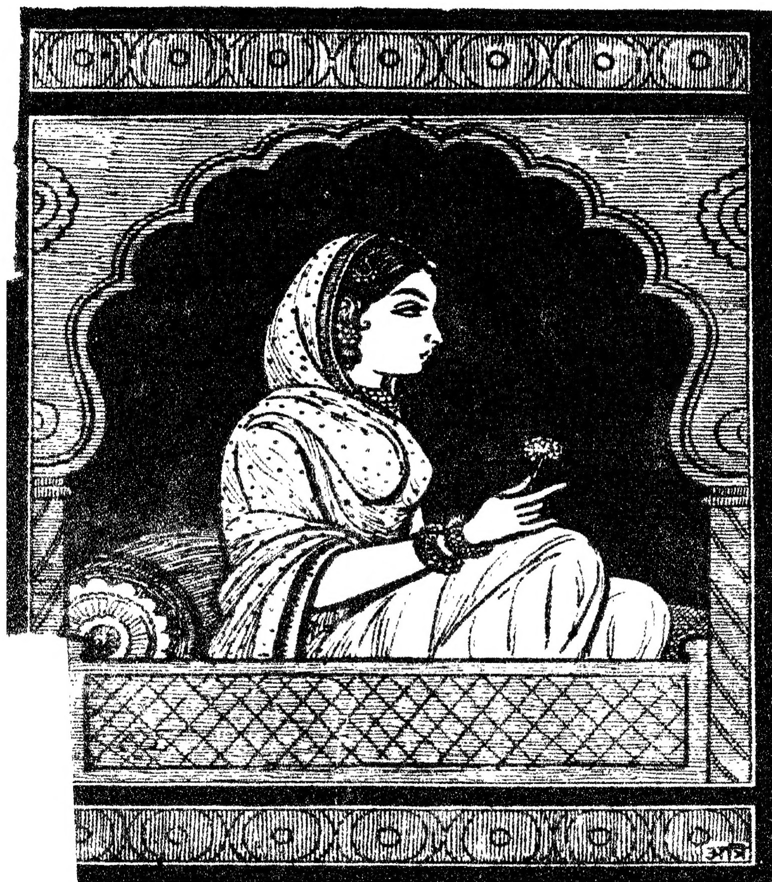
રૂપસુંદરી અને બીજાં સ્ત્રીરત્નો

[રજપૂત યુગની ૧૪ શ્રેષ્ઠ સન્નારીઓના ચરિત્રો]

ભિક્ષુ અખંડાનંદની પ્રસાદી

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

ભદ્ર પાસે અમદાવાદ અને કાલબાદેવી રોડ મુંબઈ ૨

સવા રૂપિયો

'ભારતની દેવીઓ ગ્રંથ ૨જો'

રૂપસુંદરી

અને બીજાં સ્ત્રીરત્નો

(રજપૂતયુગની ૭૪ શ્રેષ્ઠ સન્નારીઓનાં ચરિત્રો)

૨

પ્રયોજક :

સ્વ૦ શિવપ્રસાદ દલપતરામ પંડિત

મુકામ : કોટા (રાજસ્થાન)

ભિક્ષુ અખંડાનંદની પ્રસાદી

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

ઠે. ભદ્ર પાસે, અમદાવાદ અને કાલબાદેવી રોડ મુંબઈ ૨

સવા રૂપિયો

સંવત ૨૦૦૫ : : પ્રત ૧૦૦૦

મુદ્રક અને પ્રકાશક : ત્રિભુવનદાસ હ૦ ઠક્કર,
સસ્તું સાહિત્ય મુદ્રણાલય, રાયખડ : : અમદાવાદ

નિવેદન

આ અગાઉ 'ભારતનાં સ્ત્રીરત્નો' અને 'ભારતની દેવીઓ'ના નામે ત્રણ આવૃત્તિ બહાર પડેલી છે. તે પૈકીના બીજા ગ્રંથને ત્રણ વિભાગમાં વહેંચી નાખીને તે પૈકીનું આ બીજું પુસ્તક 'રૂપસુંદરી અને બીજાં સ્ત્રીરત્નો' નામથી પ્રસિદ્ધ થાય છે.

'ભારતની દેવીઓ' પુસ્તક ઘણું દળદાર ને ઉપયોગી છે. એ દળદાર ગ્રંથને ખરીદી શકે એવાં કુટુંબોની સ્ત્રીઓ આવા ગ્રંથના વાચનથી વંચિત ન રહે, એ લક્ષમાં રાખીને આ રીતે છૂટા વિભાગો કરવામાં આવ્યા છે.

આ પુસ્તકમાં રજપૂતયુગની ૭૪ શ્રેષ્ઠ સન્નારીઓનાં ચરિત્રો આવે છે.

મુંબઈ,
તા. ૨૫–૭–'૪૯

સસ્તું સાહિત્ય મુદ્રણાલય ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટીઓ વતી
મનુ સૂબેદાર (પ્રમુખ)

અનુક્રમ

ક્રમાંક	નામ	પૃષ્ઠાંક
૯૪	પુષ્પાવતી	૧૯૩
૯૫	લલ્લાવદી	૧૯૪
૯૬	રૂપસુંદરી	૧૯૫
૯૭	જયશિખરીની રાણીઓ	૨૦૧
૯૮	સીતાદેવી	૨૦૨
૯૯	દાહિર રાજાની રાણી....	૨૦૩
૧૦૦, ૧૦૧	દાહિર રાજાની બે કુંવરીઓ	૨૦૮
૧૦૨	ઇન્દુલેખા	૨૦૯
૧૦૩	સુભદ્રા	૨૧૦
૧૦૪	નાગમ્મા	૨૧૦
૧૦૫	અવંતિસુંદરી	૨૧૧
૧૦૬	અક્કાદેવી	૨૧૪
૧૦૭	નર્મદા	૨૧૬
૧૦૮	મદાલસા	૨૧૯
૧૦૯	સુલક્ષણા	૨૨૦
૧૧૦	મારુલા	૨૨૨
૧૧૧	કલાવતી (પહેલી)	૨૨૩
૧૧૨	વિકટ નિતંબા	૨૨૫
૧૧૩	યશોદા કુમારી	૨૨૬
૧૧૪	ફલ્ગુહસ્તિની	૨૨૭
૧૧૫	મોરિકા	૨૨૮
૧૧૬	વિજ્જકા	૨૩૦
૧૧૭	શિલા ભટ્ટારિકા	૨૩૩
૧૧૮	જસમા ઓડણ	૨૩૪
૧૧૯	મયણલ્લદેવી....	૨૪૦
૧૨૦	લાહિની	૨૪૬
૧૨૧	રાણકદેવી	૨૪૭
૧૨૨	મહાદેવી અક્કા	૨૫૪
૧૨૩	રાણી સાલમણિ	૨૫૫
૧૨૪	કાન્તિ	૨૫૫

૧૨૫	લીલાવતી	૨૫૬
૧૨૬	અતિમંબે	૨૫૯
૧૨૭	જયદેવપત્ની પદ્મિની....	૨૬૦
૧૨૮	પૃથા	૨૬૨
૧૨૯	આહ્ડાલ	૨૬૩
૧૩૦	અવ્વઈ	૨૬૫
૧૩૧	રુકિમણી વા રુખમાબાઈ	૨૬૭
૧૩૨	સંયુક્તા	૨૭૫
૧૩૩	શશિવૃત્તા	૨૯૮
૧૩૪	વીરકન્યા તાજકુંવર	૩૦૦
૧૩૫	દેવળદેવી	૩૦૫
૧૩૬	કર્મદેવી	૩૧૩
૧૩૭	સતી નાગમતી	૩૧૬
૧૩૮	સુલતાના રઝિયાબેગમ	૩૨૬
૧૩૯	દાઈ મનમેલ	૩૩૩
૧૪૦	રૂપસુંદરી (માધવપત્ની)	૩૩૪
૧૪૧	ગુણસુંદરી	૩૩૯
૧૪૨	વીરમતી	૩૪૧
૧૪૩	સુહડાદેવી	૩૪૮
૧૪૪	પદ્મિની	૩૫૦
૧૪૫	ગોરાની પત્ની	૩૫૮
૧૪૬	કલાવતી (બીજી)	૩૬૦
૧૪૭	કોટારાણી	૩૬૨
૧૪૮ ૧૪૯	હમીરમાતા ને હમીરપત્ની	૩૬૪
૧૫૦	સાધુપત્ની કર્મદેવી	૩૭૩
૧૫૧	સાધ્વી રૈશનઆરા	૩૭૮
૧૫૨	મખદ્મ-ઈ-જહાં-બિદરની બેગમ	૩૮૫
૧૫૩	ગંગાદેવી	૩૮૯
૧૫૪	લાલદેડ	૩૯૦
૧૫૫	બાંકા	૩૯૧
૧૫૬	ટોડાનરેશ રાવરત્નસિંહની કન્યા તારાબાઈ	૩૯૩
૧૫૭	માહ-માલિક	૩૯૮

૧૫૮ રામમણિ ૩૯૯

૧૫૯ } ઇંદુમુખી, માધુરી, ગોપી
૧૬૦ } અને
૧૬૧ }
૧૬૨ } રસમયી ૪૦૦

૧૬૩ નાગબાઈ ચારણી ૪૦૧

૧૬૪ ઝીમા ચારણી ૪૦૪

૧૬૫ ગુન્નોરની રાણી ૪૦૭

૧૬૬ ઝેબા ચહેરા ૪૧૧

૧૬૭ મીરાંબાઈ ૪૧૨

શુદ્ધિપત્ર

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨૧૦	૭	कथितं	क्वथितं
૨૧૦	૮	पुन घृत कृते	पुनर्घृतकृते
૨૧૦	૯	निबन्धन मनर्थ	निबन्धनमनर्थ
૨૧૦	૯	परपराणाम्	परंपराणाम्
૨૧૫	૧૫	સ્મરર્ણાર્થે	સ્મરણાર્થે
૨૨૩	૧૩	અત્યેષ્ટિ સંસ્કાર	અંત્યેષ્ટિ સંસ્કાર
૨૨૮	૧૨	ભરલો	ભરેલો
૨૭૩	૧૦	પાશે	પાસે
૨૭૬	૫	સ્થાપાના	સ્થાપના
૨૮૪	૨૮	પથ્વીરાજે	પૃથ્વીરાજે
૩૩૦	૧૦	પદભ્રષ	પદભ્રષ્ટ
૩૩૪	૬	નલલકથાદ્વારા	નવલકથા દ્વારા
૩૪૪	૩૨	રકત નીનદી	રક્તની નદી
૩૪૮	૯	અનુપમદેવીની	અનુપમાદેવીની
૩૫૦	૧૬	ભારત ર્ષના	ભારતવર્ષના
૩૬૧	૩	ટુકટા	ટુકડા
૪૦૦	૧૨	ધોર્યું.	ધોયું,
૪૦૪	૪	કવિતાના	કવિતાની
૪૦૬	૨૬	રોશમાં	રોષમાં
૪૦૯	૬	અનાકાની	આનાકાની
૪૧૫	૩૨	ભ વતું	ભાવતું

'ભારતની દેવીઓ' ગ્રંથ ૨જો

રૂપસુંદરી

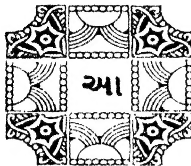
અને બીજાં સ્ત્રીરત્નો

(રજપૂતયુગની ૭૪ શ્રેષ્ઠ સન્નારીઓનાં ચરિત્રો)

૨

૧૪–પુષ્પાવતી

આ રમણી વલ્લભીપુરના યશસ્વી રાજા શીલાદિત્ય-ની ધર્મપત્ની હતી. શીલાદિત્ય ઇ. સ. (ગુપ્ત અથવા વલ્લભી) ના છઠ્ઠા સૈકામાં રાજ્ય કરતો હતો. તે વલ્લભીપુરના પહેલા રાજા વિજયસેન-નો પુત્ર હતો. શીલાદિત્ય ઘણો વીર અને બુદ્ધિમાન રાજા હતો. તેનો પ્રધાન દેશદ્રોહી અને સ્વામીદ્રોહી નીવડીને મુસલમાનોને તેના રાજ્ય ઉપર ચડાઈ કરવા બોલાવી લાવ્યો હતો. શીલાદિ-ત્યે મુસલમાનો સાથે ઘણીજ બહાદુરીથી યુદ્ધ કર્યું હતું. એ વખતે શીલાદિત્ય રાજાની રાણી પુષ્પાવતી સગર્ભા હતી. રાણીને અંબાભવાનીનાં દર્શન કરવાની ઇચ્છા થવાથી તેણે તેને આરા-સુર પર્વત ઉપર મોકલી આપી હતી. તે આરાસુર પહોંચી ત્યાર પછી દૈવગતિથી શીલાદિત્યનો પરાજય થયો અને વલ્લભીપુરનું સમૃદ્ધિવાન નગર ખેદાનમેદાન થઇ ગયું. પુષ્પાવતી રાણી પાછી આવી ત્યારે તેને પતિના મૃત્યુના સમાચાર મળ્યા. તેના શોકનો પાર રહ્યો નહિ. તરતજ પતિની સાથે સતી થવાનું તેનાથી બની શકે એમ નહોતું; કારણકે વલ્લભી વંશનું નામ જાળવી રાખનાર બાળક તેના ગર્ભમાં હતો. દેવીએ તેને આશીર્વાદ આપ્યો હતો કે, “ તારે પેટે એક પુત્રરત્ન જન્મશે.” જન્મતા પહેલાંજ પુત્રને પિતા-નું અને રાજ્યનું સુખ ખોવું પડયું. આથી તેનું હૃદય ઘણું વ્યાકુળ થવા લાગ્યું; પરંતુ એ સમય શોક કરીને બેસી રહેવાનો નહોતો. ગર્ભનું રક્ષણ કરવાનો તથા સહીસલામત રીતે સુવાવડ થઇ શકે એવું સ્થાન શોધી કાઢવાની તેની ફરજ હતી. એ ત્યાંથી નાસીને પર્વતની ગુફામાં ગઇ. આ વખતે વડનગરની એક નાગર બ્રાહ્મણી કમળાવતીએ તેને ઘણી સારી મદદ આપી હતી. યથાસમયે પુષ્પા-વતીએ પુત્રરત્નને જન્મ આપ્યો. ગુફામાં જન્મ પામ્યો એટલા સારૂ તેનું નામ ગુહો (પ્રાકૃતમાં ગુફાને ગુહા કહે છે) પાડયું.

એ ગુહોને તેણે પોતાની બહેનપણી કમળાવતીને સુપરત કર્યો હતો અને કહ્યું હતું કે, " બહેન ! હું તો હવે પતિદેવ સાથે સ્વર્ગલોકમાં વિલાસ કરવા સારૂ અગ્નિમાં દેહસમર્પણ કરીશ. જે ઉદ્દેશને સારૂં હું જીવી હતી તે ઉદ્દેશ અંબાભવાનીની કૃપાથી ફળીભૂત થયો. આ સંસારમાં મારૂં સગુંવહાલું કોઇ નથી. જેમાં ગણું તેમાં તુંજ છે. તારા ઉપર મારો પૂર્ણ વિશ્વાસ છે. તું ભણેલીગણેલી અને સમજુ છે. ગુહોને તને યોગ્ય લાગે એવા પ્રકારનું શિક્ષણ આપજે અને એ મોટો થાય ત્યારે કોઇ રજપૂત કન્યા સાથે પરણાવજે." આ પ્રમાણે કહી ચિતા સળગાવીને એ રાણી સતી થઇ ગઈ. નાગરાણીને હાથે શિક્ષણ મેળવીને ગુહો ઘણો રાજનીતિનિપુણ અને પરાક્રમી નીવડ્યો. એ ગુહોજ હિંદુઓના સૂર્યરૂપ મનાતા, ઉદેપુરના બહાદુર અને ટેકીલા મહારાણાઓના વંશનો આદિ પૂર્વજ હતો. તે પાછળથી ગોહો, ગ્રહાદિત્ય, ઘેલોટી અને બાપારાવળના નામથી ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ થયો.

૯૫-लल्लावती

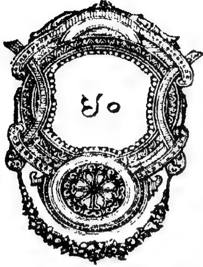
એક કાશ્મીરી રમણી હતી. કાશ્મીરના એક મુસલમાન સાધુ હઝરત બુલબુલ શાહના ઉપદેશથી તેનાં માતપિતા મુસલમાન થયાં હતાં. લલ્લા પણ શાહ સાહેબ પાસે ઉપદેશ લેવા જતી હતી. શાહ સાહેબ એક આદર્શ ફકીર હતા. તેના ઉપદેશથી લલ્લાનું જીવન ઉત્કૃષ્ટ અને સંસ્કારી બન્યું હતું. એ ઘણી વિદુષી અને ભક્ત બની હતી. એમ કહેવાય છે કે લોકોના મનની વાત જાણી જવાની તથા ભવિષ્યમાં દૃષ્ટિ નાખવાની અદ્ભુત સિદ્ધિ તેણે પ્રાપ્ત કરી હતી.

ઇ. સ. ૭૫૬ માં તેનું મૃત્યુ થયું.

१६–रूपसुंदरी

સ૦ ના સાતમા સૈકાના પાછલા ભાગમાં આપણી ગરવી ગુજરાત ઉપર જયશિખરી નામનો ચાવડા વંશનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેની રાજધાની પંચાસર નામના નગરમાં હતી. પંચાસર કચ્છના રણની પાસે વસેલું હતું. જયશિખરી ઘણો પ્રતાપી, ચતુર અને વીર પુરુષ હતો. પોતાના રાજ્યનો વહીવટ એણે ઘણી સારી રીતે કર્યો હતો અને તેને પરિણામે તેનું રાજ્ય ઘણી સમૃદ્ધ સ્થિતિમાં હતું. ધનધાન્ય, મણિમાણિક્ય તથા સુવર્ણ વગેરેથી ગુર્જરાધીશના ભંડાર એ સમયે ભરપૂર હતા; વળી રાજા જયશિખરીના રાજભવનમાં એક અપૂર્વ રત્ન હતું. એ રત્ન તે રાજા જયશિખરીની ધર્મપત્ની–મુલતાનની રાજકન્યા રાણી રૂપસુંદરી હતી. રૂપસુંદરીમાં નામને અનુરૂપજ ગુણ હતા. તેનું રૂપ નિઃસંદેહ અતિ સુંદર અને દિવ્ય હતું; તે ઉપરાંત તેનામાં શૂરાતન, સહનશીલતા, બુદ્ધિચાતુર્ય આદિ ઉત્તમ ગુણો પણ હતા.

રાજા જયશિખરી જે સમયમાં આપણા ગુજરાતમાં રાજ્ય કરી રહ્યો હતો, તેજ અરસામાં એટલે કે વિ. સં. ૭૫૨ અને ઇ. સ. ૬૯૬ માં કલ્યાણકટક નામના નગરમાં ભુવડ નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. કલ્યાણકટક નગર દક્ષિણ ભારતવર્ષમાં આવેલું કલ્યાણ નગર હોય એમ ઇતિહાસવેત્તાઓનું માનવું છે. રાજા ભુવડ પણ ઘણોજ પ્રતાપી હતો. તેણે પોતાનું સામ્રાજ્ય ઘણે દૂર સુધી પ્રવર્તાવ્યું હતું. આસપાસના ઘણા મુલકો રાજા ભુવડના ઝંડાતળે આવી ચૂક્યા હતા. જે રાજ્યો સીધી રીતે તેના રાજ્યમાં ખાલસા નહોતાં થઇ ગયાં તે રાજ્યોએ ભુવડને ખંડણી આપીને તેનું ઉપરીપણું સ્વીકાર્યું હતું. એ સમયના પ્રસિદ્ધ રાજાઓમાંથી ફક્ત ગુજરાતનો રાજા જયશિખરીજ તેના

તાબામાં નહોતો આવ્યો. કોઇનું પણ શરણ લીધા વગર રાજા જયશિખરી સ્વતંત્રપણે ગુજરાતમાં શાસન કરી રહ્યો હતો.

કલ્યાણનો રાજા ભુવડ વિદ્યાનો પણ રસિક હતો. તેના દરબારમાં દૂર દેશાવરથી વિદ્વાનો અને પંડિતો આવતા તથા સાહિત્ય અને કળાની ચર્ચા કરી સારૂં ઇનામ મેળવીને સંતોષપૂર્વક ચાલ્યા જતા. એક દિવસે શંકર નામના કોઈ કવિએ ભુવડના દરબારમાં જઇને પોતાની પ્રતિભાયુક્ત કવિતામાં ગુજરાતની ઘણી પ્રશંસા કરી. ગુજરાતની ભૂમિ એ વખતે ઘણી રસાળ હતી. લોકો આબાદ હાલતમાં હતા. લક્ષ્મીની રેલછેલ ગુજરાતનાં નગરોમાં થઇ રહી હતી. લોકો સુશીલ અને શાંત હતા. એવા દેશની પ્રશંસા એક નિપુણ કવિની મધુર અને અસરકારક વાણીમાં રાજા ભુવડના સાંભળવામાં આવવાથી ગુજરાતને માટે તેના મનમાં મોહ ઉત્પન્ન થયો. અધૂરામાં પૂરૂં કવિ શંકરે ગુર્જરેશ જયશિખરીની રાણી રૂપસુંદરીના રૂપ અને ગુણનાં પણ વખાણ કર્યાં. વળી રાજા ભુવડ વિદ્યાનો વ્યસની હોવાથી તેણે એ પણ જણાવ્યું કે, “ગુજરાત આખી પૃથ્વીનું તત્ત્વ છે. ત્યાં સરસ્વતીનો નિરંતર વાસ છે. મેં મારી વિદ્યા પણ એ દેશમાંથી મેળવી છે.”

કવિ શંકરની વાણીએ રાજા ભુવડના હૃદય ઉપર ઘણીજ ઊંડી અસર કરી. તેણે ગુજરાત તથા ગુજરાતની રાણી રૂપસુંદરીના સ્વામી બનવાનો સંકલ્પ કર્યો. એ સંકલ્પને સાધવા માટે રાજા ભુવડે પોતાના શૂરા સામંતો સાથે જયશિખરીના રાજ્ય ઉપર ચડાઈ કરી. આ યુદ્ધના પરિણામ સંબંધે રાણી રૂપસુંદરીના મનમાં ઘણી શંકાઓ ઉત્પન્ન થઇ. ભુવડના મોટા સૈન્ય આગળ પોતાના પતિનું બળ ચાલી શકે નહિ અને રખે એ યુદ્ધમાં રાજા જયશિખરીનો કાળ આવી જાય, એવી એવી અનેક શંકાઓ તેના પ્રેમાળ હૃદયને આકુળવ્યાકુળ કરી નાખવા લાગી. પ્રારંભમાં તેણે પતિને યુદ્ધમાં જવાની ના કહી; પણ જયશિખરીએ જણાવ્યું કે, “પ્રિયે ! ખરો રજપૂત યુદ્ધથી કોઈ પણ દિવસ ડરતો નથી. જીવતા શત્રુને શરણે જવું, પરાધીન રહીને સુખવૈભવ ભોગવવાં, તેના કરતાં દેશનો બચાવ કરતાં શત્રુઓના શસ્ત્રથી ઘાયલ થઇ, આ નશ્વર દેહને યુદ્ધક્ષેત્રમાં રણદેવીને સમર્પણ કરવો, એ સેંકડો દરજ્જે સારૂં છે. વહાલિ ! તમે સુશીલ છો, વીરપત્ની છો અને વીરક્ષત્રિયની કન્યા છો. ક્ષાત્રધર્મ જાણ્યા છતાં પ્રેમના

ક્ષણિક આવેશમાં આવી જઈને મને મારો ક્ષાત્રધર્મ બજાવતાં શા સારૂ રોકો છો? યુદ્ધમાં વિજયી થઇશ તો પાછો આવીને તમને આલિંગન દઈશ. પાછાં આપણે સુખ અને વૈભવમાં જીવન વ્યતીત કરીશું; પણ ઈશ્વરને જો ગુજરાતના રાજ્યની સ્વાધીનતા જાળવી રાખવાનું પસંદજ નહિ હોય, તો દૈવની ગતિને આધીન થઈ સ્વર્ગલોકમાં યથાસમયે તને મળવાની રાહ જોતો બેસીશ. આવે સમયે તારે ઉદાસ વૃત્તિને ધારણ કરવી ન જોઈએ.”

વીરાંગનાને માટે આટલા શબ્દો પૂરતા હતા. રૂપસુંદરીને પોતાની દુર્બળતાનું ભાન થયું. તેણે ઘણા પ્રેમપૂર્વક રાજા જય-શિખરીને રણક્ષેત્રમાં જવાની રજા આપી; એટલુંજ નહિ પણ યુદ્ધમાં મરણિયા થઇને લડવાને રાજાને ઉત્સાહિત કર્યો.

રાજા જયશિખરી પત્નીની રજા લઇને યુદ્ધક્ષેત્રમાં ગયો. ત્યાં એ ભુવડના અસંખ્ય સૈન્ય સાથે વીરતાથી લડ્યો, પરંતુ દૈવ સાનુકૂળ નહિ હોવાથી એ યુદ્ધમાં સફળ થવાનાં કોઈ ચિહ્ન રાજા જયશિખરીને જણાયાં નહિ. રાજા જયશિખરીનો સાળો—રાણી રૂપસુંદરીનો ભાઇ શૂરપાળ પણ તેની સાથે યુદ્ધમાં હતો. રાજા જયશિખરીએ શૂરપાળને પોતાની પાસે એકાંતમાં બોલાવીને કહ્યું: “ શૂરપાળજી ! આ યુદ્ધનું પરિણામ આપણા લાભમાં ઊતરે એવો સંભવ જણાતો નથી. હું તો આ રણભૂમિમાંજ કામ આવીશ, પણ મને આ વખતે તમારી બહેનનો વિચાર આકુળવ્યાકુળ કરી રહ્યો છે. એ આ વખતે સગર્ભા છે. એને હવે મહેલમાં રહેવા દેવી, એ જરા પણ સલાહભરેલું નથી. તમારા ઉપર મારો પૂર્ણ વિશ્વાસ છે. તમે જઇને એને કોઇ ગુપ્ત સ્થાનમાં મૂકી આવો, કે જેથી એ નિર્ભયપણે રહી શકે. એના ગર્ભમાંથી પુત્ર જન્મશે તો ચાવડા વંશનું નામ ઊભું રહેશે અને કોઇ પણ દિવસે મારી વહાલી ગુજરાતનો ઉદ્ધાર થવાનો સંભવ રહેશે. અત્યારે રાણી રૂપસુંદરીનું અને તેના ભાવી બાળકનું રક્ષણ કરવાની ઘણીજ જરૂર છે; અને એ કાર્ય તમારા વગર બીજા કોઇથી પાર ઊતરે એમ નથી. જાઓ ! સિધાવો ! અને વેળાસર યોગ્ય વ્યવસ્થા કરો !”

રાજાની આજ્ઞા મળતાંવારજ શૂરપાળ રાજભુવનમાં ગયો અને રાજાની ઇચ્છાનુસાર રૂપસુંદરીને લઇને વનમાં ચાલ્યો ગયો. રસ્તામાં જ્યારે રૂપસુંદરીને શૂરપાળના ઉદ્દેશની ખબર પડી ત્યારે તેણે ભાઇને ઘણો ઠપકો આપીને કહ્યું: “ ભાઇ ! તમે આ કેવો

અનર્થ કરી રહ્યા છો ! હું પ્રાણ જતા સુધી પ્રાણનાથનો સાથ છોડવાની નથી. સુખમાં તેમની સાથી રહી છું તો આ સંકટના સમયમાં પણ તેમની સાથીજ રહીશ. તમે મને રણક્ષેત્રમાં લઇ જાઓ. ભુવડને પણ જોઇ લેવા દો કે ગુજરાતની રાણી કેવી રીતે તલવાર ચલાવે છે. ભાઇ ! તમે મને રોકશો નહિ. પ્રાણનાથ રણક્ષેત્રમાં યુદ્ધ કરી રહ્યા છે અને તમે મને પ્રાણ બચાવવા ખાતર નાસી જવાની સલાહ આપી રહ્યા છો, એ કેટલું અનુચિત છે ? જીવન અને મૃત્યુમાં સ્વામીની સહધર્મિણી થવું એજ સ્ત્રીનું પરમ કર્તવ્ય છે. ન કરે નારાયણ ને પતિદેવ વીરશય્યામાં શયન કરશે, તો હું પણ તેમને મારા ખોળામાં લઇને ચિતામાં આરોહણ કરી ભસ્મરૂપ થઇ જઇશ. આ દેહનું સાર્થક એમાં છે. એથી વિપરીત આચરણ કરવામાં મારી જાતને તથા આપણા વીરકુટુંબની પ્રતિષ્ઠાને કલંક લાગે એમ છે. શૂરપાળ ! આપણા દેશના પ્રાચીન ઇતિહાસો તેં નથી સાંભળ્યા ? સીતા, શૈવ્યા અને દ્રૌપદી જેવી સતીઓએ પતિની ખાતર કેટકેટલાં સંકટો વેઠ્યાં છે, તેનો વિચાર કર. ભાઇ ! તું પણ તારી બહેનને ક્ષાત્રધર્મ બજાવવા રણભૂમિમાં જવા દે.”

શૂરપાળે ઉત્તર આપ્યો: “ બહેન ! તારૂં કહેવું અક્ષરે અક્ષર સત્ય છે. તારા જેવી કન્યા મારા કુળમાં જન્મ પામ્યાથી મારા કુળનું ગૌરવ વધી ગયું છે, એમ હું માનું છું. ક્ષત્રિયબાળાના મુખમાંથી જે વચનો નીકળવાં જોઇએ તેજ વચનો તારા મોંમાંથી નીકળી રહ્યાં છે. તારા વિચારોની કાંઇક કલ્પના મેં પહેલેથીજ કરી હતી અને એટલા સારૂ મેંજ તારી તરફથી મહારાજા સાથે ઘણો વાદવિવાદ કર્યો હતો, પણ આખરે ઘણો ઊંડો વિચાર કરીને મહારાજાએ મને આજ્ઞા આપી છે કે, મારે તને ગુપ્તપણે કોઇ નિર્ભય સ્થાનમાં મૂકી આવવી. વધારે વિચાર કર્યાથી મને પણ મહારાજાની આજ્ઞા ઉચિત લાગે છે. તું પણ જરા સ્વસ્થ ચિત્તે એ સંબંધી વિચાર કરીશ તો તને જણાશે કે મહારાજાની આજ્ઞા ઘણી દૂરદર્શી અને સમયોચિત છે. સમય અને સ્થિતિને ધ્યાનમાં લઇ, ભવિષ્યનો વિચાર કરી, બુદ્ધિમત્તાથી ચાલવું, એજ સુશિક્ષિત રજપૂતાણીનું કર્તવ્ય છે.”

ચતુર રૂપસુંદરીના હૃદયમાં ભાઇનો બોધ એકદમ ઊતરી ગયો. મહારાજ જયશિખરીની અંતિમ ઇચ્છાનું રહસ્ય એ સમજી ગઇ કે, “ મારા ગર્ભમાં ઇશ્વરકૃપાએ પુત્ર જન્મશે તો એ

કોઇ દિવસ ગુર્જર દેશનો શત્રુઓના હાથમાંથી ઉદ્ધાર કરશે તથા ચાવડા વંશનું નામ ઉજ્જવળ કરશે."

શાંત ચિત્તે રૂપસુંદરી ભાઈ શૂરપાળની સાથે વનમાં ગઇ. થોડે દૂર ગયા પછી તેણે શૂરપાળને પણ સ્વામીને સહાય કરવા સારૂ રણક્ષેત્રમાં મોકલી દીધો. સગર્ભા રૂપસુંદરી એકલી એ વનમાં ચાલવા લાગી. ચાલતાં ચાલતાં એ ભીલોના નિવાસસ્થાન આગળ આવી પહોંચી. એક ભીલડીએ તેના ઉપર દયા આણીને તેને પોતાના ઝૂંપડામાં આશ્રય આપ્યો. એ ભીલડી રાણી રૂપસુંદરી-ને સારૂ કંદમૂળ તથા ફળફળાદિ આણી આપતી. રાજવૈભવમાં ઉછરેલી રાણી રૂપસુંદરી એ સાદા ખોરાકને પણ ઘણા આનંદ અને સંતોષપૂર્વક ખાતી તથા પોતાને આશ્રય આપવા સારૂ એ ભીલડીનો વારંવાર આભાર માનતી. એ ભીલડીના ઘરમાંજ રાણી રૂપસુંદરીને પ્રસવ થયો. સંવત ૭૫૨ ની વસંતઋતુમાં વૈશાખ સુદિ ૧૫ ને દિવસે સૂર્યોદય સમયે રાણી રૂપસુંદરીના ગર્ભમાંથી એક પુત્રરત્ને જન્મ લીધો. એ ભીલડીના ઘરમાંજ એ બાળકનું લાલનપાલન થયું. વનમાં જન્મ થવાથી એ પુત્રનું નામ વનરાજ રાખવામાં આવ્યું. વડના ઝાડ નીચે એક ટોપલીમાં વન-રાજ હીંચવા લાગ્યો. જે કુમારનો પિતા આખા ગુજરાતના વિશાળ રાજ્યનો રાજા હતો, તે કુમારની આજે આ દશા! ક્યાં એ રાજા! ક્યાં એ રાજવૈભવ! રત્નજડિત સોનાના પલંગ ઉપર શયન કરનારી પટરાણીને આજે એક કંગાલ ભીલડીના ઝૂંપડામાં સૂવા વારો આવ્યો!! મખમલની તળાઇઓમાં અથવા રત્નમાણિક્યજડિત સુંદર હીંડોળામાં હીંચનાર, દાસીઓના હાથમાં ખમા ખમા થનાર કોમળ રાજકુમાર આજે ઝાડની નીચે સૂઇ રહ્યો હતો!! કાળનું ચક્ર એવુંજ છે. એ ઘડીમાં રાજાને રંક અને રંકને રાજા બનાવી દે છે. સાધારણ મનુષ્યો એવા સંકટના સમયમાં ધૈર્ય ખોઇ બેસે છે, પણ રાણી રૂપસુંદરીએ પોતાનું ધૈર્ય ચળવા દીધું નહિ. પૂર્ણ શાંતિથી દુઃખના દહાડા એણે ગુજાર્યા.

વનરાજ છએક મહિનાનો થયો એવામાં શીલગુણસૂરી નામનો એક જતિ એ ભીલડીના ઝૂંપડા આગળ આવી પહોંચ્યો. તેણે એ વડની ડાળી નીચે કપડાના ખોયામાં વનરાજને હીંચતો જોયો. બાળકનું રૂપ જોઇને જતિ મુગ્ધ થઇ ગયો અને તેને પોતાની સાથે લઇ જવાનો નિશ્ચય કર્યો. રાણી રૂપસુંદરીએ તેને

પરપુરુષ જાણીને પ્રથમ તો કાંઈ વાતચીત ન કરી, પણ જ્યારે એ સાધુની સુશીલતા સંબંધે તેને ખાતરી થઇ ત્યારે તેણે તેને પોતાનો ખરો પરિચય આપ્યો. જતિએ રાજા જયશિખરીના મૃત્યુના સમાચાર રાણીને આપ્યા. એ સમાચારથી રાણીને અત્યંત ખેદ થયો, પણ જતિ શીલગુણસૂરિના આશ્વાસનથી તેને કાંઇ ધૈર્ય આવ્યું. યતિએ તેને કહ્યું: "બહેન ! તમે રાજાનાં રાણી છો. તમારે આમ જંગલમાં રહેવું ન ઘટે. તમે મારી સાથે ચાલો. હું તમને મારાં સગાંબહેન તરીકે ગણીને રાખીશ." રાણી રૂપસુંદરીને તેના વચન પર વિશ્વાસ બેઠો અને તે જૈન યતિના આશ્રયે જઇને વસી. યતિજીએ પોતાના વચનનું અક્ષરશઃ પાલન કર્યું. તેણે રાણી રૂપસુંદરીનો સગીબહેનની પેઠે સત્કાર કર્યો તથા રાજકુમારને પણ યોગ્ય વિદ્યા આપી. થોડા સમય પછી શૂરપાળ પણ ત્યાં આવી પહોંચ્યો અને બહેન તથા ભાણેજને સુખી જોઇને ઘણો પ્રસન્ન થયો.

રૂપસુંદરીએ વનરાજને ઉત્તમ શિક્ષણ આપ્યું અને વીરત્વનો મહિમા તથા રાજધર્મ સંબંધી ઉત્તમ બોધ આપી યથાસમયે પિતાનું વેર લેવાને તેને પ્રેર્યો. વનરાજ ઘણોજ પરાક્રમી યુવક નીવડ્યો.તેણે પિતાના શત્રુનો પરાજય કરીને વિક્રમ સંવત ૮૦૨, ઈ૦ સ૦ ૭૪૬ માં ગુજરાતની રાજગાદી મેળવી.

રૂપસુંદરીએ પુત્રને રાજ્ય મળ્યા પછી, પોતાને આશ્રય આપનાર તથા મદદ કરનારની યોગ્ય કદર કરી.વનરાજ જેવા વીરપુત્રને જન્મ આપ્યાથી રૂપસુંદરી 'રત્નગર્ભા' ઉપનામને પાત્ર થઇ છે.

વનરાજની માતાના નામ સંબંધી તથા તેને આશ્રય આપનાર સાધુના નામ સંબંધી ઇતિહાસવેત્તાઓમાં મતભેદ છે. મોઢેરા બ્રાહ્મણોના પુસ્તકમાં વનરાજની માતાનું નામ છત્તા (અક્ષતા) જણાવ્યું છે અને તેને કોઇ બ્રાહ્મણે આશ્રય આપ્યો હતો એમ કહે છે. પોતાની યુક્તિના ટેકામાં બ્રાહ્મણો એવી દલીલ રજૂ કરે છે કે જૈન સાધુઓનો ધર્મ એવો છે કે તેમનાથી વનમાં રાણીને આશ્રય આપી શકાય નહિ; પરંતુ એ વિવાદગ્રસ્ત બાબતો સાથે આપણા ઉદ્દેશને કાંઇ સંબંધ નથી. વનરાજની માતાના સદ્ગુણો સંબંધે સર્વેનો એકમત છે અને એ સદ્ગુણોજ સ્ત્રીઓને અનુકરણ કરવા યોગ્ય છે.

૧૭–जयशिखरीनी राणीओ

ગુજરાતના ચાવડા વંશના રાજા જયશિખરીનું રાજા ભુવડની સાથે યુદ્ધ કરતાં મૃત્યુ થયું હતું તથા તેની પટરાણી રૂપસુંદરી પતિની આજ્ઞા મુજબ ગર્ભના સંરક્ષણ સારૂ વનમાં ગઇ હતી, તે આપણે આગલા ચરિત્રમાં જોઇ ગયા છીએ. અમે અહીં એટલુંજ જણાવવા માગીએ છીએ કે એ સમયે ગુર્જરેશ્વરના અંતઃપુરની સર્વ રાણીઓ અને દાસીઓ વીર અને સ્વામીભક્ત હતી. યુદ્ધમાં રાજા જયશિખરીનું મૃત્યુ થયું તે સમયે બીજી કોઇ દુર્બળ ચિત્તની સ્ત્રીઓ હોત તો ત્યાંથી પલાયન કરી જાત અથવા તો ચુપચાપ મહેલમાં અગ્નિ સળગાવી બળી મરત; પરંતુ જયશિખરીની દાસીઓએ મરતાં મરતાં પણ શત્રુઓને ગુજરાતનું પાણી બતાવવાનો સંકલ્પ કર્યો હતો.

ભુવડ રાજાની ફોજ તેના રાજનગરને લૂંટતી લૂંટતી રાજા જયશિખરીના મહેલ આગળ આવી પહોંચી. શત્રુઓને સામેથી આવતા જોઇને જયશિખરીની પાંચસો દાસીઓ હાથમાં તલવાર અને મજબૂત લાકડીઓ લઇને બહાર નીકળી, અને 'મારો, મારો' કરતી શત્રુઓના ઉપર તૂટી પડી. એ સમયે એ સર્વેએ વીર ચંડીનાં રૂપ ધારણ કર્યાં હતાં. જીવવાની ઇચ્છા તેમણે સમૂળગી છોડી દીધી હતી અને ક્ષાત્રતેજથી ઉત્સાહિત થઇને શત્રુઓ સાથે યુદ્ધ કરવા નીકળી હતી.

શત્રુને સતાવવામાં તેમણે કાંઇ કચાશ રાખી નહોતી. કોઇએ તો શત્રુપક્ષના યોદ્ધાઓને ગળું પકડીને ભોંયમાં ખૂબ રગદોળ્યા, કોઇએ તો તીક્ષ્ણ દાંત વડે શત્રુઓનું માંસ તોડી ખાધું. ભુવડના સૈનિકો સ્ત્રીઓથી ત્રાસ પામીને બૂમરાણ કરી મૂકવા લાગ્યા અને તેમના હાથમાંથી બચવું કઠણ છે, એમ ધારીને પૂરપાટ શહેરના દરવાજા તરફ નાઠા. શૂરવીર સ્ત્રીઓએ 'મારો! દુષ્ટોને મારો!' એવા પોકારોથી ત્યાં પણ એમની પૂંઠ પકડી.

આ પ્રમાણે શત્રુઓ ચાર ગાઉ દૂર પહોંચ્યા એટલે ગુર્જરેશ્વરની દાસીઓ પાછી આવીને સ્મશાનમાં ઉપસ્થિત થઈ. ચંદનનાં લાકડાંની ચિતા ખડકીને તેમાં નાળિયેર હોમ્યાં. પછી પવિત્ર સંસ્કારપૂર્વક રાજા જયશિખરીના શબને અગ્નિદાહ કરવામાં આવ્યો. આ વખતે જયશિખરીની ચાર રાણીઓએ પતિની સાથે સહગમન કર્યું. બીજી પણ અનેક દાસીઓએ રાજાની ચિતામાં પોતાના દેહની આહુતિ આપી. એમ કહેવાય છે કે રાજા જયશિખરીની ચિતા ત્રણ મહિના સુધી સળગતી રહી હતી.

આ પ્રમાણે ગુર્જરેશ્વરની દાસીઓ અને રાણીઓ અપૂર્વ સ્વામીભક્તિનો પરિચય આપી ગુજરાતના ઇતિહાસમાં અક્ષય કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી ગઈ છે.

૯૮–સીતાદેવી

એ ભોજ રાજાના સમયમાં એનાજ રાજ્યમાં એક વિદુષી રમણી હતી. સંસ્કૃત ભાષામાં સારી કવિતા રચી જાણતી. વિદ્વાનોની સભામાં એને આમંત્રણ મળતું અને એ ક્ષોભ પામ્યા વગર પોતાની બુદ્ધિ તથા હાજરજવાબીથી સભાસદોને પ્રસન્ન કરતી. એક વખતે સભામાં કવિઓની વાણી વિષે વાદવિવાદ ચાલી રહ્યો હતો, ત્યારે ભિન્ન ભિન્ન કવિઓએ ભિન્ન ભિન્ન ઉદ્ગાર કાઢ્યા હતા. સીતાએ કહ્યું હતું: “ એ બિચારા કવિઓને અને બિચારા હાથીઓને દૈવેજ મારી મૂકેલા છે, કે જેમને રાજાધિરાજના ઘર વિના શોભા મળતીજ નથી. ”

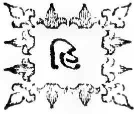
એક દિવસે કવિ કાલિદાસને સભામાં આવતો જોઈને રાજાને હર્ષ થયો, પણ પાછો કાલિદાસ વેશ્યાલંપટ છે, એવો વિચાર આવતાં જરા ખેદ પણ થયો. તે સમયે વિદ્વાનો જેને વંદન કરતા હતા એવી સીતાદેવીએ રાજાનો અભિપ્રાય જાણી જઈને કહ્યું કે, “ ગુણવાન પુરુષોમાં દોષ જોવામાં આવે તોપણ ગુણ ઉપરજ પ્રેમ ધરાવનારા મનુષ્યો તેથી ખેદ પામતા નથી. લોકો ચંદ્રમામાં રહેલા કલંકને પણ પ્રેમથી જુએ છે. ”

प्रीत्यैव शशिनि पतितं पश्यति लोकः कलंकमपि ॥

રાજા સીતાદેવીના એ શ્લોકથી પ્રસન્ન થયો અને તેને પુષ્કળ ઇનામ આપ્યું.

૧૯–दाहिर राजानी राणी

હિન્દુગૌરવ સિંધુરાજ દાહિર જે સમયે સિંધદેશનું રાજ્ય-સિંહાસન સુશોભિત કરી રહ્યા હતા, તે સમયની આ કથા છે. એજ સમયમાં ભારતવર્ષને જીતવાને મુસલમાનોએ પહેલવહેલો પ્રયત્ન કર્યો હતો. એ વખતે પરદેશીઓને હિંદમાં પ્રવેશ કરવાનો મુખ્ય રસ્તો સિંધમાં થઈને હતો.

ભારતવર્ષની પશ્ચિમ દિશામાં અરબસ્તાનમાં આરબ જાતિના લોકોમાં મુસલમાન ધર્મનો પહેલવહેલો ઉદય થયો. નવા ધર્મબળના ઝનૂનથી ઉત્સાહિત બનેલી એ વીર આરબજાતિએ ઘણા થોડા સમયમાં એશિયાખંડના પશ્ચિમ ભાગમાં અને આફ્રિકાખંડના ઉત્તર ભાગમાં પોતાનો વિજયવાવટો ફરકાવીને એક વિશાળ રાજ્યની સ્થાપના કરી. આ વિશાળ રાજ્યની પહેલી રાજધાની બગદાદ શહેરમાં સ્થાપવામાં આવી અને ત્યાં બેસીને આરબ રાજાઓ રાજ્ય કરવા લાગ્યા. એ રાજાઓ 'ખલીફા' ના નામથી ઓળખાય છે. એ ખલીફાઓના રાજ્યકાળમાં ઈ. સ. ની આઠમી સદીમાં, મહમ્મદબીન કાસીમ નામના એક સેનાપતિએ સિંધ ઉપર ચઢાઈ કરી. દેવળ બંદર અને બીજાં કેટલાંક નગર ઉપર પોતાનો કબજો કરીને, કાસીમ સિંધુરાજ દાહિરની રાજધાની આલોર શહેર આગળ આવી પહોંચ્યો. રાજા દાહિર સૈન્ય લઈને કાસીમની સામે થયો.

એ સમયમાં ભારતવર્ષના રાજાઓ હાથી ઉપર બેસીને યુદ્ધ કરતા હતા. એમાં સગવડ તેમજ અગવડ બન્ને વાનાં હતાં. હાથીને શૂરમાં ચડાવીને શત્રુના સૈન્યમાં દોડાવવાથી શત્રુઓ ભયભીત થઈને નાસભાગ કરતા, તેમજ કેટલીક વાર એમ પણ થતું કે હાથી શત્રુના લશ્કરમાં જવાને બદલે પાછળ નાસતો, તો પછી એને રોકવાની કે પાછો વાળવાની કોઈની હિંમત ચાલતી નહિ. પોતાના

પક્ષના માણસોનો કચ્ચરઘાણ વાળી નાખીને એ નાસી જતો. વળી એમ પણ બનતું કે રાજાને લઇને હાથીને આ પ્રમાણે નાસતો જોઇને ફોજના સિપાઇઓ એમ સમજતા કે રાજાજી પલાયન કરી જાય છે; આવું વિચારીને તેઓ પણ એમની પાછળ નાસતા અને અંતે પરાજય પામતા.

આ યુદ્ધમાં પણ એવું બન્યું. મુસલમાનોના હથિયારથી ઘાયલ થવાથી દાહિરનો હાથી પોતાના સ્વામીને લઇને જોરથી નાઠો અને પાસેની એક નદીમાં જઇને પડ્યો. રાજાને નાસી ગયેલો ધારીને સેનાના લોકો પણ રણમાંથી વિખરાઇ ગયા.

દાહિર ઘાયલ થયો હતો, પણ સૈનિકોનો ભય અને ઉચાટ જોઇને, યુદ્ધમાં પરાજય પામવાની બીકથી એ પોતાનું બધું દુઃખ ભૂલી ગયો. જરા પણ વિલંબ કર્યા વગર એ એક ઘોડા ઉપર સવાર થઇને, ઝટપટ વિખરાઇ ગયેલા સૈન્યમાં આવી પહોંચ્યો. અત્યંત ઉત્સાહપૂર્ણ શબ્દોમાં સૈનિકોને ઉપદેશ આપીને શૂર ચડાવ્યું અને ફરીથી પરાક્રમપૂર્વક મુસલમાનો સાથે યુદ્ધ કરવાને સૈન્યને હુકમ આપ્યો; પણ છિન્નભિન્ન થઇ ગયેલું સૈન્ય પહેલાંની પેઠે તો એકઠું નજ થઇ શક્યું. આરબ સૈન્ય આટલી વારમાં આગળ વધી આવ્યું હતું; તે ત્યાંનું ત્યાંજ કાયમ રહ્યું. પાછા હઠવાને બદલે તેઓ દાહિરની છિન્નભિન્ન સેનાને ભેદીને ધીમે ધીમે અગ્રેસર થવા લાગ્યા.

દાહિર સમજી ગયો કે, જય અને રાજ્યરક્ષાની આશા હવે મિથ્યા છે, પણ સ્વતંત્રતા ખોયા પછી જીવતા રહેવું એ પણ શા કામનું ? જીવનની શેષ શક્તિ—આશાને લીધે આવેલા છેલ્લા સમયના પ્રચંડ બળ વડે શત્રુસેનાનો નાશ કરતાં કરતાં, આખરે આ વીર નૃપતિ દાહિર, શત્રુઓના લોહીથી રંગાયેલી રણશય્યામાં ક્ષત્રિય વીરોની પરમગતિને પામી ગયો. દીવો હોલવાઇ ગયો; પણ ક્ષત્રિયોની મર્યાદા તો એ સમયે અકલંકિત રહી.

અફસોસની વાત એટલીજ છે કે, આ યુદ્ધમાં બહાદુર દાહિરનો બાયલો પુત્ર, ક્ષત્રિયોના ગૌરવને નામોશી લગાડીને, દૂર દેશાવરમાં નાસી ગયો. સિંધુરાજ્ય વિપત્તિના સાગરમાં ગરકાવ થઇ ગયું.

આજ રાજધાની આલોર અરક્ષિત છે. રાજા મરણ પામ્યો,

રાજપુત્ર અગિયારા ગણી ગયો, સૈન્ય ખેદાનમેદાન થઇ ગયું. હવે રાજ્યનું રક્ષણ કોણ કરશે ? નિરાધાર રૈયત આજે વિદેશીને હાથે અપમાન અને દુઃખ વેઠશે ! પવિત્ર આર્ય સન્નારીઓના દેહને વિદેશીઓનો અપવિત્ર સ્પર્શ કલંકિત કરશે ! પણ શું આલોરવાસીઓ છેકજ નામર્દ થઇ ગયા છે ? આલોરવાસી પુરુષોમાંથી એક પણ પુરુષના દેહમાં લોહીનું એક પણ ટીપું રહેશે ત્યાંસુધી શું ખરેખાત આલોરનગરી પરદેશીઓની દાસી થશે ? આ કલંક શું ભારતના ઇતિહાસમાં આલોરવાસીઓને સદાને માટે કલંકિત કરી રાખશે ? શું એવું કોઇ પણ રહ્યું નથી કે આલોરનગરના જીવતા રહેલા, ઘાયલ થયેલા સૈનિકોને એકઠા કરીને, તેમના હૃદયમાં એક વાર ફરીથી સાહસનો સંચાર કરીને જીવસટ્ટે આલોરની રક્ષાને માટે છેવટનો પ્રયત્ન કરે ?

દાહિર રાજાની રાણીના હૃદયમાં આ ચિંતાનો દાવાનળ સળગવા માંડ્યો. પતિશોકનું મહા દુઃખ એ ક્ષણભરને માટે વીસરી ગઇ. પુત્રની કાયરતાની દારુણ લજ્જાની વેદના પણ એણે એ સમયે પોતાના હૃદયમાંજ સમાવી દીધી અને વગરવિલંબે રણરંગિની ભૈરવીનો વેશ ધારણ કરીને, ઘોડેસવાર થઇ, આલોરના રાજમાર્ગમાં આવી ઊભી.

આલોરનું રાજ્ય ચમકી ઊઠ્યું. રણક્ષેત્રમાં રમવા નીકળેલી રાજરાણીના ગંભીર હુંકારાથી આલોરવાસી સ્તંભિત થઇ ગયા. વીરાંગનાના વીર આહ્વાનથી ડરી જઇને વિખરાઇ ગયેલા, નાસી આવેલા સૈનિકો નવા સાહસપૂર્વક તેની ચારે તરફ આવીને હાજર થયા. નગરવાસી લોકો પણ ઘરબાર છોડી દઇને હથિયાર સજીને સૈનિકોની પાસે આવી ઊભા. રાણીએ બધાને સંબોધન કરી કહ્યું: “સૈનિકો ! નગરવાસીઓ ! તમે બધા પોતપોતાની જગ્યાએ ઊભા રહી મારૂં કહ્યું સાંભળો ! તમારા વીર રાજાજી રણક્ષેત્રમાં માર્યા ગયા છે, અધમ રાજકુમાર આજ પલાયન કરી ગયો છે, પણ તમે તેથી ગભરાશો નહિ. નિરાશ થશો નહિ. હું હજુ જીવું છું. રાજાની રાણી હું છું. વીર પુરુષની હું સહધર્મિણી છું. આજ હું તમને યુદ્ધ કરવાનો ઉત્સાહ આપીશ; તમને સાહસ અને હિંમત આપીશ, આજ હું તમને બધાને લઇને યુદ્ધ કરવા અગ્રેસર થઇશ. તમારી માતૃભૂમિ આજે શત્રુના પગતળે રગદોળાઇ જવાની તૈયારીમાં છે; તમારાં દેવમંદિરો આજે વિધર્મીઓને હાથે

તૂટી પડવાની તૈયારીમાં છે; તમારી માતાઓ, પત્નીઓ, બહેનો અને કન્યાઓને આજે પરદેશીની ગુલામડી બનવાનો વારો આવ્યો છે; તો પછી કયા સુખને માટે આ નિર્માલ્ય જીવનનું રક્ષણ કરવા ઘેર નાસી આવ્યા છો? સ્વદેશ અને સ્વધર્મનું અપમાન પોતાનીજ આંખ આગળ જોવાની ઇચ્છા ન રાખતા હો, કુળની સ્ત્રીઓને વિદેશીઓના સ્પર્શથી કલંકિત થયેલી જોવા ન માગતા હો, કૂતરાને મોતે વિદેશીઓને હાથે મરવા ન માગતા હો અને જંગલી જાનવરની પેઠે પરતંત્રતાની બેડી પહેરીને પરદેશીઓના ઘરમાં ગુલામગીરી કરવાની ઇચ્છા ન હોય તો, ચાલો આજે તમે બધા મારી સમક્ષ આવીને રણક્ષેત્રમાં મરવાની પ્રતિજ્ઞા લો! મરણની પ્રતિજ્ઞા લઇને દેશનું, જાતિનું, ધર્મનું અને કુટુંબની સ્ત્રીઓનું સર્વશ્રેષ્ઠ ગૌરવ રાખવા તૈયાર થાઓ!"

રાજરાણીના મુખમાંથી નીકળતાં આવાં ઉત્સાહનાં વાક્યની અસર ન થાય એવો પાષાણ હૃદયનો હિચકારો કોણ હોય? બધાએ રાણીની આજ્ઞા માથે ચડાવી. અસંખ્ય સૈનિકો મરતાં સુધી દેશનું રક્ષણ કરવા સારૂ લડવાની પ્રતિજ્ઞા લઇને રાણીને શરણાપન્ન થયા. રણડંકો વાગી ઊઠ્યો. સિંધુ રાજ્યમાં ખળભળાટ મચી રહ્યો. સૈનિકોના હુંકારથી અને જયનાદથી આખું શહેર ગાજી ઊઠ્યું.

આ તરફ રાણીની આગેવાની નીચે, દેશનું રક્ષણ કરવાનો સૈનિકોએ અને નાગરિકોએ નિશ્ચય કર્યો; પેલી તરફ આરબ લશ્કરે નગરને ઘેરો ઘાલીને કોટ ઉપર હુમલો કર્યો.

સૈનિકો અને નાગરિકોની મદદથી શૂરે ચડેલી વીર રાણીએ નગરના બચાવને માટે મજબૂત ટક્કર ઝીલી અને શત્રુઓના હુમલામાંથી શહેરને બચાવવાનો પાકો બંદોબસ્ત કર્યો. કેટલીક વાર સુધી રાણી પોતાની યુક્તિમાં સફળ નીવડી, પણ આખરે શહેરમાંની ખોરાકી ખૂટી પડી. બહારથી ખોરાકી આવી શકે એવો કોઈ ઉપાય નહોતો. એકાએક આ પ્રમાણે શહેરમાં ફસાઇ જવાશે, એવો પહેલાં કોઇને વિચાર સૂઝ્યો નહોતો, એટલે લડાઇમાં ઊતરતા પહેલાં અગાઉથી કોઇએ લશ્કરની ખોરાકીને માટે ભંડાર ભરી મૂક્યા નહોતા.

રાણીએ દીઠું કે હવે નગરના રક્ષણનો કોઈ ઉપાય નથી.

તરતજ, એ મહાતેજસ્વી નારીએ નગરના આગેવાનોને અને સૈનિકોને એકઠા કરીને કહ્યું: "સિંધુગૌરવ વીર પુરુષો! આજ

આપણે જોયું કે આપણા પવિત્ર શહેરના રક્ષણનો કોઇ ઉપાય હવે રહ્યો નથી; પણ સાંભળો! રક્ષણનો ઉપાય નથી રહ્યો તેનો અર્થ કાંઇ એવો નથી થતો કે આપણે જીવતા રહીને શત્રુને તાબે થવું! મરવું તો એક દિવસ છેજ, તો પછી ચાલો, આપણે બધાં મનુષ્યની પેઠે મરીએ. મનુષ્ય થઇને, ક્ષત્રિય થઇને, રજપૂત થઇને, મનુષ્યત્વહીન, પરાધીન જીવન કદી સ્વીકારીશું નહિ. અમે આર્ય નારી છીએ. સતીત્વને માટે પ્રાણ આપતાં કદી અચકાઇએ એમ નથી. સ્વામીના પરલોક સિધાવ્યા પછી અસાર જીવન ગાળવાને બદલે, સ્વામીની ચિતામાં બળીને સ્વામીના સાથી બનવું એ આપણું કર્તવ્ય છે. નગરવાસી બહેનો! આજે આપણે બધીઓ સાથે મળીને એકજ ચિતામાં પ્રાણનું બલિદાન આપીશું. ત્યાર પછી આપણા આ ભયંકર મૃત્યુનું સ્મરણ હૃદયમાં તાજું રાખી-ને, આપણા વીર નાગરિકો શત્રુઓની સામા થશે અને શત્રુ-ઓનો નાશ કરતાં કરતાં શત્રુઓની તલવાર વડે રણક્ષેત્રમાંજ ક્ષત્રિયોને શોભે એવા મૃત્યુને ભેટશે! સાંભળો! આજે આપણે જે પવિત્ર કઠોર, જૌહરવ્રતનું અનુષ્ઠાન કરીશું, તેનું અનુકરણ, પરદેશી અને પરધર્મી દુશ્મનોને હાથેથી ધર્મનું રક્ષણ કરવા સારૂ, આપણી ભવિષ્યની રજપૂતાણીઓ કરશે અને એમ કરીને ભારતનારીનું પવિત્ર નામ ઉજ્જ્વલ કરશે.”

રાણી આટલું ભાષણ આપીને શાંત થઈ. સિંધ દેશના બધા વીરોએ મૂંગે મોંએ રાણીની આજ્ઞાને અનુમોદન આપ્યું.

એ વખતે શહેરની વચ્ચોવચ એક મોટી ચિતા સળગાવવા-માં આવી. રાણી અને શહેરમાંની બીજી સ્ત્રીઓએ લાલ સાડીઓ પહેરીને હસતે હસતે ધગધગ સળગતી ચિતામાં પ્રવેશ કર્યો. જોતજોતામાં અગ્નિની હજારો ઝાળો આકાશને સ્પર્શ કરવા લાગી. હજારો મનુષ્યોએ ત્યાં ઊભા રહીને, પોતાની આંખો આગળ સિંધુ-રમણીઓનું આ મર્મભેદી દૃશ્ય જોયું. કોઇની માતા તો કોઇ-ની સ્ત્રી, કોઇની ભગિની તો કોઇની કન્યા, એકે એકે આ ચિતામાં પ્રવેશ કરવા લાગી. વીરપુરુષોના હૃદયમાં પણ હજારો ચિતા સળગી ઊઠી.

થોડી વારમાં એ સર્વ આર્યરમણીઓ ભસ્મીભૂત થઈ ગઇ; એટલે ભયંકર ગર્જના કરીને હજારો વીરપુરુષો પ્રલયકાળના એક જ્વ-

લંત વજ્રની પેઠે આરબસેના ઉપર તૂટી પડ્યા. તેમના તેજથી, તેમની તલવારોના ઝપાટાથી આરબસેનામાંથી ઘણા લોકો માર્યા ગયા. ઘણા દિવસનો રજપૂતોનો જઠરાગ્નિ એ દિવસે તૃપ્ત થયો.

દાહિર મહિષીના તેજને લીધે એ દિવસનો રજપૂતોનો ટેક સચવાઇ રહ્યો. દાહિર રાજાની મહારાણીથીજ ભારતના ઇતિહાસમાં ભીષણ અગ્નિકાંડ-‘ જોહરવ્રત ’ નો પ્રચાર થયો.

१००-१०१-दाहिरराजानी बे कुंवरीओ

ખલીફા વલીના સેનાપતિ મહંમદ બીન કાસીમે ઈ. સ. ૭૧૮ માં ભારતભૂમિમાં આવીને સિંધદેશના રાજા દાહિર ઉપર ચડાઈ કરી. રાજા દાહિરે ઘણીજ વીરતાથી યુદ્ધ કર્યું; પણ એ સ્વદેશનું રક્ષણ કરવામાં સફળ ન થયો. રાજ્યની સાથે એણે પોતાનો પ્રાણ પણ ખોયો. તેની વીર રાણીએ પણ વીરતાથી શત્રુઓ સાથે યુદ્ધ કરીને, વિજયની કાંઇ પણ આશા ન રહી ત્યારે ‘જોહરવ્રત’નું પ્રથમ ઉદ્યાપન કર્યું. એમ કહેવાય છે કે એ યુદ્ધમાંથી શત્રુઓ દાહિર રાજાની બે રૂપવતી કન્યાઓને પણ ઉપાડી ગયા. એ બંને રમણીઓને બગદાદ શહેરમાં મોકલી આપવામાં આવી. ખલીફા એમના અનુપમ રૂપલાવણ્યની વાત સાંભળીને ઘણો પ્રસન્ન થયો અને એ સુંદરીઓની સાથે પાપકર્મ કરવાની લાલસા તેના મનમાં ઉત્પન્ન થઇ. પોતાના વિલાસભવનમાં એ રાજકુમારીઓને લાવવાનો તેણે હુકમ આપ્યો. આજ્ઞાનું તરતજ પાલન થયું. ક્ષત્રિયકુળની પવિત્ર કમલિની, મદોન્મત્ત હાથી જેવા નિર્દય કામી મુસલમાન બાદશાહની સમક્ષ લાવવામાં આવી. નિઃસહાય, નિરાશ્રિત, અનાથ રજપૂત કન્યાઓનું શિયળભંગ થવાનો પ્રસંગ આવી પહોંચ્યો. દાહિર રાજાના પવિત્ર નામને કલંક લાગવાનો સમય આવી પહોંચ્યો; પણ એ રાજકુમારીઓની રગેરગમાં સાચા રજપૂતનું લોહી વહેતું હતું. પાતિવ્રત્ય ધર્મની હિંદુઓની પવિત્ર ભાવના તેમના દેહના પ્રત્યેક પરમાણુમાં પ્રવેશ કરી ગઇ હતી. એ શુદ્ધ હૃદયની રાજકુમારીઓએ જ્યારે જોયું કે અહીંયાં બચવાનો બીજો કોઈ ઉપાય નથી, ત્યારે એમણે પોતાની બુદ્ધિથી એક યુક્તિ શોધી કાઢી. જે સમયે તેમને ખલીફાની રૂબરૂ લઇ જવામાં આવી તે વખતે એમણે

રોવાનું શરૂ કર્યું અને રોતે રોતે કહ્યું: "અમારૂં શરીર આપને સ્પર્શ કરવા લાયક નથી રહ્યું. હરામખોર કાસીમે અમારા શિયળનો ભંગ કર્યો છે." આટલું સાંભળતાં તો ખલીફા રાતોપીળો થઇ ગયો. તરતજ એણે કાસીમને માટે સખ્ત સજા ફરમાવી. એણે પોતાની સેનાના અમલદારને હુકમ લખી મોકલ્યો કે, "મહંમદ બીન કાસીમને તાજા બળદના ચામડામાં જીવતો શીવી દઇને જલદીથી અહીં રવાના કરી દો." બનતી ઉતાવળથી આ કઠોર આજ્ઞાનું પાલન થયું. આખરે દુર્ગંધમય ચામડામાં શિવાયેલી તેની લાશ બગદાદ પહોંચી. બંને રાજકુમારીઓએ ખલીફાને આ પ્રમાણે ક્રોધાગ્નિમાં નાખીને પોતાના શિયળનું રક્ષણ કર્યું તથા પોતાના પિતાના દેહ અને માતૃભૂમિના સ્વાતંત્ર્યનો નાશ કરનાર મહંમદ કાસીમનું વેર લીધું. ધન્ય છે રાજકુમારીઓ તમારા સાહસને !

१०२–इन्दुलेखा

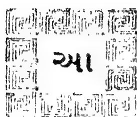
એ પ્રાચીન ભારતની એક સંસ્કારી વિદુષી નારી હતી. એ કવિતા સારી લખી જાણતી. એના જીવનચરિત્રનો પરિચય અમને મળ્યો નથી; પણ એટલા માટે એના નામનું વિસ્મરણ કરવાના દોષી અમે નથી બનવા માગતા. સુભાષિતાવલિના સંભોગશૃંગાર પ્રકરણમાં મહાકવિ કાલિદાસ અને મેણ્ઠના શ્લોકોના અંતરાળમાં એ વિદુષીનો રચેલો નીચેનો શ્લોક છે.

> एके वारिनिधौ प्रवेशमपरे लोकान्तरालोकनं ।
> केचिद्वह्निसयोगितां निजगदुः क्षीणेऽह्नि चण्डार्चिषः ॥
> मिथ्या चैतदसाक्षिकं प्रियसखि प्रत्यक्षतीव्रातपं ।
> मन्येऽहं पुनरध्वनीनरमणीचेतोऽधिशेते रविः ॥

"સાંજે કેટલાક લોકો પ્રચંડ કિરણોવાળા સૂર્યને સમુદ્રમાં પ્રવેશ કરતો કહે છે; કેટલાક બીજા લોકમાં જતો કહે છે. કેટલાક કહે છે કે એ અગ્નિમાં ભળી જાય છે; પરંતુ હે પ્રિય સખિ ! એ ખોટું અને સાક્ષી વગરનું છે. મારૂં માનવું તો એવું છે કે પ્રવાસિની પત્નીનું મન, કે જેમાં પ્રત્યક્ષ આકરો તાપ રહેલો છે, તેમાં સૂર્ય સૂઇ જાય છે."

१०३–सुभद्रा

આ સન્નારીને માટે રાજશેખર કવિને ઘણું માન હતું. એ કહે છે કે, "ખરેખર સુભદ્રાએ અર્જુનના મનમાં સ્થાન મેળવ્યું છે. સુભદ્રા કવયિત્રીએ વાક્યોના ન્યાસની નિપુણતાથી કવિઓનાં મન હરી લીધાં છે." કવિઓનાં મન હરી લેનારી આ સન્નારીનો એકજ શ્લોક જળવાયેલો છે.

दुग्धं च यत्तदनुयत् क्थितं ततो नु माधुर्य तस्य हृतमुन्मथितं च वेगात् । जातं पुन घृत कृते नवनीत वृत्ति स्नेहो निबन्धन मनर्थ परंपराणाम् ॥

"જે દૂધ હતું તેને પ્રથમ દોહવામાં આવ્યું. તે પછી તેને ઉકાળવામાં આવ્યું. આધરકીને તેની મધુરતા હરી લેવામાં આવી અને વેગથી તેને વલોવવામાં આવ્યું. વળી ઘી મેળવવા સારૂ તેને માખણ કરી તપાવવામાં આવ્યું; ખરેખર સ્નેહ (ઘી) એ અનર્થની પરંપરાઓનું નિબંધન છે."

આ શ્લોકમાં સ્નેહનો શ્લેષ સર્વને સરળતાથી સમજાય તેવો છે.

१०४–नागम्मा

એ વિદુષીના જીવનચરિત્રની માહિતી નથી, પણ શારંગધર પદ્ધતિમાં નમસ્કૃતિ પ્રકરણના છેવટમાં સૂર્યના વંદન માટે નાગમ્માનો શ્લોક આપવામાં આવ્યો છે, તે ઉપરથી જણાય છે કે એ સારી કવિતા રચતી હશે.

शुकतुण्डच्छवि सवितुश्चण्डरुचः पुण्डरीकवनबन्धोः।
मण्डलमुदितं वन्दे कुण्डलमाखण्डलाशायाः ॥

પોપટની ચાંચ જેવા લાલ અને પૂર્વ દિશાના કુંડળ સરખા ઊગેલા કમળવનના સમા ઉગ્ર કાંતિવાળા, સૂર્યબિંબને હું નમું છું.

१०५–अवंतिसुंदरी

અવંતિસુંદરી સંસ્કૃત ભાષાના પ્રસિદ્ધ કવિ રાજશેખરની સ્ત્રી હતી. પતિપત્નીનું જીવન ભારતવર્ષમાં અભિન્ન હોય છે, એટલે એ વિદુષીનું ચરિત્ર આલેખતાં પહેલાં એના પતિનું વર્ણન કરવું પડે છે.

રાજશેખરે પોતાને યાયાવરીય અર્થાત્ યાયાવર ઋષિના કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલો કહ્યો છે. કાવ્યમીમાંસામાં જ્યાં જ્યાં એણે પહેલાંના આચાર્યોથી જુદા પડીને પોતાનો સ્વતંત્ર અભિપ્રાય દર્શાવ્યો છે, ત્યાં આગળ " इति यायावरीयः । नेति यायावरीयः । આ યાયાવરીનો મત છે, આ યાયાવરીનો મત નથી," એ પ્રમાણે લખ્યું છે. એના વડદાદા અકાલ જલદ મહાકવિ હતા. એમનું નામ તો બીજું કાંઈ હતું; પણ એમના એક ચમત્કારી શ્લોકમાં "અકાલ જલદ" શબ્દ આવી જવાથી એજ નામથી એ ઓળખાયા છે. સંસ્કૃતમાં બીજા કેટલાક કવિઓનાં નામ પણ એવી રીતે પડેલાં દીઠામાં આવ્યાં છે. ચેદિ દેશના ભૂષણ, સુરાનંદ, તરલ, કવિરાજ આદિ પ્રસિદ્ધ કવિઓ પણ આ યાયાવર વંશમાંજ ઉત્પન્ન થયા હતા. રાજશેખરના પિતા દુર્દુળ રાજાના મહામંત્રી હતા. તેની માતાનું નામ શીલવતી હતું.

રાજશેખર કનોજના રાજા મહેન્દ્રપાલનો ઉપાધ્યાય હતો અને તેના પુત્ર મહીપાલના સમયમાં પણ એનું સન્માન હતું. પ્રાચીન લેખ ઉપરથી જણાય છે, કે મહેન્દ્રપાલ વિક્રમ સંવત ૯૬૦ માં અને મહીપાલ ૯૭૪ માં વર્તમાન હતો. એજ રાજશેખરનો અને આપણી ચરિત્રનાયિકાનો સમય છે.

રાજશેખરે પહેલાં બાલરામાયણ અને બાલભારતની રચના કરી, ત્યાર પછી વિદ્ધશાલમંજિકા અને કર્પૂરમંજરી નાટક રચ્યાં અને છેવટે કાવ્યમીમાંસા નામનો અપૂર્વ ગ્રંથ રચ્યો.*

* આ ગ્રંથ ગાયકવાડ પ્રાચ્ય પુસ્તકમાલામાં છપાયો છે.

અવંતિસુંદરીનો જન્મ ચોહાણુ ક્ષત્રિયકુળમાં થયો હતો. એ વખતે પણ બ્રાહ્મણે ક્ષત્રિયની કન્યા સાથે લગ્ન કરવું એ અનોખી વાત નહોતી ગણાતી. એકજ બ્રાહ્મણના બ્રાહ્મણીથી થયેલાં સંતાન બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય સ્ત્રીથી થયેલાં સંતાન ક્ષત્રિય ગણાયાં હોય એવાં અનેક પ્રમાણ છે.

કર્પૂરમંજરી નાટિકાનો પહેલો ખેલ અવંતિસુંદરીની ઇચ્છાથીજ થયો હતો.

એ ઘણી વિદુષી હતી. કાવ્યશાસ્ત્રમાં એ બહુ સારી રીતે પારંગત હતી. કાવ્યમીમાંસામાં એના પતિએ ત્રણ જગ્યાએ એના અભિપ્રાયને ટાંકયા છે; જેથી વિદ્વાનો અનુમાન કરે છે કે, એણે કાવ્યશાસ્ત્ર ઉપર કોઇ ગ્રંથ પણ લખ્યો હશે.

કવિતાનો 'પાક' શો છે ? વામનના મતવાળા એવું કહે છે કે કવિએ એવાં એવાં પદ ગોઠવવાં જોઇએ કે જે બદલી ન શકાય. એનુંજ નામ શબ્દપાક છે. એ ઉપરથી અવંતિસુંદરીનો અભિપ્રાય છે કે, એ તો અશક્તિ થઇ, પાક નહિ. એક વસ્તુ ઉપર મહાકવિઓના અનેક પાઠ પણ પાકવાન હોઇ શકે છે; એટલા માટે "રસોચિત સૂક્તિ" રસને છાજે એવી રીતે કહેલું સરસ વચનજ પાક છે. ગુણ, અલંકાર, રીત, ઉક્તિ, શબ્દ, અર્થ એને એવા ક્રમથી ગોઠવ્યાં હોય કે વિદ્વાનોને ગમી જાય તો એજ એના અભિપ્રાય પ્રમાણે વાકયપાક છે. કહેનાર પણ હોય, શબ્દ પણ હોય, રસ પણ હોય, છતાંયે એક એવી વસ્તુ બાકી રહી જાય છે કે જેના વગર વાણીમાંથી મધ નથી ટપકતું.

અર્થ ભલે રસનો અનુગુણ હોય કે વિગુણ હોય, કાવ્યમાં કવિ-વચનજ રસ ઉપજાવે છે અથવા બગાડે છે, અર્થ નહિ. પાલ્ય કીર્તિનો મત છે કે વસ્તુનું રૂપ ગમે તેવુંજ ન હોય, પણ રસીલાપણું તો કહેનારના હાથમાં છે. જે અર્થને રાગી વખાણશે એનેજ વિરાગી વખોડશે અને મધ્યસ્થ એ બાબતમાં બેપરવા રહેશે. અવંતિ સુંદરી કહે છે કે વસ્તુના રૂપનો સ્વભાવ નક્કી કરેલો નથી, એ તો વિદગ્ધના કહેવાના ઢંગ ઉપર આધાર રાખે છે.

એ કહે છે કે ગુણ કે અવગુણ ઉક્તિને વશ છે, વસ્તુસ્વભાવ કવિને કાંઇ કામનો નથી. ચંદ્રમાની સ્તુતિ કરનારો એને "અમૃતાંશુ" કહે છે, અને ધૂર્ત એની નિંદા કરીને "દોષાકર" (રાતને પાડનારો અથવા દોષનો ભંડાર) કહી નાખે છે.

કાવ્યની ચોરી ઉપર રાજશેખરે ઘણું લખ્યું છે. અંતે સિદ્ધાંત કર્યો છે કે, " ન તો વાણિયા ચોરી કર્યા વગર રહે છે, ન તો કવિ. જેને છાનું રાખતાં આવડે છે તે બદનામ થયા વગર મજા કરે છે.

" **नास्त्यचौरः कविजनो नास्त्यचौरो वणिग्जनः।**
स नंदति विना वाच्यं यो जानाति निगूहितुम् ॥ "

આ વિષયમાં પૂર્વ પક્ષ એવો રાખ્યો છે કે ચોરી ન શીખવવી જોઈએ, કેમકે વખત વીતતાં મનુષ્યની બીજી ચોરીઓ તો જતી રહે છે, પણ વાક્ચૌર્ય—કવિતા કે લખાણની ચોરી—પુત્રપૌત્રો સુધી પણ મટતી નથી.

એના ઉપર અવંતિસુંદરી કહે છે કે, " આ (બીજા કવિ) ની પ્રસિદ્ધિ નથી, મારી છે; એની પ્રતિષ્ઠા નથી, મારી છે; એનું વસ્તુ ક્રમ વગરનું છે, મારૂં ક્રમપૂર્વક છે; એનાં વચન ગળોના જેવાં, મારાં દ્રાક્ષનાં જેવાં છે; એ ખાસ ભાષાનો આદર નથી કરતો, હું કરૂં છું; એની રચનાને ઓળખનારા મરી ગયા, એનો કર્તા દૂર દેશાવરમાં રહે છે, ઇત્યાદિ કારણોને લીધે લોકો શબ્દ કે અર્થને ચોરવામાં મનને પરોવે છે. "

અવંતિસુંદરીએ પ્રાકૃત કવિતામાં આવનારા દેશી શબ્દોનો એક કોશ બનાવ્યો અને એમાં પ્રત્યેક શબ્દોનો પ્રયોગ બતાવવા પોતાનું રચેલું ઉદાહરણ આપ્યું. શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે પોતાની દેશી નામમાલામાં બે જગ્યાએ અવંતિસુંદરીના મતભેદનો ઉલ્લેખ કરીને તેની ઉદાહરણોવાળી કવિતાને ઉતારી છે.

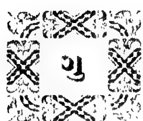
અવંતિસુંદરી જેવી પ્રૌઢ અને વિદુષી પત્નીના પતિના સ્ત્રી-કેળવણી સંબંધમાં કેવા વિચાર હશે ? સાંભળો. એ કાવ્યમીમાંસા-માં પૃ. ૪૩ મે લખે છે: " પુરુષોની પેઠે સ્ત્રીઓ પણ કવિ બનો. સંસ્કાર તો આત્મામાં છે. એ સ્ત્રી કે પુરુષના ભેદની પરવા નથી કરતા. રાજાઓ અને મંત્રીઓની કન્યાઓ, વેશ્યાઓ, કૌતુકીઓ-ની સ્ત્રીઓ, શાસ્ત્રોમાં પારંગત બુદ્ધિવાળી અને કવિ જોવામાં તેમજ સાંભળવામાં આવી છે. " *

---

* નાગરીપ્રચારિણી—પત્રિકા, ભા. ૨, અં. ૧ માં સ્વર્ગસ્થ પંડિતશ્રી ચંદ્રધરશર્મા ગુલેરી બી. એ., ના લેખ ઉપરથી.

१०६–अक्कादेवी

ગુપ્તવંશી રાજાઓનું મહારાજ્ય નષ્ટ થયા પછી હિંદુસ્તાનમાં જે અનેક રાજવંશીઓએ સ્વતંત્ર રાજ્યની સ્થાપના કરી હતી, તેમાંના કોઇએ સોલંકીઓના જેવું પ્રભાવશાળી અને વિસ્તારવાળું રાજ્ય સ્થાપ્યું નહોતું. આપણા દેશના ઘણા રાજવંશોનો પ્રાચીન ઇતિહાસ મળી આવતો નથી, પણ સદ્‌ભાગ્યની વાત છે કે સોલંકી વંશના ઘણા રાજાઓ વિદ્યાના શોખીન અને વિદ્વાનોનો આદરસત્કાર તથા વિદ્યાની વૃદ્ધિ કરનારા થઈ ગયા છે; આથી તેમની પ્રશંસામાં લખેલાં અનેક પ્રાચીન પુસ્તકોમાંથી એમનો થોડોઘણો વૃત્તાંત મળી આવે છે.

સોલંકી રજપૂતો પોતાને અગ્નિવંશી ગણે છે અને વસિષ્ઠ ઋષિદ્વારા તેમનો મૂળ પુરુષ ચૌલુક્ય અથવા ચાલુક્ય આબુ પર્વત ઉપર ઉત્પન્ન થયો હતો, એમ માને છે.

જૂનાં તામ્રપત્રો, શિલાલેખો તથા પુસ્તકો ઉપરથી જણાય છે કે, સોલંકીઓનું રાજ્ય પહેલાં અયોધ્યામાં હતું. ત્યાંથી તેઓ દક્ષિણમાં ગયા. ત્યાંથી પાછા ગુજરાત, રજપૂતાના, વાઘેલ ખંડ આદિ દેશોમાં ફેલાયા.

જે સન્નારીનો ટૂંકો પરિચય આ ચરિત્રમાં અમે આપવા માગીએ છીએ, તેનો જન્મ દક્ષિણના સોલંકી રાજવંશમાં થયો હતો. એ સત્યાશ્રય રાજાના નાનાભાઇ દશવર્માની પુત્રી અને વિક્રમાદિત્ય પાંચમાની બહેન થતી હતી. સત્યાશ્રય રાજાનું મૃત્યુ વિક્રમ સંવત ૧૦૬૫, ઇ૦ સ૦ ૧૦૦૯ ની લગભગમાં થયું હતું અને તેને કોઇ પુત્ર ન હોવાથી તેની ગાદી તેના ભત્રીજા વિક્રમાદિત્યને મળી હતી. અક્કાદેવીની માતાનું નામ ભાગ્યવતી હતું. કેટલીક જગ્યાએ તેનું નામ ભાગલદેવી પણ લખ્યું છે.

અક્કાદેવીને તેનાં માતાપિતા તરફથી સારૂં શિક્ષણ મળ્યું હતું. એ ઘણી વીર પ્રકૃતિની સ્ત્રી હતી. રાજકાર્યમાં પણ એ ઘણી નિપુણ

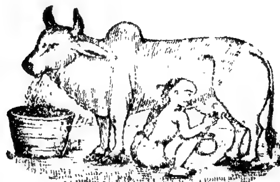
હતી. તેનું લગ્ન કદંબવંશી કોઈ સામંત સાથે થયું હતું. તેના સ્વામીનું નામ જાણ્યામાં નથી.

બેલુર સ્થાનમાંથી મળી આવેલા શક સંવત ૯૪૪ (વિક્રમ સંવત ૧૦૭૯, ઇ. સ. ૧૦૨૨) ના કાનડી ભાષાના એક લેખ ઉપરથી જણાઇ આવે છે કે એ સંવતમાં (ઈ. સ. ૧૦૨૨) માં એ "કિસુકાડ સપ્તતિ" નામના પ્રદેશ ઉપર રાજ્ય કરતી હતી. સિત્તેર ગામોના કિસુકાડ પ્રદેશને "કિસુકાડ સપ્તતિ" કહેતા હતા. એ પ્રદેશ બાદામી તાલુકામાં આવેલો છે.

અક્કાદેવી ઘણી સદ્‌ગુણી અને એકવચની સ્ત્રી હતી. યુદ્ધ-કળામાં તે ઘણી પ્રવીણ હતી. રણભૂમિમાં તે ભૈરવીની સમાન શત્રુઓનો સંહાર કરતી હતી. ઘણા ઉદાર સ્વભાવની હતી. કોઈ પણ ધર્મ ઉપર તેને દ્વેષ નહોતો. જૈન, બૌદ્ધ, શૈવ તથા વૈષ્ણવ સંપ્રદાયોનો એ એકસરખો આદર કરતી હતી.

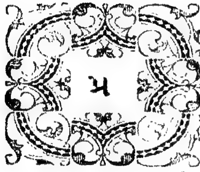
પોતાના મોટાભાઇ વિક્રમાદિત્ય પાંચમાના સ્મરણાર્થે તેણે એક ગામનું દાન કરી દીધું હતું અને એક મંડપ બનાવ્યો હતો.

બીજા કેટલાક પ્રાચીન લેખો ઉપરથી જણાય છે કે એકવાર અક્કાદેવીએ ગોકાગે (બેલગામ જિલ્લામાં આવેલું ગોકાક)ના કિલ્લા ઉપર ઘેરો ઘાલ્યો હતો અને ઉપર જણાવેલી સિત્તેર ગામ "કિસુ-કાડ સપ્તતિ" ઉપરાંત ત્રણ બીજા પ્રદેશ પણ તેના અધિકારમાં આવ્યા હતા. તેની જાગીરનું મુખ્ય સ્થાન વિક્રમપુર (બિજાપુર જિલ્લામાં) હતું. શ૦ સં૦ ૯૭૫ (વિ૦ સં૦ ૧૧૧૦, ઇ૦ સ૦ ૧૦૫૩) સુધી તો એ રાજ્ય કરતી હતી, એવું પ્રમાણ મળી આવે છે. આગળની કાંઇ ખબર નથી. તેના પુત્રનું નામ મહામંડલેશ્વર કાદંબ તોયિમદેવ હતું. એ ઇ. સ. ૧૦૬૬ માં વનવાસી અને પાનુંગલ નામના સ્થાનોમાં રાજ્ય કરતો હતો.

૧૦૭–નર્મદા

સિદ્ધ ભોજરાજાના સમયમાં ધારાનગરીમાં એક સુશર્મા નામનો બ્રાહ્મણ રહેતો હતો. એ સદા ઈશ્વરભક્તિમાં લીન રહેતો હતો. પરોપકારને માટે તેનું મન સમુદ્રની પેઠે ઉછાળા મારતું હતું; પરંતુ એની પાસે પોતાની ઇચ્છા પૂર્ણ કરવા જેટલું ધન નહિ હોવાથી મનના તરંગો મનમાંજ શમાવવા પડતા, છતાં પણ પોતાની શક્તિ મુજબ પુણ્યદાન કરવાનું એ ચૂકતો નહિ. વિધાતાએ સદ્‌ભાગ્યે એક ઘણી સુશીલ અને દયાળુ સ્ત્રી સાથે તેનું પાનું પાડ્યું હતું. તેની સ્ત્રીનું નામ નર્મદા હતું. નર્મદા ઘણી પતિવ્રતા હતી. એ કદી પરપુરુષનું મોં જોતી નહિ. પરપુરુષને તો એ પ્રચંડ અગ્નિ સમાન ગણતી, કે જેની પાસે જવાથીજ શરીરમાં બળતરા ઉત્પન્ન થાય છે, તો તેનો સ્પર્શ કરવાની તો વાતજ શી? નર્મદા હંમેશાં પતિના ઊઠતાં પહેલાં ઊઠી સ્નાન કરતી તથા સ્વચ્છ વસ્ત્ર પહેરીને ગીતાનો પાઠ તથા ભગવદ્‌ભજન કરતી. પતિના ઊઠ્યા પછી એ તેને ગરમ પાણીથી સ્નાન કરાવતી, તેનાં વસ્ત્ર ધોઇને સ્વચ્છ કરતી, તેના પૂજાપાઠ તથા અગ્નિ હોમની સામગ્રી તૈયાર કરતી; અને બીજી સર્વ રીતે તનમનધનથી પતિની સેવામાં તત્પર રહેતી. સુશર્મા કોઇ દિવસ કોઇની પાસે યાચના કરવા જતો નહોતો. દક્ષિણા લેવી એ તેને ઝેરના કરતાં પણ વધારે કડવું લાગતું હતું; એટલા માટે વગર માગ્યેજ જે કાંઇ ઘેર બેઠે મળી જતું તેટલા ઉપર સંતોષ માનીને પતિપત્ની આનંદમાં ગુજરાન ચલાવતાં હતાં.

ભોજરાજા ઘણો દાની, ગુણી તથા ધાર્મિક હતો. તેણે પોતાના આખા રાજ્યમાં કોઇને મૂર્ખ અને અભણ રહેવા નહોતો દીધો. દાન અને વિદ્યાદ્વારા તેણે પ્રજાને સુપંડિત અને અયાચક બનાવી દીધી હતી. એક દિવસ તેણે કવિ કાલીદાસને મોંએ પંડિત સુશર્માની પત્ની નર્મદાના સતીત્વ અને પાતિવ્રત્યની પ્રશંસા સાંભળી.

સતી નર્મદાના સતીત્વની પરીક્ષા કરવાના ઇરાદાથી રાજા ભોજે દ્રવ્ય આપીને લલચાવવા સારૂ પંડિત સુશર્માને બોલાવ્યો. સુશર્મા જે વખતે રાજા ભોજ પાસે જવા લાગ્યો, તે વખતે નર્મદાએ તેને હાથ જોડીને કહ્યું: "મહારાજ! રાજા ભોજ મોટા દાની છે. એ કદાચ તમને દ્રવ્ય આપવા માંડે તો તમે લેશો નહિ; કારણકે દાન લેવાથી આપના તપમાં ભંગ પડી જશે. ભૂખે મરી જવાય તો ભલે, પણ દાન લેવું એ તો ગેરવાજબી છે."

સુશર્મા પણ નિર્લોભી હતો. એ રાજાની સભામાં જઇને ઊભો રહ્યો એટલે રાજા ભોજે તેનો ઘણો આદરસત્કાર કર્યો તથા વિધિપૂર્વક તેનું પૂજન કરીને ચરણોદક પીધું. પછીથી હજારો મહોરો મંગાવીને બ્રાહ્મણને અર્પણ કરી. બ્રાહ્મણે સંતુષ્ટ થઇ રાજાને આશીર્વાદ આપ્યો તથા વિનયપૂર્વક કહ્યું: "પૃથ્વીનાથ! આજે આપની બ્રાહ્મણો ઉપરની ભક્તિ જોઇને હું પ્રસન્ન થયો છું. ઇશ્વર આપને ચિરંજીવી કરે એજ મારો ખરા અંતઃકરણનો આશીર્વાદ છે; પરંતુ આ ધનની મારે કાંઇ પણ જરૂર નથી. ધન તો રાજાઓની પાસેજ શોભે છે. હું એક દીન-દરિદ્ર બ્રાહ્મણ છું. અમારે માટે તો તપ એજ અખૂટ ધન છે અને એ તપદ્વારાજ અમારૂં પાલન થાય છે. મારે લાયક કંઈ કામકાજ હોય તો ફરમાવો."

એટલું કહીને બ્રાહ્મણ સુશર્મા ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. આ યત્નમાં સફળ નહિ થવાથી ભોજરાજાએ બીજી યુક્તિ રચી. જે વખતે બ્રાહ્મણ સુશર્મા દેવમંદિરમાં દર્શન કરવા ગયો હતો તે વખતે સાધુનો વેશ ધારણ કરીને રાજા એને ઘેર પહોંચ્યો અને બારણા આગળ ઊભો રહી 'भवति भिक्षां देहि'ની બૂમ પાડી. નર્મદા કદી કોઇ પરપુરુષ સાથે બોલતી નહોતી, પણ સાધુસંત ઉપર તેની પૂર્ણ ભક્તિ હતી. વળી અતિથિ-અભ્યાગતનો સત્કાર કરવો એ આર્ય લલનાઓનું પ્રથમ કર્તવ્ય છે, એ વાત નર્મદા સારી પેઠે જાણતી હતી, એટલે સાધુનો અવાજ સાંભળીને એ તુરત મૂઠી આટો લઇને બહાર આવી; પરંતુ સાધુરૂપ ભોજરાજાને તો એની પરીક્ષા કરવી હતી, એટલે તેણે લોટ લેવાની ના કહી અને ભોજન કરવાની ઇચ્છા પ્રગટ કરી. જો કે એ વખતે ઘરમાં ધણીધણિયાણી બેને ખાવા જેટલુંજ ધાન્ય હતું, તોપણ સતી નર્મદાએ પોતાના ભાગનું ધાન્ય રાંધીને સાધુને હાથપગ ધોવરાવીને

આસન પર બેસાડ્યા તથા થાળીમાં રસોઇ પીરસીને ભોજન કરવાની વિનતિ કરી; પરંતુ સાધુને કાંઇ ભોજન થોડુંજ કરવું હતું. તેને તો જોવું હતું કે નર્મદામાં કેટલું પાણી છે. તેણે કહ્યું: "મીઠી વસ્તુ વગર અતિથિનો પૂરો સત્કાર નથી થતો." સાધુનાં આ વચનો સાંભળીને નર્મદાને ઘણો ખેદ થયો; કારણકે એ વખતે સાધુને ખવરાવવા જેવો કંઈ પણ મીઠો પદાર્થ ઘરમાં નહોતો, તેમજ ઘરમાં પૈસા પણ નહોતા. તેણે પતિના ભાગના ચોખા બજારમાં વેચવા મોકલ્યા તથા એ પૈસામાંથી પડોશણ પાસે ખાંડ મંગાવીને સાધુને પીરસી. સાધુવેશધારી ભોજરાજા નર્મદાની સાધુભક્તિ અને સત્યનિષ્ઠા જોઇને ઘણો પ્રસન્ન થઈ ગયો. મનમાં ને મનમાં એ નર્મદાની ઘણી પ્રશંસા કરવા લાગ્યો. એણે પોતાનાં રાજચિહ્નો છુપાવવાનો ઘણો પ્રયત્ન કર્યો હતો, પણ ચતુર નર્મદા તેના મોં ઉપરના તેજથી કળી ગઈ કે આ ભોજરાજા છે. તેથી તેણે કહ્યું: "નૃપતિ ભોજરાજ ! આપ ઘણા પુણ્યવાન અને બુદ્ધિના ભંડારરૂપ છો. આપ પરસ્ત્રીને માતારૂપ ગણો છો, માટે મારી પરીક્ષા લેવા આપે આ ઉપાય ગ્રહણ કર્યો, એ વ્યાજબી નથી કર્યું."

સતીનાં આવાં મૃદુ વચનો સાંભળીને સાધુવેશધારી ભોજરાજ ગદ્‌ગદ થઇ ગયો અને નર્મદાની પ્રદક્ષિણા કરીને નમ્રતાપૂર્વક હાથ જોડીને બોલ્યો: "માતા ! મને ક્ષમા કરો. મેં તમારો મોટો અપરાધ કર્યો છે. હવે દયા લાવીને મને ક્ષમા કરો અને મને આપનો સેવક સમજો."

નર્મદાએ શાંત ભાવે ઉત્તર આપ્યો: "આપ ભય ન પામશો. હું જાણું છું કે આપ કપટ કરીને મારું શિયળ ભંગ કરવાની ઇચ્છાથી અત્રે નહોતા આવ્યા. તમારો ઉદ્દેશ મારા પાતિવ્રત્યની પરીક્ષા લેવાનો હતો. એટલા સારૂજ હું તમને આજે માફી આપું છું; પણ ફરીથી કોઇ દિવસ એ પ્રમાણે સતીને છળવાનો યત્ન ન કરશો. તમારે ખાતરી રાખવી કે તમે કોઇ પણ ઉપાયથી મારૂં શિયળભંગ કરવામાં સમર્થ ન થાત; કારણકે પતિવ્રતા સ્ત્રીનું સત્ તોડાવવાની શક્તિ સંસારમાં કોઇનામાં પણ નથી. હું કોઇ પરપુરુષ સાથે વાતચીત નથી કરતી, પણ આપને સાધુ સમજીને આટલો વાર્તાલાપ કર્યો છે; તેથી મારા પાતિવ્રત્યમાં કાંઇ પણ ન્યૂનતા આવી શકે એમ નથી. પતિવ્રતા સ્ત્રીઓના ચાર પ્રકાર છે–ઉત્તમ, મધ્યમ, કનિષ્ઠ અને અધમ. જે સ્ત્રીનો એવો નિશ્ચય

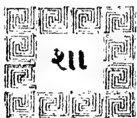
હોય છે કે, પોતાના પતિ વગર દુનિયામાં કોઈ પુરુષજ નથી; તે ઉત્તમ પ્રકારની પતિવ્રતા છે. એ તો એમજ સમજે છે કે મારા પતિ વગર બધા નપુંસકજ છે. મધ્યમ શ્રેણીની પતિવ્રતા પરપુરુષને ભાઈ, પિતા અને પુત્ર સમાન ગણે છે. જે સ્ત્રીઓ પોતાના કુળનાં આબરૂ સાચવવા ખાતર, ધર્મથી બીને શિયળ સાચવી રાખે છે, તે નિકૃષ્ટ પતિવ્રતા છે અને જે લાગ નહિ મળવાના સબબથીજ શિયળ સાચવી શકી છે, તે અધમ પતિવ્રતા છે. હું પરણ્યા પછી પતિ સિવાય બીજા બધા પુરુષને નપુંસક ગણતી આવી છું. આજ દિન સુધી મેં પ્રાણનાથ સિવાય બીજા કોઇ પુરુષ સાથે વાત નથી કરી. આજ પતિ ઘેર નહિ હોવાથી અતિથિ ગણીને અને અતિથિને ભિક્ષા આપ્યા વગર ખાલી હાથે પાછા મોકલવા એ શાસ્ત્રવિરુદ્ધ હોવાથી આપની સાથે વાતચીત કરી છે. મારી પૂર્ણ ખાતરી છે કે પતિદેવ મારા ઉપર આ અપરાધને માટે કદી અપ્રસન્ન નહિ થાય.”

સતી નર્મદાનો ઉપદેશ સાંભળીને ભોજરાજા ઘણોજ પ્રસન્ન થયો અને તેના શુદ્ધ પ્રતિપ્રેમ તથા સતીત્વની અત્યંત પ્રશંસા કરીને, તેને સાષ્ટાંગ દંડવત પ્રણામ કરી મહેલ ભણી રવાના થયો.

જ્યારે બ્રાહ્મણ સુશર્મા દેવદર્શન કરીને ઘેર આવ્યો ત્યારે સતી નર્મદાએ ધ્રૂજતે શરીરે હાથ જોડીને સઘળો વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યો તથા પરપુરુષની સાથે વાર્તાલાપ કરવા માટે ક્ષમા માગી.

બ્રાહ્મણે ભોજરાજાના સદ્ગુણોનો વિચાર કરી પોતાની ગેરહાજરીમાં તેનો સત્કાર કરવા માટે નર્મદાની ઘણી પ્રશંસા કરી.

१०८–मदालसा

શાર્ઙ્ગધરના સંગ્રહમાં ધર્મનિવૃત્તિ પ્રકરણમાં વ્યાસના શ્લોક પછી મદાલસાનો નીચે ઉતારેલો શ્લોક છેઃ–

परलोकहितं तात प्रातरुत्थाय चिन्तय ।
इह ते कर्मणामेव विपाकश्चिन्तयिष्यति ॥

“હે પુત્ર! સવારના પહોરમાં ઊઠીને પરલોકના હિતનો વિચાર કર. આ લોકનો વિચાર તો તારાં કર્મોની ઘટનાઓ ઊભી છે તે કરશે.”

१०९–सुलक्षणा

જા ભોજના સમયમાં વિષ્ણુદત્ત નામનો એક અગ્નિહોત્રી બ્રાહ્મણ ધારાનગરીમાં રહેતો હતો. એ ઘણો પંડિત અને શાસ્ત્રવિશારદ હતો. તેની સ્ત્રીનું નામ સુલક્ષણા હતું. સુલક્ષણામાં નામ પ્રમાણેજ ગુણ પણ હતા. એ ઘણી સ્વરૂપવતી, સુઘડ, ચતુર, પતિવ્રતા, ઘરકામમાં કુશળ અને મધુરભાષી હતી. પતિની આજ્ઞા માનવામાં એ ઘણીજ દૃઢ હતી. એક વખતે વિષ્ણુદત્તે તેની પાસે પાણી માગ્યું. એ પાણીનો પ્યાલો ભરીને લાવી એટલીવારમાં વિષ્ણુદત્ત કોઇ જરૂરનું કામ સાંભરી આવ્યાથી પત્નીને ' જરા ઊભી રહે ' એમ કહીને બજારમાં ચાલ્યો ગયો. દૈવસંયોગથી એ આખો દિવસ વિષ્ણુદત્ત કામમાંજ લાગી રહ્યો અને સાંજ સુધી તેને ઘેર જવાની પુરસદ મળી નહિ. ઘેર આવીને જુએ છે તો તેની પત્ની સુલક્ષણા એની એ જગ્યાએ હાથમાં પાણીનું પવાલું લઇને ઊભી છે. જેઠ મહિનો હતો અને ગરમી બહુ સખ્ત પડતી હતી. જે વખતે વિષ્ણુદત્ત બજારમાં ગયો તે વખતે તો ત્યાં આગળ છાંયડો હતો, પરંતુ પાછળથી બપોરને વખતે ત્યાં ખૂબ તડકો પડવા લાગ્યો, પણ સુલક્ષણા એ તડકાથી જરા પણ કંટાળ્યા વગર પતિના શબ્દોને માન આપીને ત્યાંજ ઊભી રહી હતી. વિષ્ણુદત્ત તેને ત્યાંજ ઊભી રહેલી જોઇને ઘણું આશ્ચર્ય પામી ગયો અને તેનું કારણ પૂછવા લાગ્યો. સુલક્ષણાએ નમ્રતાપૂર્વક ઉત્તર આપ્યો: " હે નાથ ! આપ જતી વખતે કહી ગયા હતા ને કે, ' જરા ઊભી રહે ' તો પછી હું આજ્ઞા વગર કેવી રીતે બેસી શકું ? "

વિષ્ણુદત્તને પોતાની સ્ત્રી ઉપર પૂર્ણ વિશ્વાસ હતો. એ સારી પેઠે જાણતો હતો કે સુલક્ષણા પ્રાણ જતાં સુધી પણ ધર્મને છોડે એવી નથી. એક દિવસ તેણે સુલક્ષણાની પરીક્ષા લેવા સારૂ પોતાના એક મિત્રને કોઈ બાગમાં મોકલી દીધો અને કહ્યું કે, "આ

બાગમાં જે સ્ત્રી આવે તેને લલચાવીને તારે વશ કરવાનો યત્ન કરજે.” પછીથી ઘેર જઇને એણે સુલક્ષણાને ભગવાનના પૂજન માટે પુષ્પ લાવવા સારૂ એજ બાગમાં મોકલી. પતિની આજ્ઞાનુસાર સુલક્ષણા ત્યાં જઇને ફૂલની ક્યારીઓમાં પેસીને પુષ્પ તોડવા લાગી એટલામાં એક છેલછબીલા જુવાને આવીને કહ્યુંઃ “પ્યારી! શું કરો છો? જરા મારી પાસે તો આવો! આટલાં બધાં સુંદર હોવા છતાં તમે આવાં મલિન વસ્ત્ર કેમ પહેર્યાં છે? ચાલો મારી સાથે, હું તમને સુંદર વસ્ત્રાલંકાર આપીશ.”

આ પ્રમાણે અનેક પ્રકારની લાલચો બતાવીને સુલક્ષણાને પોતાની તરફ ખેંચવાનો તેણે પ્રયત્ન કર્યો. કોઇ ભોળી સ્ત્રી હોત તો જરૂર એ પ્રપંચી યુવકની પ્રેમજાળમાં ફસાઇને પોતાના સતીત્વનો નાશ કરત, પણ સુલક્ષણા તો ખરેખરી પતિવ્રતા હતી. એણે તે યુવકની વાત ઉપર જરા પણ ધ્યાન ન આપ્યું અને પુષ્પ લીધા વગરજ ધડકતે હૃદયે દોડતી દોડતી ઘેર પહોંચી. તેનું મોં ઊતરેલું જોઇને પતિ વિષ્ણુદત્તે વિચાર્યું કે જરૂર કાંઇ ગોટાળો થયો છે; પણ સુલક્ષણાએ વગર પૂછ્યેજ બધા સમાચાર કહી સંભળાવ્યા તથા ભવિષ્યમાં ફૂલ વીણવા જવાની સાફ ના કહી, ત્યારેજ વિષ્ણુદત્તને ખાતરી થઈ કે સુલક્ષણા પોતાનું પાતિવ્રત્ય સાચવી શકી છે.

એક વખત રાત્રીના સમયે વિષ્ણુદત્ત સુલક્ષણાના ખોળામાં માથું મૂકીને સૂઇ રહ્યો હતો અને સુલક્ષણા તેને પંખો નાખી રહી હતી, એટલામાં અકસ્માત્ તેનો એક દોઢ વર્ષનો કોમળ પુત્ર રમતો રમતો સળગતી આગમાં પડી ગયો. હવે સુલક્ષણા ગભરાઇ કે શું કરવું? “જો પુત્રને બચાવવા સારૂ પતિને ખોળામાંથી ઉઠાડું છું, તો પતિની ઊંઘ ઊડી જવાથી તેમને કષ્ટ થશે અને જો નથી ઉઠાડતી તો વહાલો પુત્ર સળગીને મરી જશે!” એવા સંકટના સમયમાં તેણે હાથ જોડીને પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરી કે, “હે દીનાનાથ! જગતરક્ષક સર્વાન્તર્યામી દીનદયાળુ! જો મેં આજ દિન સુધી મારા પતિ સિવાય બીજા કોઇ પુરુષની સ્વપ્નમાં પણ ઇચ્છા ન કરી હોય, જો મારા હૃદયમાં પ્રાણપતિ સિવાય બીજા કોઈને પણ સ્થાન ન મળ્યું હોય અને જો હું સાચી પતિવ્રતા હોઉં તો આ પ્રચંડ અગ્નિને પણ ચંદનના જેવો શીતળ કરી દેજો.”

એમ કહેવાય છે કે સુલક્ષણાના મોંમાંથી આ શબ્દો નીક-

ળતાંવારજ ઈશ્વરની કૃપાથી અગ્નિ એકદમ શાંત થઈ ગયો અને તેનો પુત્ર હસતોરમતો માતાના ખોળામાં આવીને બેઠો. ભોજ-રાજા આ વખતે નગરચર્યા જોવા નીકળ્યો હતો. તે કમાડનાં છિદ્રમાંથી આ બધું દૃશ્ય જોઈ રહ્યો હતો. આજનો દેખાવ જોઈને એ ઘણોજ આશ્ચર્ય પામ્યો અને સુલક્ષણાના સતીત્વની પ્રશંસા કરતો કરતો મહેલ તરફ ગયો ! ધન્ય છે એવી પતિવ્રતાઓને ! એમના સતીત્વના પ્રભાવથીજ ભારતવર્ષ હજુ પણ ટકી શકયું છે.

૧૧૦—મારુલા

એ સંસ્કૃત ભાષામાં કવિતા લખતી. એનો જીવનપરિચય પણ નથી મળતો; પરંતુ એનું નામ સંસ્કૃત ભાષાના અભ્યાસીઓમાં વધારે જાણીતું હોય એમ લાગે છે. શીલા ભટ્ટારિકા, વિજયિકા અને મોરિકાની સાથે એનું નામ ધનદેવના એક શ્લોકમાં ગવાયું છે. સુભાષિતાવલિમાં વિરહિણીના પ્રલાપના અર્થે મારુલાનો એક શ્લોક લેવામાં આવ્યો છે, તેનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે:—" 'હે સ્ત્રી! તું દૂબળી શાથી થઈ છે ? મૂળે તો તારૂં શરીરજ એવું છે. ધુમાડા જેવી મેલી તું શાથી થઇ છે ?' 'સાસરે રાંધવાથી.' 'અમને શું તું કદી કદી સંભારે છે ?' 'નહિ નહિ.' એમ બોલતાની સાથેજ તે બાળાને સ્મરોત્કમ્પ થયો અને મારી છાતી ઉપર પડતું મૂકીને તે ધ્રુસકે ધ્રુસકે રોઇ."

એજ સંગ્રહની શૃંગાર પદ્ધતિમાં જે શ્લોક સ્થાન પામ્યો છે તેનો સારાંશ આ પ્રમાણે છેઃ—" 'હું જાઉં છું' એવું કહેવા જોગ નિશ્ચય ભલે હૃદયમાં બંધાય, પરંતુ પ્રાણસમાન પ્રિયા સમક્ષ નિર્દયતાથી એવાં વચન બોલવાને કેવી રીતે શક્તિમાન થવાય ? તેમ છતાં ધારો કે, 'હું જાઉં છું' એ વચન ઉચ્ચાર્યું, પરંતુ તેનું અસ્ખલિત અતિશય આંસુઓથી ભરપૂર મુખ જોઇને, 'અહો ! મારા જેવાની કિંચિત્ ધન મેળવવા પરદેશ જવાની સ્પૃહા ચાલી જાય છે, અર્થાત્ મને એ કારણે ઇચ્છા થતીજ નથી.'"

જલ્હણની સુભાષિત મુક્તાવલિમાં એક શ્લોક મારુલાનો છે.

१११-कलावती

એ કવિ કાલિદાસની કન્યા હતી. પિતાની પેઠે સુશિક્ષિત અને ઘણી ચતુર હતી. એની બુદ્ધિ ઘણી તીવ્ર હતી. પિતાને સાહિત્યચર્ચામાં એ ઘણી વાર મદદરૂપ થઇ પડતી.

એક સમયે ભોજરાજા નદી કિનારે ગયો હતો. ત્યાં એક સુંદર યુવતીને નદીના પૂરમાં તણાઇ આવતી જોઇ. રાજાએ નદીમાં પડીને તેને કિનારે ખેંચી આણી. તેની મનોહર કાંતિ જોઇને એ મોહિત થઇ ગયો અને તેની સાથે વિષયભોગ કર્યો. કામનો કેફ ઊતરી ગયા પછી જોયું તો એ મરી ગયેલીજ જણાઇ. શબની સાથે પોતે ક્રીડા કરી તેથી રાજાને ઘણોજ પશ્ચાત્તાપ થયો. નોકરોને આજ્ઞા આપી, એક રાણીને છાજે એવી રીતે તેનો અંત્યેષ્ટિસંસ્કાર કરાવ્યો.

રાજમહેલમાં જઇ ને ભોજરાજાએ કવિ કાલિદાસને પૂછ્યું:

" **मनोहीना विषयादिताताः कामस्य सत्यं जनकः कवे कः ।**

"હે કવિરાજ! કામદેવને જન્મ આપનાર તો રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ આદિ વિષયો છે; અર્થાત્ એને ઘણા જનક છે, પણ એમાં ખરો જનક કોણ ?"

રાજાનો આ પ્રશ્ન સાંભળી કાલિદાસ વિચારમાં પડ્યો, પણ કાંઇ ઉત્તર સૂઝ્યો નહિ. આથી તેણે આઠ દિવસની મુદત માગી. આઠમે દિવસે કાંઇ પણ ખુલાસો નહિ સૂઝવાથી એ ઘણા ઊંડા વિચારમાં પડ્યો હતો. એવામાં એની પુત્રી કલાવતી ત્યાં આવી અને પિતાના શોકનું કારણ પૂછવા લાગી.

કાલિદાસે કહ્યું: " અનેક ગ્રંથો ફેંદી નાખ્યા પણ જેનો ખુલાસો મળતો નથી એવા પ્રશ્નનો ઉત્તર તું શો આપવાની છે ?"

કલાવતીએ કહ્યું: " કેટલીક વખત મહાન વિદ્વાનો જેમાં

ગોથાં ખાય છે તેમાં સાધારણ બુદ્ધિના મનુષ્યને માર્ગ જડી આવે છે, માટે આપ આપની શંકા મને જણાવો.”

કાલિદાસે રાજાનો પ્રશ્ન જણાવ્યો. કલાવતીએ ત્રીજે દિવસે સવારે એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવાનું જણાવ્યું.

કળાવતીનું લગ્ન એજ નગરમાં એક પંડિત સાથે થયું હતું. માતાનું મૃત્યુ થયેલું હોવાથી એ સવારસાંજ પિતાને ઘેર જઇ એને જમાડી સાંજ પડતાં પહેલાં પોતાને સાસરે જઈ પતિસેવામાં નિમગ્ન થતી હતી. એ દિવસે એણે સાસરે જવાનું માંડી વાળ્યું અને કામને ઉત્તેજિત કરે એવા તામસી ભોજન તૈયાર કર્યાં તથા પોતે પણ સોળે શણગાર સજીને પિતાને જમાડવા બેઠી. ત્યાર પછી કાલિદાસના પલંગ આગળ જઇ તેની સાથે ચોસર રમવા બેઠી અને હાવભાવ તથા કામકટાક્ષથી કાલિદાસના મનમાં વિકાર ઉત્પન્ન કરાવ્યો. મહાન કવિ પોતાનું ભાન ભૂલી ગયો અને વિષયાંધ બનીને તેણે દીવો હોલવી નાખ્યો. કલાવતી પતિવ્રતા હતી. તેણે પહેલેથીજ આ માટે એક દાસીને પડદામાં બેસાડી રાખી હતી અને કહી મૂક્યું હતું કે, “ હું ઇશારો કરૂં એટલે તરતજ તારે મારી જગ્યાએ ગોઠવાઇ જવું.” કાલિદાસે દીવો હોલવી નાખ્યો એટલે દાસી આવીને કલાવતીની જગ્યાએ ગોઠવાઇ ગઇ. કામાંધ કાલિદાસે તેને પકડીને વિષયભોગ કર્યો. કામ શાંત થયા પછી તેને અસહ્ય પશ્ચાત્તાપ થવા લાગ્યો કે, “ હાય ! મેં આજે આ કેવું ઘોર પાપ કર્યું છે? આજ મારૂં જ્ઞાન ક્યાં બળી ગયું ? મેં ઘણી વાર વાંચ્યું હતું કે પુત્રી સાથે પણ પિતાએ એકાંતમાં ન રહેવું છતાં આજ મારી બુદ્ધિ ક્યાં બહેર મારી ગઇ ?” આ પ્રમાણે કાલિદાસ શોક કરી રહ્યો હતો એટલામાં કલાવતી હાથમાં દીપક લઇને નીચેથી આવી અને કાલિદાસના પલંગમાં પડેલી સ્ત્રી એકદમ શરમાઇને નીચે ચાલી ગઇ. તેથી કાલિદાસ ઘણું આશ્ચર્ય પામ્યો અને પુત્રીના ચાતુર્યની પ્રશંસા કરવા લાગ્યો કે, “હે વિદુષી પુત્રી ! આજ તેં મારી લાજ રાખી છે. બાકી મારી વિદ્યા તો આજે વંઠી ગઈ હતી.”

કલાવતીએ કહ્યું: “ પિતાજી ! આપ કાંઇ પણ ખેદ ન કરશો. આપના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવા સારૂજ મેં આ યુક્તિ રચી હતી.

કામદેવનો ખરો પિતા એકાંતજ છે. કામોદ્દીપન કરનાર બધી સામગ્રી હોય પણ એકાંત ન હોય તો બધાં સાધનો નિષ્ફળ જાય છે. કાલિદાસે બીજે દિવસે રાજસભામાં જઇને ઉત્તર આપ્યો કે,

" **एकान्तमेवैकमवेहि राजन् सर्वेऽपि तेनैव विना व्यलीकाः ।**

" હે રાજન ! ખરૂં જોતાં એકાંતજ કામદેવનો સાચો પિતા છે; કેમકે એના બીજા પિતાઓ એકાંત વગર નિષ્ફળ છે."

આ પ્રસંગ કલાવતીની બુદ્ધિમત્તાનો પરિચય આપવાને માટે પૂરતો છે.

११२–विकट नितंबा

આ સન્નારી એક પરમ વિદુષી હતી. કવિતા સારી લખતી. રાજશેખરે સૂક્તિ મુક્તાવલિ ગ્રંથમાં એની પ્રશંસા કરતાં કહ્યું છે: "વિકટ નિતંબાની વાણીથી રંજિત થયેલા કયા પુરુષો પોતાની કાન્તાઓનાં મુગ્ધાથી મધુર લાગતાં વચનો નિંદતા નથી ?"

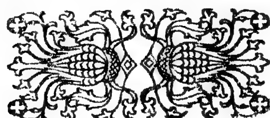
સુભાગ્યે જે વાણી ઉપર રાજશેખર આટલો બધો કુરબાન થયો હતો તે છ શ્લોક જળવાઈ રહ્યા છે.

એક અન્યોક્તિના શ્લોકમાં એ કહે છે કે, "હે ભમરા ! તારો ઉપમર્દ સહન કરી શકે એવી બીજી ફૂલવાળી લતાઓમાં તારા લોલ મનને આનંદ પમાડ; પણ આ નવમાલિકાની મુગ્ધાનના રજ વિનાની નાની કળીને અકાળે શા માટે પીડે છે ?"

બીજા એક શ્લોકમાં એ કહે છે:–

" હે દેવહુતિકા ! બારણામાં મોટો કરેલો આંબો શા કામનો ? એ પાપી સહકાર તો ઝેરનું ઝાડ છે; કેમકે એના થોડા પણ વિકાસથી મદનજ્વરનો ઘોર સન્નિપાત થાય છે."

ગોવિંદ સ્વામી સભ્યાલંકારમાં વિકટ નિતંબાના શ્લોક છે.

११३–यशोदाकुमारी

એ ધારાનગરીના નિવાસી એક વૃદ્ધ બ્રાહ્મણની કન્યા હતી. ભોજરાજા એ સમયે ધારા નગરીમાં રાજ્ય કરતો હતો. યશોદાને પિતા તરફથી ઘણું સારૂં શિક્ષણ મળ્યું હતું. સંસ્કૃત ભાષામાં તે સારી કવિતા પણ રચી જાણતી.

એક વખતે ભોજરાજા લશ્કરની કવાયત જોવા સારૂ ગયો હતો તે વખતે યશોદાએ તેને એક શ્લોક સંભળાવ્યો કે, “હે રાજેન્દ્ર ! તમારો પ્રતાપરૂપી સૂર્ય છત્ર વગરનાઓનો ત્યાગ કરીને છત્રવાળા શત્રુઓના સમૂહને તપાવે છે, એ આશ્ચર્ય છે. વળી હે રાજન્ ! તમારા પ્રતાપરૂપી અગ્નિથી સાતે સમુદ્ર સુકાઇ ગયા હતા, પણ તમારા વૈરીઓની વનિતાઓનાં આંસુના પ્રવાહોથી એ પાછા ભરપૂર થયા છે.” આ શ્લોકો સાંભળીને રાજા ઘણો પ્રસન્ન થયો. રાજાએ લોકોની મેદનીમાંથી તેને આગળ બોલાવી અને આસન ઉપરથી ઊતરીને તેનું સન્માન કર્યું અને પોતાની આટલી બધી સ્તુતિ કરવાનું કારણ પૂછયું. તેણે ઉત્તર આપ્યો: “રાજન્ ! મેં આપની જે પ્રશંસા કરી છે તે અનુચિત નથી. આપનો ઉજ્જવળ યશ જગતમાં સર્વત્ર આનંદદાયી નીવડ્યો છે. આપનું સૈન્ય જોઇને મને ઘણો આનંદ થાય છે. મહારાજ ! સર્વત્ર આપનો વિજય થજો.” આ સાંભળી ભોજરાજે દરેક શબ્દદીઠ લાખ લાખ રૂપિયાનું ઇનામ યશોદાને આપ્યું તથા એની સ્તુતિના ઉત્તરમાં જણાવ્યું કે, “બહેન ! યુદ્ધની સામગ્રીઓને તૈયાર રાખવી એ ક્ષત્રિયોનો ધર્મ છે, કેમકે આફતને વખતે એ એકદમ કામ આવે છે. રોગ તથા શત્રુને ઊગતાંજ છેદવા જોઇએ. રાજાએ એમાં બેદરકાર ન રહેવું જોઇએ.”

યશોદાએ વિદાય થતી વખતે રાજાને આશીર્વાદ આપ્યો કે, “આપ વિદ્વાન્ અને સરસ્વતીના ઉપાસકોના આશ્રયદાતા છો. આપની વિદ્યાભિરુચિ અને જ્ઞાન અખંડ રહો.”

૧૧૪-फल्गुहस्तिनी

આ વિદુષી સ્ત્રીનું નામ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ઘણું જાણીતું નથી. એનું કારણ એ છે કે એની રચેલી કવિતા ઝાઝી મળી આવતી નથી. સુભાષિતાવલિમાં એને નામે બે પદ ઉતારવામાં આવ્યાં છે; જેમાંનું એક ભર્તૃહરિના નીતિશતકમાં પણ મળી આવે છે. એટલા માટે એ પદ્ય (सृजति तावदशेषगुणाकरं) કોનું રચેલું છે તે ચોક્કસપણે કહી શકાતું નથી. બીજું પદ શારંગધર પદ્ધતિમાં પણ મળી આવે છે.

> त्रिनयनजटावल्लीपुष्पं मनोभवकार्मुकं
> ग्रहकिसलयं सन्ध्यानारीनितम्बनखक्षतम् ।
> तिमिरभिदुरं व्योम्नः शृंगं निशावदनस्मितं
> प्रतिपदि नवस्येन्दोर्बिम्बं सुखोदयमस्तु वः ॥

ચંદ્ર ત્રણ નેત્રવાળા શિવની જટારૂપી લતાનું ફૂલ છે, કામદેવનું વાંકું ધનુષ્ય છે, ગ્રહોનો નવી કળી સમાન છે, સંધ્યારૂપી નારીના નિતમ્બ ઉપર લાલ નખક્ષત જેવો છે (ઉદય પામતી વખતે ચન્દ્રમામાં કાંઈક લાલાશ હોય છે અને નખક્ષત પણ લાલ હોય છે), અંધકારનો નાશ કરનારા આકાશના શિખર સમાન છે, રાત્રીરૂપી નાયિકાના વદન ઉપર કોમળ સ્મિત સમાન છે; એવો મનોરમ પડવાના ચંદ્રનો ઉદય તમારે માટે સુખરૂપ હો.

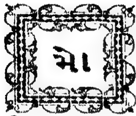
આ પદ્યમાં રૂપકની છટા કેટલી સરસ છે!

વિધિના સર્જનમાં દૈવનું પ્રાબલ્ય જોઈને ફલ્ગુહસ્તિની કહે છે કે, "પ્રથમ બ્રહ્મા સર્વ ગુણની ખાણરૂપ અને પૃથ્વીના અલંકારરૂપ પુરુષરત્નને ઘડે છે અને તેજ સમયે તેને ઘડીમાં નાશ પામે એવો કરે છે, તો અહહ! વિધિની એ કેવી મૂર્ખતા!"

ઉપર કહ્યું તેમ આ શ્લોકને માટે ભર્તૃહરિ અને ફલ્ગુહસ્તિની બે દાવાદાર છે, છતાં પ્રથમ શ્લોક ઉપરથી એટલું તો સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે કે એનામાં ઊંચા પ્રકારની પ્રતિભા હોવી જોઈએ.

११५–मोरिका

મોરિકાના નામથી સુભાષિતાવલિ અને શારંગધર પદ્ધતિ બંને સંગ્રહોમાં ચાર કવિતા મળી આવે છે. તે ઉપરાંત એનાં કાવ્યોનો પત્તો નથી મળતો, તેમજ તેના જીવનનો કાંઈ વૃત્તાંત પણ જાણ્યામાં નથી આવ્યો. શારંગધરના ગ્રંથમાં કવિ ધનદેવનું એક કાવ્ય ટાંકવામાં આવ્યું છે. એમાં સ્ત્રી કવિઓની ગણતરી કરતાં મોરિકાનું પણ નામ આવ્યું છે.

शिलाविज्जामारुलामोरिकाद्याः काव्यं कर्तुं सन्ति विज्ञाः स्त्रियोऽपि। विद्यां वेत्तुं वादिनो निर्विजेतुं विश्वं वक्तुं यः प्रवीणः स वन्द्यः ॥

એ ઉપરથી જણાય છે કે મોરિકા કાવ્ય રચવામાં ઘણી કુશળ હોવી જોઇએ. એની કાવ્યરચનામાં શૃંગાર રસ છલોછલ ભરલો છે. એની કવિતા સાધારણ અને સારી છે. એકાદ નમૂનો જોઇએઃ—

यामीत्यध्यवसाय एव हृदये बध्नातु नामास्पदं
वक्तुं प्राणसमासमक्षमघृणेनेत्थं कथं सार्यते ।
उक्तं नाम तथापि निर्भरगलद्वाष्पं प्रियाया मुखं
दृष्ट्वाऽपि प्रवदन्त्यहो धनलवप्राप्तिस्पृहा मादृशाः ॥

કોઇ પરદેશી કહી રહ્યો છે કે, પહેલાં તો 'જાઉં છું' એવું આગ્રહપૂર્વક કહેવાનુંજ હૃદયમાં ગમે તેમ કરીને નક્કી કરૂં છું, પણ મારી પ્રાણસમાન પ્રિયા સમક્ષ જતાં એવાં વચન કેવી રીતે નીકળી શકે? જો કહી દઉં છું તો પ્રિયાની આંખોમાંથી વિયોગને લીધે આંસુઓની ધારા વહેવા લાગે છે, પરંતુ કરૂં શું? એને પણ જોઇને મારા જેવા નિર્ધન મનુષ્ય ધન કમાવાની લાલચથી પરદેશમાં જાય છે; નહિ તો પ્રિયાને દુઃખસાગરમાં છોડીને જવું એ કદી ન્યાયપૂર્વક વર્તન નથી.×

× આ શ્લોકને પંડિત બલદેવ ઉપાધ્યાય, એમ. એ., મોરિકાનો ગણે છે સ્વર્ગસ્થ સાક્ષરબંધુ રણજિતરામ વાવાભાઇ મહેતાએ એમના સંસ્કૃત કવયિત્રીઓના લેખમાં એ લેખને મારુલાનો ગણાવ્યો છે.

એનો બીજો પ્રસિદ્ધ શ્લોક આ મુજબ છેઃ—

लिखति न गणयति रेखा निर्भरबाष्पाम्बुधौतगण्डतला।
अवधिरिव सावसानं माभूदिति शंकिता बाला ॥

પતિ પરદેશથી થોડાકજ દિવસોને માટે ઘેર આવ્યો છે. બાલા નાયિકાની આંખોમાંથી આંસુની ધારા વહી રહી છે, જેથી તેના ગાલ તદ્દન ધોવાઇ ગયા છે. એ અવધિના દિનોની લીટીઓ દરરોજ ખેંચતી તો જાય છે, પણ ગણતી નથી. મનમાં ડર છે કે રખેને દહાડા પૂરા થઇ જાય અને પ્રિય પતિના જવાનું અસહ્ય દુઃખ હમણાંજ ઉપસ્થિત થાય. આ પદ્યમાં નાયિકાના કોમળ હૃદયનો પરિચય સારી રીતે આપવામાં આવ્યો છે. ત્રીજો શ્લોક આ પ્રમાણે છેઃ—

प्रियतमस्त्वमिमामनघार्हसि प्रियतमा च भवन्तमिहार्हति ।
नहि विभाति निशारहितः शशी न च विभाति निशापि विनेन्दुना ॥

દૂતી નાયકને સમજાવી રહી છે કે, "હે પ્રિય! આ નાયિકાને યોગ્ય છે અને એ પણ તારેજ યોગ્ય છે. જુઓ, રાત્રિ વગર ચંદ્રમાની શોભા નથી હોતી અને રાત પણ ચંદ્રમા વગર શોભતી નથી."

નાયક પરદેશમાં જવાને તૈયાર છે. એની ખબર મળતાંજ નાયિકાની કેવી કરુણાજનક દશા થઇ જાય છે! દૂતી નાયિકાની એ વિયોગદશાની ખબર આપી રહી છેઃ—

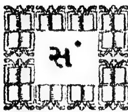
मा गच्छ प्रमदाप्रिय प्रियशतैर्भूयस्त्वमुक्तो मया
बाला प्राङ्गणभूगतेन भवता प्राप्नोति निष्ठां पराम् ।
किंचान्यत् कुचभारपीडनसहैर्यत्नप्रबद्धैरपि
त्रुट्यत्कंचुकजालकैरनुदिनं निःसूत्रमस्मद्गृहम् ॥

"હે પ્રમદાપ્રિય! પરદેશ ન જાઓ. સેંકડો વાર હું તમને આજીજી કરી ચૂકી છું. (તમારી પ્રિયતમા તમારે માટે બહુજ પ્રેમ ધારણ કરે છે. હું એની વિષમ દશાનું કેવી રીતે વર્ણન કરૂં?) તમે આંગણામાં પગ મૂકો છો, ત્યારે એ બાળા શ્રેષ્ઠ નિષ્ઠાને પામે છે અને એનાં સ્તનો બહુ મજબૂતીથી બાંધવા જતાં એના ભારને લીધે કંચુકીની કસો હમેશાં તૂટી જાય છે. એથી અમારા ઘરમાં દોરો ખૂટી ગયો છે."

૧૧૬–विज्जका

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પ્રતિભાશાળી સ્ત્રીકવિઓમાં વિજ્જકાનું નામ ઘણું પ્રસિદ્ધ છે. એની રસભરી કવિતાનો સ્વાદ ચાખ્યાથી સહૃદય વાચકોના હૃદયમાં આનંદની લહરીઓ નાચવા લાગે છે. વાસ્તવમાં એનાં એ મીઠાં પદો ઉપરથી એની ઉજ્જવલ પ્રતિભાનો પરિચય મળી આવે છે. દિલગીરીની વાત એટલી છે કે એનાં બધાં કાવ્યો મળી આવતાં નથી. સંસ્કૃત કાવ્યોના સંગ્રહરૂપ જે ગ્રંથોમાં એની કેટલીક કવિતાઓ સચવાઇ રહી છે, એ પ્રતિભાસંપન્ન સ્ત્રીકવિના જીવનની ઘટનાઓ પણ અભેદ્ય અંધકારના પડદામાં છુપાઇ રહી છે.

એનું નામ અનેક પ્રકારે સંસ્કૃત સાહિત્યમાં મળી આવે છે. વિજ્જકા, વિજ્જકા, વિદ્યા વગેરે; પણ એ બધાં વિજ્જકાનાં રૂપાંતર હોય એમ લાગે છે. વિજ્જકા પરમ વિદુષી હતી અને સંસ્કૃત ભાષામાં સારી કવિતા લખી શકતી. સાધારણ રીતે કવિઓમાં અહંકારની માત્રા અધિક હોય છે. પોતાની શક્તિ બીજા કરતાં વધારે સારી છે એવો એમને ફાંકો હોય છે. વિજ્જકા પણ એ દોષથી ખાલી નહોતી. શારંગધર પદ્ધતિમાં ટાંકેલા એક પદ્યમાં વિજ્જકાએ મહાકવિ દણ્ડીની ઝાટકણી કાઢી છે. એ પ્રસિદ્ધ પદ્ય નીચે પ્રમાણે છે:-

> **नीलोत्पलदलश्यामां विज्जकां मामजानता ।**
> **वृथैव दण्डिना प्रोक्तं "सर्वशुक्ला सरस्वती" ॥**

પદ્યનું ચોથું ચરણ કાવ્યાદર્શના મંગલાચરણશ્લોકનું પાદ છે. વિજ્જકા કહે છે કે, "ભૂરા કમળના પાંદડાના જેવા શ્યામ રંગવાળી મને જોયા વગરજ દણ્ડીએ નકામી સરસ્વતીને સર્વશુકલા કહી છે." આ અભિમાનના વચન ઉપરથી એના અસાધારણ પાંડિત્યની ખબર પડે છે અને તે સાથે એક ઐતિહાસિક વાત એ પણ જણાય છે કે વિજ્જકાનો જન્મ દણ્ડીની પછી થયેલો હોવો જોઇએ.

કેટલા સમય પછી તે ચોક્કસપણે કહી શકાતું નથી.

વિજ્જકાનાં કેટલાંક પદ્યોને અલંકારશાસ્ત્રનાં સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં દાખલારૂપે ટાંકવામાં આવ્યાં છે. મમ્મટાચાર્યે પોતાના **શબ્દ-વ્યાપાર વિચાર**માં એના બે શ્લોક ઉતાર્યા છે. કાવ્યપ્રકાશના ચોથા ઉલ્લાસમાં પણ એનું એક પદ્ય ઉદાહરણરૂપે આપવામાં આવ્યું છે. જે જે ગ્રંથોમાં એનાં પદ્ય ઉદાહરણરૂપે આપવામાં આવ્યાં છે, તે ગ્રંથકારોના સમય ઉપરથી અનુમાન કરાય છે કે વિજ્જકાનો આવિર્ભાવ આશરે ઇ૦સ૦ ૭૧૦ અને ૮૫૦ની વચમાં થયેલો હોવો જોઇએ. વિજ્જકાનો જન્મ કદાચ દક્ષિણ દેશમાં થયો હોય એમ પણ અનુમાન થાય છે.

એની ઘણી ખરી કવિતામાં શૃંગાર રસ મુખ્ય છે. ભાવ બંધ-બેસતો રાખવામાં આવે છે. સ્વાભાવોક્તિ ઘણી હોય છે.

એનાં કાવ્યનો રસ પણ જરા ચાખી લો:—

कवेरभिप्रायमशब्दगोचरं स्फुरन्तमार्द्रेषु पदेषु केवलम् ।
वदद्भिरङ्गैः कृतरोमविक्रियैर्जनस्य तूष्णीं भवतोऽयमंजलिः ॥

સારાંશ કે:—

"શબ્દોમાં ગોચર ન થાય એવું કવિના કાવ્યનું રહસ્ય કેવળ મૃદુ પદમાંજ સ્ફુરેલું હોય છે, માટે કવિના ગૂઢ અભિપ્રાયને જાણીને જે કોઇ રસિક શબ્દોદ્વારા કાવ્યાનંદની સૂચના નથી આપતો, પરંતુ ચૂપચાપ બેસી રહેવા છતાં પણ જેના રોમાંચિત અવયવ એના હૃદયમાં મચી રહેલી આનંદલહરીને સાફ શબ્દો-માં સૂચવે છે તેજ ખરો રસિક છે અને એવા રસિક શિરોમણિને હું પ્રણામ કરૂં છું."

બીજા એક શ્લોકમાં કહે છે કે, "હે ચંપાના છોડ! તને કોણે આ વાડીમાં રોપ્યો છે? જાણતો નથી કે એની આસપાસ દુષ્ટ જનોની વસ્તી છે, કે ઊગેલા નવા શાકમાં વધારો કરવાના લોભ ખાતર ગાયે ભાંગેલી વાડ સમી કરવાને લાયક તારાં પલ્લવ-ને એ લોકો ગણે છે."

ડાંગર છડવાનું વિજ્જકાએ સુંદર અને સ્વાભાવિક વર્ણન કર્યું છે. સ્ત્રીઓ ચીકણા તથા સુંદર સાંબેલાથી ડાંગર છડી રહી છે. એ કાર્યમાં એમના ચંચળ હાથ ચાલવાથી ચૂડીઓ પરસ્પર અથ-

ડાય છે, જેથી ઘણોજ રમણીય અવાજ ઉત્પન્ન થાય છે. તેઓ વચમાં મનોહર ' હું કાર ' કરી રહી છે. એમનું ઉરસ્થળ ઘણુંજ કંપી રહ્યું છે. તાલસ્વરથી યુક્ત એ ડાંગર છડનારીઓનાં ગીત કેવાં મનોહર લાગે છે!

વિરહિણીનું વર્ણન એ નીચેના શબ્દોમાં કરે છે. એ પોતાની પ્રિય સખીને કહે છે: " હે સખિ! પ્રેમનું બંધન ઢીલું પડી ગયું, હૃદયનું બહુ માન પણ ગળી ગયું, સારો ભાવ પણ હૃદયમાંથી ખસી ગયો અને સાધારણ માણસની પેઠે પ્રાણપ્યારા પણ ચાલ્યા; ચાલ્યા ગયા એટલુંજ નહિ પણ આટલા દિવસ પણ વહી ગયા, તો હવે વહાલી બહેન! કયા સુખની આશામાં આ હૃદયના ટુકડે-ટુકડા નથી થઇ જતા! એજ હું વિચારી રહી છું; અર્થાત્ એવી દશામાં મરણજ શ્રેષ્ઠ છે.

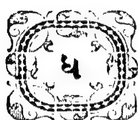
વિપત્તિમાં પડેલી એક નાયિકા પોતાની સખીને નીચેના શબ્દોમાં કહે છે: " પ્રિય સખિ! ચતુર કુંભારની પેઠે બ્રહ્મા ચિંતા-રૂપી ચાક ઉપર માટીના ગોળાની પેઠે મારા મનને પરાણે મૂકીને વિપત્તિના દંડાની અણીથી મને જોરથી ફેરવી રહ્યા છે. જેવી રીતે કુંભાર માટીના લોંદાને ચાક ઉપર ખૂબ ફેરવે છે અને પછી જેવો ઘાટ બનાવવો હોય તેવો બનાવે છે, તેવીજ રીતે બ્રહ્મા પણ ચિંતાના ચાક ઉપર મારા મનને ફેરવી રહ્યા છે. કોણ જાણે હવે શું બનાવશે? " વિપત્તિમાં ચિંતાગ્રસ્ત અબળાનું કેવું સુંદર ચિત્ર છે!

તળાવની દુર્દશા દેખીને એનું હૃદય દ્રવે છે અને એ સુ-કુમારી લખે છે: " મદોન્મત્ત દિગ્ગજ, હાથીઓના મદથી લિપ્ત ગંડસ્થળો ધોવાયાથી ક્ષુબ્ધ થયેલા જેના નિર્મળ તરંગો વગર-રોકાયે આકાશની સીમામાં વિચરણ કરતા હતા, એજ તળાવનું જળ વખત બદલાતાં આજે એક બગલાના ચાલ્યાથી પણ બગડી જાય છે. ઘણા દુઃખની વાત છે. ભાગ્યના પરિવર્તનથી તળાવની આ દશા થઇ છે. "

આવા અનેક ઉચ્ચ ભાવ અને કલ્પનાવાળા શ્લોકો વિજ્જ-કાના રચેલા છે. કેટલાક વિદ્વાનોનું અનુમાન છે કે ' વિજ્જકા ' અને કર્ણાકી ' વિજયા, ' જેણે વૈદર્ભી પદ્ધતિ પ્રમાણે શ્લોક રચ્યા છે અને જેને કાલિદાસ સાથે સરખાવીને રાજશેખર કવિએ ખૂબ વખાણી છે, તે બન્ને એકજ વ્યક્તિ છે; ફૂલકેશી બીજાના મોટા

રાજકુમાર ચંદ્રાદિત્યની મહારાણી 'વિજય ભટ્ટારિકા અને આ વિજ્જકાને એક માનીને એનો સમય ઈ. સ. ૬૬૦ નો માનવામાં આવ્યો છે; કેમકે વિજય ભટ્ટારિકાના લેખ એજ સમયના મળી આવે છે. કેટલાક વિદ્વાનો એથી ઊલટો વિચાર ધરાવીને બન્નેને જુદી વ્યક્તિઓ માને છે. ગમે તે હો ! વિજ્જકા એક ઉચ્ચ પ્રકારની કાવ્યશક્તિ ધરાવનારી મહિલા હતી એ નિર્વિવાદ છે.*

૧૧૭–शीला भट्टारिका

નદેવના સુભાષિતમાં એનું નામ જોવામાં આવે છે. ભોજદેવના દરબારને શોભાવતી કવિમંડળીમાં એ હતી એવી દંતકથા પ્રચલિત છે. એક શ્લોકનો પૂર્વાર્ધ ભોજરાજે રચેલો અને ઉત્તરાર્ધ શીલાએ રચેલો મનાય છે. એ શ્લોકને ભર્તૃહરિ શતકમાં પણ સ્થાન મળ્યું છે એટલે વાસ્તવિક હકીકત કળવાનું કામ સહેલું નથી.

શીલા પરમવિદુષી અને સંસ્કારી કવયિત્રી હતી. રાજશેખર કવિએ એની ઘણી પ્રશંસા કરી છે. એ લખે છે કે, "શબ્દ અને અર્થને એકસરખી રીતે ગૂંથ્યાં હોય એને પાંચાલિ રીતિ કહે છે– જો તે શીલાભટ્ટારિકાની વાણીમાં કે બાણની ઉક્તિમાં હોય તો."

આવી પ્રસિદ્ધ અને વખણાયેલી નારીની કવિતાનો પરિચય નીચેના શ્લોકમાંથી મળે છે. "હે દૂતિ! તું જુવાન છે અને તે યુવક ચપળ છે, દિશાઓ અંધકારથી કાળી છે, સંદેશો રહસ્યવાળો છે, વળી સંકેતસ્થાન જંગલમાં છે; માટે ફરી ફરીને કહું છું કે આ વસંત પવન મનને બીજી બાજુ લઈ જાય તો, હે નિપુણ દૂતિ ! તું ક્ષેમ સમાગમને માટે જા. દેવતાઓ તારું રક્ષણ કરો."

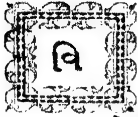
બીજા શ્લોકનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે. "પ્રિયાના વિરહથી દુઃખી એવા મારા હૃદયમાં આજે ચિંતાને સ્થાન મળ્યું છે, એમ સમજીને નિદ્રા મને છોડીને ચાલી ગઈ છે. ખરૂં જ છે કે કૃતઘ્નની ઉપાસના કોણ કરે ?"

---

* આ તથા મેરિકા અને ફલ્ગુહસ્તિનીનાં ચરિત્રો સ્વ૦ સાક્ષર રણજિતરામ વાવાભાઇ મહેતા અને પં. બલદેવ ઉપાધ્યાયના કવયિત્રી સંબંધી લેખ ઉપરથી લખવામાં આવ્યાં છે. —પ્રયોજક

૧૧૮–જસમા ઓડણ

વિક્રમની બારમી સદીમાં ગુજરાત દેશમાં સિદ્ધરાજ નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. અણહિલપુર પાટણમાં તેની રાજધાની હતી. સિદ્ધરાજ ઘણો પ્રતાપી અને વીર રાજા હતો. પ્રજાની ઉન્નતિ અને સુખને સારૂ એ સદા પ્રયત્નશીલ હતો. પોતાના પાટનગરમાં એક સારા જળાશયનો અભાવ જોઈને તેણે એક વિશાળ તળાવ બંધાવવા માંડયું હતું. એ તળાવ સહસ્રલિંગ તળાવના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. આ તળાવનાં અવશેષ આજે પણ પાટણમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. આ તળાવ ઘણુંજ વિશાળ અને ગોળાકૃતિ હશે, તથા તેની આસપાસ શિવાલયો બાંધ્યાં હશે એમ તેના 'સહસ્રલિંગ' નામ ઉપરથી અનુમાન થાય છે.

એ તળાવ ખોદવા માટે સિદ્ધરાજ જયસિંહે માળવા પ્રાંતના ઓડ જાતિના કુશળ અને મજબૂત મજૂરોને બોલાવ્યા હતા. એ કામ ઉપર ઓડ જાતિનાં અનેક સ્રીપુરુષો લાગેલાં હતાં. તળાવનું કામ તપાસવા સારૂ સિદ્ધરાજ ઘણી વખત સાંજને સમયે એ તળાવ ઉપર જઇ બેસતો. એક દિવસ એ બેઠો બેઠો મજૂરોનું કામ તપાસી રહ્યો હતો એવામાં જસમા નામની એક ઓડણ ઉપર તેની દૃષ્ટિ પડી. ઓડ જાતિની એક સાધારણ મજૂરણ હોવા છતાં પણ જસમાનું સૌંદર્ય અપ્રતિમ હતું. એ ઘણી નાજુક અને ગૌર વર્ણની હતી. તેનું મુખ સુકોમળ અને નિર્મળ ચંદ્રમાના જેવું તેજસ્વી હતું. તેના કેશ લાંબા અને કાળા હતા, નેત્ર કમળના જેવાં હતાં, નાસિકા અણીદાર હતી; આખું અંગ ઘાટદાર હતું, તેનો હાવભાવ ચિત્તાકર્ષક હતો. આ બધાં કારણોને લીધે એ એક અપ્સરા સમાન જણાતી હતી અને આવું દૈવી સૌંદર્ય ઓડ જેવી જાતિમાં પરમાત્માએ શા સારૂ મૂકયું હશે, એ સંબંધી ઘણાને આશ્ચર્ય લાગતું. ઓડ જાતિનો વંશપરંપરાનો ધંધો ખાણોમાંથી પથ્થરો

ખોદવા તથા કૂવા, તળાવ વગેરે ખોદવાનો હતો. એવી જાતિમાં જન્મેલી જસમા ઓડણ કાંઇ ભણેલીગણેલી નહોતી, એ તો વગર કહ્યેજ સૌ કોઇ સમજી શકે એમ છે; પરંતુ એ ઘણીજ સુશીલ, વિવેકી અને સદાચારી સ્ત્રી હતી. સૌંદર્યનું અભિમાન તેના મનમાં કદી પણ ઉત્પન્ન થતું નહોતું. એ સદા થોડું બોલતી, પણ તેની વાણીમાં એટલી મીઠાશ હતી કે સાંભળનાર તેના ઉપર મુગ્ધ થયા વગર રહેતો નહિ.

રાજા સિદ્ધરાજની દૃષ્ટિ જે વખતે જસમા ઉપર પડી તે સમયે જસમા માટીનો ટોપલો લઇને જતી હતી. કામ કરવાથી જસમાના આખા શરીર ઉપર માટી ચોટી રહી હતી, છતાં પણ એ માટીના આવરણમાંથી પણ તેનું અસાધારણ સૌંદર્ય સ્પષ્ટ જણાઇ આવતું હતું. રાજાએ તેનું સુંદર મુખારવિંદ સ્પષ્ટ જોયું, તેના પ્રત્યેક અંગનો ઘાટ દેખ્યો, તેના આખા અંગની સુંદરતા અવલોકી; નખથી તે શિખા સુધી સિદ્ધરાજ એ ઓડણને જોતોજ રહ્યો. અનેક વાર તેણે તેના રૂપ અને યૌવનનું અવલોકન કર્યું, પણ તેની તૃપ્તિ થઇજ નહિ. જસમાની ઉંમર એ વખતે લગભગ અઢાર વર્ષની હતી. યૌવને પોતાનું સામ્રાજ્ય જસમા ઉપર પૂર્ણરૂપે જમાવ્યું હતું. તેને જોતાં વારજ સિદ્ધરાજ પોતાનું રાજપદ ભૂલી ગયો. સિદ્ધરાજે પોતાનું હૃદય એ ઓડણ સુંદરીને સમર્પણ કરી દીધું અને નાતજાતનો જરા પણ વિચાર કર્યા વગર એ સુંદરીથી પોતાના રાજભવનને વિભૂષિત કરવાનો તેણે વિચાર કર્યો. રાજાએ ઇશારો કરીને જસમાને પોતાની તરફ બોલાવી, પણ જસમા તો પૂરી પતિવ્રતા હતી. એ પરપુરુષને ભાઇ સમાન ગણતી હતી. રાજાના ઇશારા ઉપર જરા પણ લક્ષ આપ્યા વગર એ તો પોતાનું કામ કરતીજ રહી. રાજાની તરફ તેણે દૃષ્ટિપાત પણ ન કર્યો.

સિદ્ધરાજ તો એજ દિવસે મિથ્યા પ્રેમના સાગરમાં ઊંડો ડૂબી ગયો હતો. તેને ખાવાપીવાનું ભાન રહ્યું નહોતું. રાજકાજમાં તેનું ચિત્ત ચોટતું નહિ. ઉદાસ ચિત્તે એ મહેલમાં જઇને પલંગ ઉપર પડ્યો રહ્યો અને પડ્યે પડ્યે જસમાને પોતાના હાથમાં લેવાની યુક્તિઓ શોધવા લાગ્યો. વળી બીજે દિવસે એ પાછો તળાવ ઉપર ગયો અને એક મનુષ્યદ્વારા જસમાને કહેવરાવ્યું કે, "તારો પતિ બે હજાર ઓડોનો પટેલ છે, તું પટેલની સ્ત્રી છે, તારે માથા ઉપર ટોપલો ઊંચકીને કામ ન કરવું જોઇએ. તું એવા

હલકા કામને યોગ્ય નથી. તું તો રાજાના મહેલમાં ચાલ, ત્યાં તારે માટે બધી સારી સોઇ અને સગવડ કરી આપવામાં આવશે. ”

જસમાએ કહ્યું કે, “ તમારા રાજાજીને કહેજો કે, હું તો મજૂરણ છું. માટીના ટોપલા ઊંચકવા એ તો અમારો વંશપરંપરાનો ધંધો છે. એ કામ કરવામાં મને જરા પણ હીણુપત નથી. રાજાના મહેલમાં જવું મને પસંદ નથી. તેમને કહેજો કે મને માફ કરે. મને મારી હાલતમાં પૂરો સંતોષ છે. ”

આ ઉત્તરથી રાજાને સંતોષ ન થયો. એ વધારે વ્યાકુળ બનીને જાતે જસમા ઓડણની પાસે ગયો અને કહેવો લાગ્યોઃ “ તું કોમળ સ્ત્રી છે. તારૂં શરીર આટલો બધો પરિશ્રમ વેઠવા યોગ્ય નથી. જો, તારા કોમળ હાથોની ગૌરતા ચાલી ગઇ છે. મહેનતને લીધે તારૂં ચંદ્રવદન લાલચોળ થઇ ગયું છે. તારા આખા અંગમાં પરસેવો છૂટી રહ્યો છે. તારી આવી દશા જોઇને મને ઘણી દયા આવે છે. તું મારા મહેલમાં ચાલ, હું તારે માટે જુદા મકાનનો તથા સ્વાદિષ્ટ ભોજન વગેરેનો બંદોબસ્ત કરી દઇશ. ”

જસમાએ ઉત્તર આપ્યોઃ “ મહારાજ! હું આપના મહેલમાં રહેવા કરતાં અહીં જંગલમાં રહીને મારા ધણીની સેવા કરવી વધારે પસંદ કરૂં છું. મને એમના દર્શનથી જેટલું સુખ મળે છે તેટલું સુખ સ્વર્ગમાં પણ મળવાની મને આશા નથી. ”

રાજાએ ફરીથી કહ્યું: “ જસમા ! મારૂં કહ્યું માન ! તને ઘણું સુખ મળશે. હું તને મારી રાણી બનાવીશ. તું આખા રાજ્યની અધીશ્વરી બની જઇશ. આખા શહેરમાં તારી આણ વર્તશે. હજારો દાસીઓ તારી સેવામાં રાતદિવસ હાજર રહેશે. તું ગાદી તકિયા ઉપર બેસીને અમનચેનમાં જીવન ગાળીશ. હમણાં તો તારે ટાઢતડકા અને વરસાદમાં ફરતાં ફરવું પડે છે, સૂકા રોટલા ખાવા પડે છે અને ભોંય ઉપર સૂઇ રહેવું પડે છે; પણ મારૂં કહ્યું માનીશ તો તને સ્વાદિષ્ટ ભોજન ખાવાને મળશે અને મશરૂ તથા મખમલની તળાઇઓમાં સૂવાનું મળશે. ”

રાજાએ તેને ઘણા પ્રકારની લાલચો બતાવી તથા મીઠી મીઠી વાતોથી તેને ફસાવવાનો ઘણોજ પ્રયત્ન કર્યો પણ જસમાના પવિત્ર હૃદય ઉપર તેના શબ્દોની જરા પણ અસર થઇ નહિ. સાક્ષાત્ મહાકાળીના જેવું ઉગ્ર સ્વરૂપ ધારણ કરીને એ બોલીઃ

"બસ, બસ, મહારાજ! ઘણું થયું. હવે મને ક્ષમા કરો. હું આપની વાતો સાંભળીને મારા કાનોને અપવિત્ર કરવા નથી માગતી. તમને આવી ગેરવાજબી વાત કહેતાં શરમ નથી આવતી? રાજાનો ધર્મ એવોજ છે કે? હું પતિવ્રતા નારી છું અને આપની ઇચ્છા કદી પણ કબૂલ રાખી શકું એમ નથી. તમે પ્રજાના રક્ષક છો અને પ્રજાને બાળક સમાન ગણીને તેનું રક્ષણ કરવું એ તમારી ફરજ છે. તમે મારી આગળ મિથ્યા બકવાદ કરી રહ્યા છો. આપનું એમાં કાંઇ વળવાનું નથી. ચોરીમાં જે પુરુષનો હાથ મેં ઝાલ્યો છે તેને હું કદી છોડવાની નથી. કોઇ નજીવી વસ્તુ પણ કોઇને અર્પણ કરી દીધા પછી પાછી લઇ શકાતી નથી; તો આ દેહ કોઇને એક વાર સમર્પણ કર્યા પછી બીજા કોઇને કેવી રીતે આપી શકાય? હું સુખની ભૂખી નથી. મારે આપના મહેલના વૈભવ નથી જોઇતા. સૂકા રોટલા ખાઇને આખી જિંદગી ગાળવી પડે તેની મને પરવા નથી, પરંતુ હું મારા પતિથી એક ઘડીને માટે પણ વિખૂટી થવાની નથી. આપ મને વધારે આગ્રહ કરશો તો હું આપઘાત કરીને તમારે શિર સ્ત્રીહત્યાનું કલંક ચોટાડીશ."

રાજા નિરાશ થઇને મહેલમાં પાછો આવ્યો અને પોતાના દીવાનને બોલાવીને જસમા સાથે લગ્ન કરવાની ઇચ્છા પ્રકટ કરી તથા જસમા સાથે પોતાનું ચોકઠું બેસાડી આપે તો સારૂં ઇનામ આપવાની લાલચ પણ બતાવી; પરંતુ સિદ્ધરાજનો દીવાન સ્વાર્થી મનુષ્ય નહોતો. ઇનામની લાલચમાં ફસાઇને ગેરવાજબી અને નિંદનીય કૃત્ય કરવા તૈયાર થઇ જાય એવો એ નહોતો. એ ઘણો જૂનો નોકર હતો તથા નીતિવાન, બુદ્ધિશાળી અને રાજકાજમાં પરમનિપુણ હતો. તેણે રાજાને ઘણો સમજાવ્યો તથા જસમાનો વિચાર છોડી દઇને કોઇ સારા ઘરની કન્યા સાથે વિવાહ કરવાની સલાહ આપી પણ કામાંધ રાજાને ગળે કોઇ પણ વાત ન ઊતરી.

પેલી તરફ જસમાએ પોતાના પતિની પાસે જઇને રાજાની અનીતિનો બધો વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યો અને જણાવ્યું કે, "અહીંયાં ઝાઝો વખત રહેવાથી મારી લાજ લૂંટાવાનો સંભવ છે માટે આપણે અહીંથી નાસી જવું જોઇએ." એ સલાહ મુજબ જસમાનો પતિ તેને લઇને પાછલી રાતે ઘોર અંધકારમાં પલાયન કરી ગયો. વહાણું વાતાંવારજ રાજાને એ વાતની ખબર પડી એટલે એ કેટલાક સવારોને લઇને જસમાને પકડી આણવા સારૂ ચાલ્યો.

જસમા અને તેનો પતિ થોડે દૂર ગયાં હતાં એટલામાં રાજાના સવારોએ તેમને પકડી પાડ્યાં. જસમાની સાથે તેમની નાતના બીજા પણ અનેક ઓડ હતા. ઓડ લોકો અને રાજાના સવારો વચ્ચે સારી ઝપાઝપી ચાલી. એ લડાઇમાં ઘણા ઓડ મરી ગયા. આખરે જસમાના પતિને પણ એક સખ્ત ફટકો લાગ્યો અને તેને બચવાની આશા ન રહી. પતિનો મરણકાળ સમીપ આવેલો જોઇને જસમાએ પણ પોતાની છાતીમાં ખંજર ભોંકી દીધું તથા ક્રોધ કરીને રાજાને કહ્યું: "દુષ્ટ! હું તો પતિના પહેલાંજ મરણ પામીને સ્વર્ગલોકમાં જાઉં છું. એક ક્ષણ પછી મારા નાથ પણ સ્વર્ગમાં મને આવી મળશે, એટલે હું તો ત્યાં એમની સાથે અખંડ સુખ ભોગવીશ. મને તો તું કાંઇ પણ નુકસાન પહોંચાડી શક્યો નથી, પણ તને તો હું મરતી વખતે શાપ દેતી જાઉં છું કે તારા આ સહસ્રલિંગ તળાવમાં પાણી રહેશે નહિ." આટલું કહીને સતી જસમાએ શાંતિપૂર્વક દેહત્યાગ કર્યો.

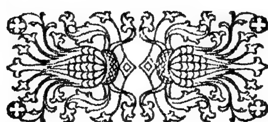
જસમાના પાતિવ્રત્યનો ભાસ આપનાર એક રાસડો ગુજરાતમાં પ્રચલિત છે. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટીએ પ્રગટ કરેલા 'રાસમાળા' નામના અમૂલ્ય પુસ્તકમાંથી વાચક બહેનોના વિનોદને સારૂ અમે તેને નીચે ઉતારીએ છીએ.

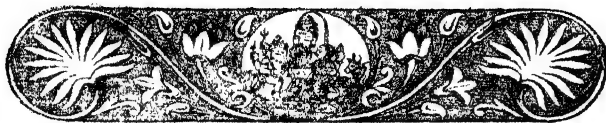
(રાસડો)

રાજા બેઠો ભરીરે સભાએ, જાચક આવ્યા જાચવા;
સર્વે નારી ભણે રાજા—ટેક.
રાજા રે! જસમાનું રૂપ, એ રે નારી તમ ઘર શોભતી; સર્વે૦
રાજાએ મેલ્યા બારીગર બે ચાર, કે જાઓને જસમાને તેડવા. સર્વે૦
ગાયો ચારતલ ભાઇ રે ગોવાળ, કે ક્યાંરે વાસો ઓડોતણો? સર્વે૦
ખિરખિરીઆરડી વાડ, કે ઘુઘરિયાળો ઝાંપલો. સર્વે૦
કાગળ દીધો જસમાને હાથ કે જસમાએ વાંચીને માથું ધૂણિયું. સર્વે૦
જસમાએ દીધો સસરાને હાથ, સસરે વાંચીને માથું ધૂણિયું. સર્વે૦
વહુ! તારૂં રૂપ સુરૂપ, એણે રે રૂપે લાંછન લાગશે. સર્વે૦
સસરા! તું હઇડે મ હાર, નહિ રે ટળું જસમા ઓડણી. સર્વે૦
જસમાને વારે છે બાપ, મ જાજો ધીઅડી રે ગઢ માંડવે. સર્વે૦
ઘેલા બાપા ઘેલડું શું બોલ, એક વાર જાઉં ગઢ માંડવે. સર્વે૦
હારો રે દળાવ્યા જસમાએ ઘઉં, કળશી દળાવ્યો જસમાએ બાજરો.
વિજયા દશમ કેરી રાત, ઓડોએ ઉચાળા ખડકીયા. સર્વે૦

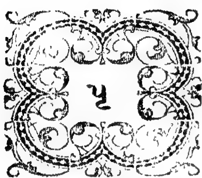
શરદ પૂનમ કેરી રાત, ઓડાએ ઉચાળા પલાણિયા. સર્વે૦
ઓડાને ઉતારા દેવરાવો, કે જસમાને ઉતારા મેડિયે. સર્વે૦
મેડિયે તારી રાણીને બેસાડ, અમે રે ઓડાને ભલાં ઝૂંપડાં. સર્વે૦
ઓડણોને દાતણિયાં દેવરાવ, જસમાને દાતણ દાડમી. સર્વે૦
દાતણ તારી રાણીને દેવરાવ, અમે રે ઓડાને ભલી ઝીલડી. સર્વે૦
ઓડણોને ભોજનિયાં દેવરાવો, જસમાને ભોજન લાડવા. સર્વે૦
લાડવા તારી રાણીને જમાડ, અમે રે ઓડાને ભલી રાબડી. સર્વે૦
ઓડણોને મુખવાસિયા દેવરાવ, જસમાને મુખવાસ એલચી. સર્વે૦
એલચી તારી રાણીને ખવરાવ, અમેરે ઓડાને ભલી મોથડી. સર્વે૦
ઓડણોને પોઢણિયા દેવરાવ, જસમાને પોઢણ ઢોલિયો. સર્વે૦
ઢોલિયે તારી રાણીને સુવરાવ, અમે રે ઓડાને ભલી ગોદડી. સર્વે૦
જસમા ઓડણ હાલો મારે દ્વાર, કહો તો બતાવું મારી રાણીઓ.
જેવું તારૂં રાણીઓનું રૂપ, તેવી રે મારે ઘેર ભોજાઇઓ. સર્વે૦
જસમા ઓડણ અમારે ઘર હાલ, કહો તો બતાવું મારા કુંવરો. સર્વે૦
જેવું તારા કુંવરોનું રૂપ, તેવા રે મારે ઘેર ભત્રીજા. સર્વે૦
જસમાઓડણ હાલો મારેદ્વાર, કહોતો બતાવું મારા હાથીઓ. સર્વે૦
જેવું તારા હાથીઓનું રૂપ, તેવી રે મારે ઘેર ભેંસડી. સર્વે૦
કેવડું ખણાવશો તલાવ ? કેવડી ખણાવશો તલાવડી ? સર્વે૦
લાખે ખણાવશું તલાવ, અરધ લાખે તલાવડી. સર્વે૦
જસમા તારો પરણ્યો દેખાડ, કિયો રે જસમા તારો ઘરધણી. સર્વે૦
સોનઇયો હીંસ છે હાથ, રૂપલા વેઢ ઓડો તણા. સર્વે૦
જસમા માટી થોડેરી ઉપાડ, તારી રે કેડે લિચ્ચક લાગશે. સર્વે૦
ઘેલા રાજા ઘેલડું શું બોલ ? એહ રે અમારો કસબ થયો. સર્વે૦

આ રાસડો અધૂરો છે, પણ એટલા ઉપરથીજ જસમાના સતીત્વ, પતિભક્તિ અને આત્મગૌરવનો પરિચય મળે છે. આ રાસડો રચનારનો ઉદ્દેશ પણ સ્ત્રીઓમાં પાતિવ્રત્યના મહિમાનો પ્રચાર કરવાનો હોવો જોઇએ.

૧૧૯–मयणल्लदेवी

પૃથ્વીના કોઈ પણ દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા મહાન પુરુષોનાં ચરિત્રો વાંચતાં જણાઇ આવે છે કે તેમનામાં ઘણા પુરુષોના ભાવી જીવનની મહત્તા, બાલ્યાવસ્થામાં તેમની માતાઓએ પ્રેરેલા સારા સંસ્કારોને આભારી હોય છે. જગન્નિયંતાએ નિર્માણ કરેલી માનવસૃષ્ટિની અધિષ્ઠાતાદેવી માતાજ છે. સુશીલ અને સુશિક્ષિત સ્ત્રીને જ્યારે રાજ્યમાતા થવાનું સદ્ભાગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે તેના શિક્ષણ અને સદુપદેશનો લાભ કેવળ તેના સંતાનનેજ નહિ પણ આખા દેશને મળે છે. દક્ષિણના ઇતિહાસથી પરિચિત પ્રત્યેક મનુષ્ય જાણે છે કે, છત્રપતિ શિવાજી મહારાજનું મહત્ત્વ કોને આભારી હતું ? નિઃસંદેહ તેમની સુશીલ માતા જીજાબાઇ-નેજ. અંગ્રેજીમાં એક કહેવત છેઃ “જે સ્ત્રી બાળકના પારણાને હીંચકો નાખે છે તે સ્ત્રી દુનિયા ઉપર રાજ્ય કરે છે.” એ કહેવતનો મર્મ યથાર્થ છે.

આજ અમે જે પ્રસિદ્ધ રાજમાતાનો પરિચય આપવા માગીએ છીએ, તે સન્નારી ગરવી ગુજરાતનું રત્ન હતું. એ પ્રસિદ્ધ મહારાજા સિદ્ધરાજ જયસિંહની માતા હતી.

ઈ૦ સ૦ ૧૦૭૨ માં આપણા ગુજરાતમાં કર્ણ નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. રાજા કર્ણ સોલંકીવંશનો હતો. પ્રજાના પાલન અને સંરક્ષણ ઉપર તેણે સારૂં ધ્યાન આપ્યું હતું. ભીલ અને કોળીઓ તેની પ્રજાને જે ત્રાસ દેતા હતા તેમાંથી તેમને મુક્ત કરવાનો કર્ણે યથાશક્તિ પ્રયાસ કર્યો હતો. તેણે અનેક દેવસ્થાનો તથા જલાશયો બંધાવ્યાં હતાં.

મયણલ્લદેવી દક્ષિણના રાજા જયકેશીની પુત્રી હતી. તેણે પોતાના મનપસંદ વરને વરવાનો સંકલ્પ કર્યો હતો. એ સંકલ્પ-

ની સિદ્ધિ સારૂ તેણે દેશદેશાંતરના રાજાઓની છબીઓ એકઠી કરી હતી. એ સર્વ રાજાઓની છબીઓમાંથી ગુજરાતના રાજા કર્ણની છબી તેને ઘણી પસંદ પડી ગઇ. રાજા કર્ણનું રૂપ જોઇને કુમારી મયણલ્લદેવી મુગ્ધ થઇ ગઇ અને પરણું તો રાજા કર્ણનેજ પરણું એવો સંકલ્પ કર્યો. કોઇની પણ સંમતિ લીધા વગર રાજા કર્ણને એ પોતાનું હૃદય સમર્પણ કરી ચૂકી; પરંતુ હવે પોતાનો મનોભાવ કર્ણને કેવી રીતે પહોંચાડવો? મયણલ્લદેવી ઘણી ચતુર કન્યા હતી. તેણે એક સુંદર યુક્તિ શોધી કાઢી. તેણે પોતાના એક દૂતને ચિત્રકારના વેશમાં રાજા કર્ણની પાસે મોકલ્યો. એ ચિત્રકાર લાંબો પ્રવાસ કરીને રાજા કર્ણના દરબારમાં જઇ પહોંચ્યો અને વિવેકપુરઃસર રાજાને નમન કરીને બોલ્યોઃ "મહારાજાધિરાજ! આપની કીર્તિ ચારે દિશામાં વ્યાપી ગઇ છે. આપની પ્રશંસા પ્રત્યેક મનુષ્યને મોંએ સાંભળ્યામાં આવે છે. આપના દર્શનની અભિલાષા હજારો મનુષ્યો રાખે છે. આ દીન દાસના મનમાં પણ શ્રીમાનનાં દર્શન કરીને કૃતાર્થ થવાની તીવ્ર ઉત્કંઠા હતી. આજે એ ઉત્કંઠા સફળ થઇ તેને માટે પ્રભુનો ઉપકાર માનું છું" એમ કહીને એ ચતુર ચિતારાએ રાજાની સન્મુખ એક સુંદર ચિત્ર મૂક્યું. એ ચિત્રમાં એક રાજાના મોં આગળ લક્ષ્મીને નાચતી ચીતરી હતી અને તેની એક બાજુએ એક કુમારિકાનું ચિત્ર કાઢ્યું હતું. તે સૌંદર્યમાં લક્ષ્મી કરતાં પણ ચડે એવું હતું. રાજાએ એ કુમારિકાના સૌંદર્યની ઘણી પ્રશંસા કરીને પૂછ્યું કે, "એ સુંદરી કયી જાતિની છે અને અને કોની કન્યા છે?" ચિત્રકારે ઉત્તર આપ્યોઃ "મહારાજ! એ રાજા જયકેશીની પુત્રી છે. દક્ષિણમાં ચંદ્રપુરી નામના નગરમાં જયકેશી રાજા રાજ્ય કરે છે. તેમની આ કન્યાનું નામ મયણલ્લદેવી છે. તે પૂર્ણ યૌવનને પ્રાપ્ત થઇ છે. રાજાએ તેને વિદ્યા અને સદ્ગુણોથી વિભૂષિત કરવામાં જરા પણ ન્યૂનતા રાખી નથી. અનેક રાજાઓ અને રાજકુમારો તેને વરવાની ઇચ્છા રાખે છે, પણ એ કોઇનું માગું સ્વીકારતી નથી. સગાંસંબંધીઓ તેને કોઇ યોગ્ય વર સાથે લગ્ન કરવાનો ઉપદેશ આપ્યા કરે છે પણ એ કોઇનું કહ્યું માનતી નથી અને કહે છે કે, 'મને સર્વ પ્રકારે પસંદ આવે એવા સુંદર, સુશિક્ષિત અને પરાક્રમી પુરુષ સાથે હું લગ્ન કરીશ.' હમણાં થોડાક દિવસ ઉપર ચંદ્રપુરમાં મારા જેવો

કોઇ ચિત્રકાર આવ્યો હતો; તેની પાસે આપ શ્રીમાનની છબી જોઇને એ મુગ્ધ થઇ ગઇ છે અને કહેવા લાગી છે કે, 'હું તો આ કર્ણરાજાનેજ પરણીશ.' એ ચિત્ર જોતાંવારજ એ તો પ્રેમઘેલી થઇ ગઇ છે. એને ખાવાપીવાનું ભાન રહ્યું નથી, રાતદિવસ તમારૂંજ ધ્યાન ધરી રહી છે અને તમારી સાથે લગ્ન કરાવી આપવા ઇષ્ટદેવનું ધ્યાન ધરે છે. તેણે રાજા જયકેશીની પણ આ વિષયમાં સંમતિ મેળવી છે અને આપનો પોતાનો અંતરનો અભિલાષ જાણવા સારૂ મને અહીં મોકલ્યો છે. મહારાજ! તમે અમારી રાજકુમારીની વિનતિ માન્ય રાખીને તેના પ્રેમાળ હૃદયને તૃપ્ત કરો." રાજાએ ચિત્રકારની વિનતિ સ્વીકારી.

મયણલ્લદેવી પ્રસન્નચિત્તે અણહિલપુર આવી અને ત્યાં આગળ કર્ણરાજા સાથે તેનાં યથાવિધિ લગ્ન થયાં; પરંતુ લગ્ન થયા પછી રાજા કર્ણે મયણલ્લદેવીને તૃપ્ત કરી નહિ. એમ કહેવાય છે કે મયણલ્લદેવીના સૌંદર્યની જેવી કલ્પના રાજાએ કરી હતી, તેવું સૌંદર્ય તેનું નીકળ્યું નહિ. અણહિલપુર આવ્યા પછી રાજાએ તેના પર લવલેશ પણ પ્રેમ બતાવ્યો નહિ. એક પણ દિવસ તેના તરફ પ્રેમથી દૃષ્ટિ કરી નહિ. મયણલ્લદેવીને બીજા અનેક પ્રકારનાં સુખ હતાં. ખાવાપીવાનું તથા રત્નાલંકારનું કાંઇ દુઃખ નહોતું; પરંતુ સ્રીને આખી પૃથ્વીનું સામ્રાજ્ય મળે અને પતિના શુદ્ધ અંતઃકરણનો પ્રેમ ન મળે તો એ સામ્રાજ્ય પણ શા કામનું? તેને મનથી આખો સંસાર સૂનો થઇ ગયો હતો. ઘણી વખત તેને વિચાર આવતો કે આત્મઘાત કરીને આ હતભાગી જીવનનો અંત આણું; પરંતુ તેની સાસુએ તથા રાજ્યના વૃદ્ધ અમાત્યોએ સમજાવીને એવું સાહસ કરતાં અટકાવી રાખી.

એક દિવસ નમુંજલા નામની એક સુંદર નટી ઉપર રાજા કર્ણની દૃષ્ટિ પડી. તેના સૌંદર્યથી પ્રસન્ન થઇને રાજા તેના ઉપર આશક થઇ ગયો. તેણે એ નટડીને પોતાની પાસે બોલાવી લાવવાનો મંત્રીને હુકમ આપ્યો. આવો સરસ લાગ જોઇને મંત્રીએ રાણી મયણલ્લદેવીને નટીનો વેશ પહેરાવીને તથા નટીના જેવાં નાચનખરાં શીખવીને રાત્રીને સમયે રાજાના શયનગૃહમાં મોકલી. રાજા કર્ણે મયણલ્લદેવીને નટી ધારીને તેની સાથે પ્રેમપૂર્વક ભોગવિલાસ કરીને કામની તૃપ્તિ કરી. રાણી મયણલ્લદેવી ઘણીજ ચતુર સ્રી હતી. રખે આજની રાત્રીના સહવાસથી પોતાને ગર્ભ રહે

અને રાજા તેના ઉપર વ્યભિચારનું મિથ્યા આળ ચોટાડે, એવી આશંકાથી તેણે વિદાય થતી વખતે રાજા કર્ણની પાસેથી સ્મૃતિ-ચિહ્ન તરીકે રાજાની આંગળી ઉપરની મુદ્રિકા માગી લીધી. પ્રેમ-પાશમાં બંધાયેલા રાજા કર્ણે પ્રસન્નતાપૂર્વક એ મુદ્રિકા મયણુ-લ્લદેવીની સુકુમાર અંગુલી પર પહેરાવી દીધી.

રાજા કર્ણ ગમે એટલો તોય સુશીલ મનુષ્ય હતો. કામનો ક્ષણિક આવેશ શમી ગયા પછી તેને પોતાના કૃત્ય માટે ઘણો પશ્ચાત્તાપ થવા લાગ્યો અને એ વ્યભિચારના પાપનું કઠણ પ્રાય-શ્ચિત્ત કરવાનો તેણે સંકલ્પ કર્યો. તેણે તપાવેલી સાત પૂતળીઓ-નો સ્પર્શ કરીને એ ઘોર પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનો નિર્ણય કર્યો. કર્ણરાજાના પ્રધાન સાન્તૂ મહેતાને જ્યારે એ વાતની ખબર પડી ત્યારે તેણે કહ્યું કે, "મહારાજ! આપ જરા પણ શોચ કરશો નહિ. વ્યભિચાર દોષથી આપ બિલકુલ મુક્ત છો. આપને મેં ઠગ્યા છે. આપે જે સ્ત્રી સાથે એ રાતે વિલાસ કર્યો હતો તે સ્ત્રી નમું-જલા નટી નહોતી, એ તો મહારાણી મયણલ્લદેવી હતાં." રાજાને એકદમ એ વાત ઉપર વિશ્વાસ બેઠો નહિ, પરંતુ રાણીએ જ્યારે એ રાત્રીનો બધો વૃત્તાંત સવિસ્તાર કહી સંભળાવ્યો તથા રાજા-એ નિશાની તરીકે આપેલી મુદ્રિકા બતાવી ત્યારે રાજા પ્રસન્ન થયો અને એ દિવસથી પ્રેમપૂર્વક રાણી મયણલ્લદેવી સાથે અંતઃ-પુરમાં રહેવા લાગ્યો.

રાણી મયણલ્લદેવી થોડા સમયમાં સગર્ભા થઈ અને ઝીંઝુ-વાડા નગરમાં તેણે સિદ્ધરાજ જયસિંહને જન્મ આપ્યો.

સિદ્ધરાજ બાળવયનો હતો એવામાં, ઈ. સ. ૧૦૯૪ માં રાજા કર્ણનો સ્વર્ગવાસ થયો. રાજા કર્ણના મૃત્યુ પછી ગુજરાતની રાજગાદી સંબંધી ઘણી તકરારો ઊભી થઈ હતી, પણ આખરે સિદ્ધરાજ રાજ્યસિંહાસન ઉપર બેસવા ભાગ્યશાળી થયો. સિદ્ધ-રાજ નાનો હતો એવામાં થોડા સમય સુધી રાજ્યની લગામ કર્ણના મામા મદનપાળના હાથમાં રહી, પણ મહામાત્ય સાન્તૂ મહેતાએ મદનપાળને મારી નંખાવ્યો. ત્યાર પછી અણહિલ-પુરના રાજ્યની બધી સત્તા મયણલ્લદેવીના હાથમાં આવી. રાણી મયણલ્લદેવીએ રાજ્યનો પ્રબંધ ઘણી સારી રીતે કરવા માંડ્યો. યોગ્ય પ્રધાનોને મુખ્ય મુખ્ય કામ ઉપર નીમી દીધા અને પોતે રાજ્ય ઉપર સાધારણ રીતે દેખરેખ રાખવા લાગી. કુમાર સિદ્ધ-

રાજની કેળવણીનું કામ પણ તેણે પોતાના હાથમાં લીધું. સિદ્ધરાજને તેણે કોઇ દિવસ ખરાબ છોકરાઓ કે ખુશામતિયા નોકરો સાથે ફરવા દીધો નહિ. સિદ્ધરાજ તેનો એક માત્ર પુત્ર હતો, તેના જીવનનો એક માત્ર આધાર હતો, તેની આંખોનો મણિ હતો; છતાં પણ રાણી મયણલ્લદેવીએ તેને કોઇ દિવસ ખોટાં લાડ લડાવ્યાં નહોતાં. બાલ્યાવસ્થાથીજ સિદ્ધરાજના કોમળ હૃદયમાં સારા સંસ્કારો પાડવાનો તેણે યત્ન કર્યો હતો. સિદ્ધરાજ જેમ જેમ મોટો થતો ગયો તેમ તેમ તેને ઘોડે બેસતાં, શસ્ત્ર ચલાવતાં, કુસ્તી કરતાં તથા ક્ષત્રિયોને છાજે એવા અનેક કસરતના પ્રયોગો કરતાં શીખવવા માંડ્યું. સિદ્ધરાજને બળવાન અને પરાક્રમી બનાવવામાં તેણે કોઇ પણ પ્રયત્નની ખામી રાખી નહોતી. ગુજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસ તથા પોતાના પૂર્વજોના અસાધારણ પરાક્રમ અને બુદ્ધિકૌશલ્યની વાત એ દરરોજ પોતાની મીઠી વાણીમાં સિદ્ધરાજને કહ્યા કરતી. વિદુરનીતિ, શુક્રનીતિ આદિ ગ્રંથોદ્વારા તેણે રાજનીતિના સિદ્ધાંતો સિદ્ધરાજના મનમાં ઠસાવ્યા હતા; તથા રાજાના રાજ્યની સહીસલામતી અને મજબૂતી તેની ન્યાયપરાયણતા અને લોકપ્રિયતા ઉપર આધાર રાખે છે, એ સારી પેઠે હૃદયમાં ઠસાવી દીધું હતું. આર્યધર્મશાસ્ત્રનો અભ્યાસ પણ તેણે સિદ્ધરાજને સારી પેઠે કરાવ્યો હતો. આ બધાનું પરિણામ એ આવ્યું કે પુખ્ત ઉંમરનો થયા પછી સિદ્ધરાજ પાટણની ગાદીએ બેઠો ત્યારે તેના સુપ્રબંધને લીધે ચારે તરફ તેની પ્રશંસા થવા લાગી. આજદિન સુધી સિદ્ધરાજ જયસિંહનું નામ ગુજરાતના ઇતિહાસમાં સુવર્ણાક્ષરે લખાયલું છે.

સિદ્ધરાજ પંદર વર્ષનો થયો ત્યારે રાણી મયણલ્લદેવી તેને લઇને રાજ્યમાં ફરવા નીકળી હતી અને કુમારને રાજ્યની ખરી હાલતથી વાકેફ કર્યો હતો. એ પ્રવાસમાં પ્રજાનાં દુઃખ તેણે જાતે સાંભળ્યાં હતાં તથા તેમને વાજબી ઇન્સાફ આપ્યો હતો.

રસ્તામાં જ્યાં કંઇ પાણીની તંગી જોતી ત્યાં તળાવ, કૂવા, વાવ વગેરે જળાશય બંધાવી આપતી. રાણી મયણલ્લદેવીએ ઘણાં પરોપકારનાં કાર્ય કર્યાં છે. વીરમગામ આગળનું મીનલસર અથવા માનસર તળાવ અને ધોળકા પાસેનું મલાવ તળાવ એ બે જળાશય રાણી મયણલ્લદેવીએ બંધાવેલાં છે.

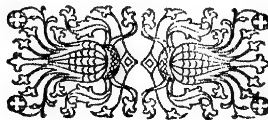
રાણી મયણલ્લદેવી જેટલી કુશળ હતી તેટલીજ ન્યાયપરા-

યણ હતી. તેની ન્યાયપરાયણતાની એક દંતકથા ગુજરાતમાં સુપ્રસિદ્ધ છે. રાણી મયણલ્લદેવી ધોળકાનું તળાવ બંધાવી રહી હતી તે વખતે એક ગણિકાનું મકાન વચ્ચે નડતું હતું. એ મકાનને લીધે તળાવની શોભામાં ઘટાડો થાય એમ હતું. તેણે એ મકાન આપી દેવાને વેશ્યાને ઘણુંએ સમજાવી, મનમાન્યું દ્રવ્ય આપવાની લાલચ બતાવી; પણ તેણે સાફ ના કહી. ગણિકાએ જણાવ્યું કે, “ રાણીસાહેબનું નામ તો આ મોટું તળાવ બંધાવ્યાથી અમર રહેશે, પણ મારું નામ આ ઘર ન આપવાને લીધે પ્રસિદ્ધ થશે.” બીજો કોઇ રાજા હોત તો જોરજુલમથી એ વેશ્યાનું મકાન તોડાવી પાડત; પણ ન્યાયી મયણલ્લદેવીએ એવો કાંઇ પણ અન્યાય કર્યો નહિ. તેણે વેશ્યાનું ઘર સહીસલામત રહેવા દીધું. તેના આ કૃત્યને લીધે તેની સુખ્યાતિ દેશદેશાંતરમાં પ્રસરી ગઇ. એ વખતમાં એક કહેવત પ્રચલિત થઇ ગઈ હતી કે, “ જો તમારે ન્યાય જોવો હોય તો જઇને મલાવ જુઓ. ”

રાણી મયણલ્લદેવીએ ઘણી યાત્રાઓ કરી અને યાત્રાળુઓનાં અનેક સંકટો દૂર કર્યાં હતાં.

સોમેશ્વર મહાદેવની પૂજા કરીને મયણલ્લદેવીએ એક હાથી, હાથમાં ત્રાજવાં ઝાલેલાં એવા તુલાપુરુષની એક સોનાની મૂર્તિ અને બીજી મોટી મોટી ભેટો કરી હતી.

આ પ્રમાણે અનેક સત્કાર્યોથી પ્રજાનું મન રંજન કરીને, સિદ્ધરાજને ગાદીએ બેસાડ્યા પછી, મયણલ્લદેવી આ સંસારમાંથી સ્વર્ગલોકમાં સિધાવી. ધન્ય છે એવી રાજમાતાને !*

* આ તથા આ સંગ્રહમાં ગુજરાતના ઇતિહાસને લગતાં બીજાં કેટલાંક ચરિત્રો ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ પ્રગટ કરેલી સાક્ષર શ્રી. રણછોડભાઇ ઉદયરામકૃત “ રાસમાળા ” ના ભાષાન્તરને આધારે લખવામાં આવ્યાં છે. તેને માટે એ પુસ્તકના લેખક અને પ્રકાશક મંડળનો અત્યંત ઉપકાર માનવામાં આવે છે.—**પ્રયોજક**

૧૨૦–લાહિની

રજપૂતાનામાં આવેલા સિરોહી રાજ્યમાં વસંતગઢ નામનું એક પ્રાચીન સ્થાન છે. એને કેટલાક લોકો વસંતપુર પણ કહે છે. સાધારણ લોકોમાં એ સ્થાન 'વાંતપરાગઢ' ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. પહેલાંના સમયમાં ત્યાં આગળ પરમાર રાજાઓનું રાજ્ય હતું.

ઇસવીસન ૧૦૪૨ ની લગભગમાં ત્યાં આગળ પૂર્ણપાલ નામનો એક રાજા રાજ્ય કરતો હતો. લાહિની એ પૂર્ણપાલ રાજાની નાની બહેન હતી. તેનું લગ્ન વિગ્રહરાજ સાથે થયું હતું. તે બાલ્યવયમાં વિધવા થઇને પોતાના ભાઇને ઘેર ચાલી આવી હતી.

ભાઇને ઘેર આવ્યા પછી ધર્મસાધન અને ઇશ્વરભક્તિમાં તેણે ચિત્ત પરોવ્યું હતું. તેનો પૂરો ઇતિહાસ મળી આવતો નથી, પણ એટલું જાણવામાં આવ્યું છે કે તેણે વસિષ્ઠપુરમાં રહીને સૂર્યદેવના તૂટી ગયેલા મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો તથા લોકોને પાણી પીવા માટે એક વાવડીનો પણ જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો. એ વાવડી હજુ પણ લાહિનીના ઉપરથી "લાણવાવ" (લાહિનીવાપી) કહેવાય છે. એ વાવડીના શિલાલેખ ઉપર પરમાર રાજાઓની વંશાવળી આપવામાં આવી છે.

લાહિનીનું જે થોડું ઘણું વૃત્તાંત મળી આવે છે, તે ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે કે એ ધાર્મિક અને પરોપકારી વૃત્તિની સ્ત્રી હતી.

१२१–राणकदेवी

આ રમણી સિંધ દેશના રાજા શેરખાવરની કન્યા હતી. તેનો જન્મ મૂલ નક્ષત્રમાં થયો હતો. તેના જન્મ સમયે રાજજોષીએ તેના જન્માક્ષર બનાવીને કહ્યું હતું કે, "આ બાલિકાના ગ્રહ એવા છે કે એનું મોં જોયાથી એનો પિતા આંધળો થઇ જશે." એ સમાચાર સાંભળીને તેના પિતાએ નવી જન્મેલી બાલિકાને પોતાના નોકરને હાથે એક વનમાં મોકલાવી દીધી. રાજાનો વિચાર તો એવો હતો કે એમ કર્યાથી કોઇ જંગલી પશુ આવીને તેને ખાઈ જશે અને બધી બલા ટળી જશે; પરંતુ રામ રાખે તેને કોણ ચાખે ? પરમાત્માએ તો બાલિકા રાણકદેવીને માટે કાંઇ ઓરજ ભવિષ્ય નિર્માણ કર્યું હતું, તેથી રાણકદેવી એવી નિરાધાર અવસ્થામાં પણ બચી ગઇ. આખી રાત એ શૂનકાર જંગલમાં પડી રહી. બીજે દિવસે સવારમાં હડમતિયો નામનો એક કુંભાર ત્યાં આગળ માટી ખોદવા આવ્યો. તેની નજર એ સુંદર બાલિકા ઉપર પડી. તેનું અપૂર્વ સૌન્દર્ય જોઇને એ અંજાઈ ગયો. એ કુંભારને ઘેર કાંઇ છોકરૂં નહોતું, એટલે તેણે એ કન્યાને પોતાને ઘેર લઇ જઇને ઉછેરવાનો વિચાર કર્યો. આખો દિવસ કામ કરીને ઘેર પાછો ગયો, ત્યારે એ સુંદર બાલિકાને પોતાને ઘેર લેતો ગયો. એ કન્યાના મુખનું તેજ જોતાં-વારજ ખાતરી થતી હતી કે એ કોઇ રાજવંશી કન્યા છે. એ કન્યા જંગલમાંથી મળી આવી હતી માટે કુંભારે તેનું નામ રાણકદેવી પાડ્યું હતું. કુંભાર તથા તેની વહુ રાણકદેવીને ઘણા સ્નેહપૂર્વક ઉછેરવા લાગ્યાં. દિવસે દિવસે તેનું સૌંદર્ય ઘણું વિકાસ પામવા લાગ્યું. તેના રૂપલાવણ્યની પ્રશંસા ચારે તરફ થવા લાગી. કચ્છના લાખાફુલાણીએ પણ એ કન્યા ઉપર મુગ્ધ થઇને હડમતિયા કુંભારને કહેવરાવ્યું હતું કે, "આ કન્યા મને પરણાવો." હડમતિયા

કુંભારે લાખાફુલાણીને જવાબ આપ્યો કે, “મારી નાતવાળાને પૂછીને પરણાવીશ.” લાખાફુલાણી તેને ઘણો આગ્રહ કરવા લાગ્યો એટલે કુંભાર ત્યાંથી નાસીને સોરઠ રાજ્યમાં મજેવડી ગામમાં જઇ વસ્યો, પરંતુ ત્યાં પણ એ જંપીને બેસી શક્યો નહિ.

એક દિવસ એવું બન્યું કે ગુજરાતના રાજા સિદ્ધરાજ જયસિંહના ચાર દસોદી ભાટ ફરતા ફરતા સોરઠમાં જઇ પહોંચ્યા અને એ કુંભારના ઘરમાં રાણકદેવી તેમના દીઠામાં આવી. રાજવંશીને છાજે એવું તેમનું રૂપ જોઇને તેમણે વિચાર કર્યો કે આવી કન્યા તો ગુજરાતના રાજાધિરાજના અંતઃપુરમાં શોભે. તેમણે પાટણ નગરમાં જઇને સિદ્ધરાજને વિનંતિ કરી કે, “રાજાધિરાજ! આપના અંતઃપુરમાં આટલી બધી રાણીઓ છે પણ એક પણ પદ્મિની નથી.” રાજાએ આજ્ઞા આપી કે, “તમે મારા ભાટ છો. તમે દેશદેશાંતરમાં જઇ તપાસ કરો અને મારે લાયક કોઇ પદ્મિની કન્યા હોય તેને શોધી લાવો.” ભાટ લોકો એ કુંભારને ત્યાં ગયા અને કુંભારને ઘણું સમજાવીને રાણકદેવીનું સગપણ ગુર્જરનરેશ સિદ્ધરાજ સાથે નક્કી કર્યું.

એ સમયમાં જૂનાગઢમાં રા’ખેંગાર રાજ્ય કરતો હતો. રા’ખેંગારની બહેન સિદ્ધરાજ જયસિંહના પિત્રાઇઓમાં પરણાવી હતી. તે પોતાના બે દીકરાઓને લઇને પિયેરમાં રહેતી હતી. એક દિવસ રા’ખેંગારના એ બે ભાણેજ દેશળ અને વિશળ શિકાર ખેલવા ગયા હતા. ફરતા ફરતા તેઓ મજેવડી ગામમાં જઇ પહોંચ્યા. ત્યાં આગળ રાણકદેવીનું સિદ્ધરાજ સાથે સગપણ થયાની ખબર તેના જાણવામાં આવી. તેમણે જઇને પોતાના મામા રા’ખેંગારને કહ્યું કે, “આપણા રાજ્યમાં એક કુંભારની પુત્રી ખૂબસૂરત છે. એ સોરઠના રાજમહેલમાં શોભે એવી છે. તેને ગુજરાતના રાજા સિદ્ધરાજના ભાટ આવીને જોઈ ગયા છે અને તેની સાથે લગ્ન કરવાનું નક્કી થઇ ગયું છે; પરંતુ આપણા રાજ્યમાંની કન્યા બહારનો રાજા લઇ જાય એમાં આપણી આબરૂ રહે નહિ. એવું થાય તો આપણું નાક કપાઇ જાય માટે ગમેતેમ કરીને આ કન્યા હાથ કરવી જોઇએ.” રા’ખેંગારે ભાણેજને રજા આપી કે, “તું મારી તરફથી ખાંડુ લઇને જા અને આપણા અંતઃપુરમાં એ કન્યાને લઈ આવ.” દેશળ મજેવડી ગામ પહોંચ્યો અને કુંભાર પાસે રાણકદેવીનું માગું કર્યું. સિદ્ધરાજની સાથે તેનો વિવાહ થયેલો

હોવાથી કુંભારે એ કન્યા રા'ખેંગારને આપવાની સ્પષ્ટ ના કહી; પણ દેશળે ઘણો આગ્રહ કર્યો અને સીધી રીતે માની જઇને કન્યા નહિ આપે તો બળાત્કાર કરવો પડશે, એવી ધમકી આપી, એટલે કુંભારે રાણકદેવીને દેશળ સાથે વળાવી દીધી. સોરઠમાં પહોંચ્યા પછી રાજા રા'ખેંગારે યથાવિધિ રાણકદેવી સાથે લગ્ન કર્યું અને એવી સુંદર કન્યા પ્રાપ્ત થઇ એટલા માટે મોટો ઉત્સવ મનાવ્યો. આખા રાજ્યમાં આનંદ આનંદ પ્રવર્તી રહ્યો. રાજા રા'ખેંગારે ત્રણ દિવસ સુધી ગામની દરેક વર્ણને જમાડી. એ સમયમાં રાજા સિદ્ધરાજના પાટનગર પાટણના વાઘરી લોકો માટીનાં વાસણ વેચવા સારૂ સોરઠ ગયા હતા. તેમણે પૂછ્યું કે, "આજે રાજાને ઘેર શું ટાણું છે કે આખું ગામ ત્રણ ત્રણ દહાડાથી જમી રહ્યું છે?" રા'ખેંગારના નોકરે કહ્યું કે:—

"સોરઠ સિંહલદ્વીપની, જાત તણી પરમાર;
બેટી રાજા રોળની, પરણ્યો રા'ખેંગાર."

પોતાના રાજાનું જે કન્યા સાથે સગપણ થયું હતું તે કન્યાને બીજો રાજા પરણી ગયો, એ વાત એ વાઘરીઓને પણ અસહ્ય થઇ પડી. તેમણે પાટણ જઇને પોતાના રાજાને એ વાત કહી. સિદ્ધરાજ એ ખબર સાંભળીને ઘણો ગુસ્સે થયો અને સૌરાષ્ટ્ર ઉપર ચડાઇ કરવા તેણે પોતાના શૂરા સામંતોને મોકલ્યા. રા'ખેંગાર પણ વીરરાજા હતો એટલે સિદ્ધરાજના સૈન્યનો પરાજય થયો.

આ પ્રમાણે સિદ્ધરાજને પરાજય આપીને રા'ખેંગાર પૂર્ણ સુખમાં રાણી રાણકદેવી સાથે જીવન વ્યતીત કરવા લાગ્યો. સિદ્ધરાજનું વેર એ બિલકુલ ભૂલી ગયો હતો. આ વખતે રા'ખેંગારના મનમાં એમજ હતું કે, "આ સંસારમાં કોઇ પણ મનુષ્ય સુખી હોય તો તે હુંજ છું." તેને આ પ્રમાણે સંતોષ માનવાનું કારણ પણ હતું. રાણકદેવી પતિપરાયણા નારી હતી. પતિના સુખવૈભવમાં વૃદ્ધિ કરવાને તે રાતદિવસ પ્રયત્ન કર્યા કરતી હતી. સદ્‌ભાગ્યે એ પ્રેમી દંપતીની સ્નેહગ્રંથિને મજબૂત કરનાર બે પુત્રરત્ન પણ રાણકદેવીના ગર્ભમાંથી ઉત્પન્ન થયાં હતાં.

આ પ્રમાણે રાણકદેવી અને રા'ખેંગારનો સુખી સંસાર ચાલ્યો જતો હતો. પેલી તરફ પાટણમાં સિદ્ધરાજ તેનું વેર લેવાનો લાગ શોધી રહ્યો હતો. તેણે એક વાર ફરીથી ઘણું મોટું સૈન્ય લઇ

જઇને રા'ખેંગારના રાજ્ય ઉપર ચઢાઇ કરી. આ સમયે રા'ખેંગારનો ભાણેજ દેશળ પણ ફૂટીને સિદ્ધરાજના પક્ષમાં ગયો હતો. એ લોકો પુષ્કળ સૈન્ય લઇને ગઢમાં ગયા અને દરવાજો ઉઘડાવીને શરણાઇઓ વગડાવી. દૂદો અને હમીર એ દરવાજાનું રક્ષણ કરવા ઊભા હતા, તેમને સિદ્ધરાજના સૈન્યે ઠાર માર્યા. શત્રુઓને સામા આવતા જોઇને રા'ખેંગાર લડવા આવ્યો. એ વખતનું વર્ણન કરતાં ગુજરાતનો જૂનો કવિ કહે છેઃ—

"ઝાંપો ભાગ્યો ભેળ પડિ, ભેળ્યો ગઢ ગરનાર;
દૂદો હમીર મારીયા, સોરઠના શણગાર.
રણ શરણાઇ વાગિયો, પાખરીઆ કેકાણ;
શૂરા મુખ પાણી ચડે, કાયર પડે ભંગાણ."

એ વખતે રા'ખેંગાર અને સિદ્ધરાજના સૈનિકો વચ્ચે ઘણી ઝપાઝપી ચાલી. બન્ને પક્ષના ઘણા સિપાઇઓ માર્યા ગયા અને છેવટે રા'ખેંગાર પણ એ યુદ્ધમાં કામ આવી ગયો. પછી સિદ્ધરાજને સાથે લઇને, રા'ખેંગારનો નિમકહરામ ભાણેજ દેશળ રાણકદેવીના મહેલમાં ગયો અને કહ્યું કે, "મામીજી! અમે બે ભાઇઓ તથા મામાજી આવ્યા છીએ, બારણાં ઉઘાડો." સરળ હૃદયની રમણી રાણકદેવીના પેટમાં કાંઇ પાપ નહોતું. એણે તરત બારણાં ઉઘાડ્યાં. પતિના મૃત્યુની તેને લેશમાત્ર પણ ખબર નહોતી. એ તો એ સમયે પોતાના બે પુત્રોને આનંદપૂર્વક રમાડવામાં અને લાડ લડાવવામાં તલ્લીન હતી. સિદ્ધરાજે તેની નિકટ જઇને રા'ખેંગારના મૃત્યુના સમાચાર જણાવ્યા તથા પોતાની રાણી બનવા માટે ઘણા પ્રેમપૂર્વક આગ્રહ કર્યો; પરંતુ સતી રાણકદેવીએ તેનો ઘણોજ તિરસ્કાર કરી કાઢ્યો. એથી ગુસ્સે થઇને સિદ્ધરાજે રાણકદેવીના પાંચ વર્ષના કોમળ બાળકને મારી નાખ્યો અને બીજા બાળકને મારવાની પણ બીક બતાવી. બીજો બાળક ૧૧ વર્ષનો હતો. તેનું નામ માણેરો હતું. એ સિદ્ધરાજથી ડરી જઇને માની સોડમાં ભરાઇ ગયો. એ વખતે વીરપત્ની રાણકદેવીએ તેને ક્ષાત્રધર્મના રહસ્યરૂપ સુંદર ઉપદેશ સંભળાવ્યોઃ—

"માણેરા! તું મ રોય, મ કર આંખ્યો રાતિયો;
કુળમાં લાગે ખોટ, મરતાં મા ન સંભારિયે."

એ સાંભળીને સિદ્ધરાજે પોતાના માણસોને હુકમ આપ્યો

કે, "આ છોકરાને અહીંયાં મારશો નહિ. જે વખતે રાણકદેવી પાટણમાં પેસવાને આનાકાની કરશે, તે સમયે તેને પાટણને દરવાજે ઠાર કરજો."

આ પ્રમાણે કહીને સિદ્ધરાજ રાણકદેવીને બળાત્કારથી પાટણ તરફ લઇ જવા લાગ્યો, પરંતુ રાણકદેવીના મનમાંથી પતિભક્તિ લેશ પણ ઓછી થઇ નહોતી. શિયળનું ગમે તેટલા જોખમે પણ રક્ષણ કરવાનો તથા પતિની પાછળ સતી થવાનો તેણે મનમાં સંકલ્પ કર્યો હતો. રાણકદેવીને ગઢમાંથી બહાર લઈ જતા હતા તે વખતે રા'ખેંગારનો ઘોડો તેની નજરે પડ્યો. એ ઘોડાને જોઇને એ ઘણી દિલગીર થઇને બોલી:—

" તરવરિયા તોખાર, હૈયું ન ફાટ્યું હંસલા !
મરતાં રા'ખેંગાર, ગામતરાં ગુજરાતનાં. "

થોડી વાર પછી રા'ખેંગારનો સાબરશૃંગ તેના જોવામાં આવ્યો, તેને જોઇને તેણે નીચેના ઉદ્ગાર કાઢ્યાઃ—

" રે ! સાબર શૃંગાળ, એક દિન શૃંગાળાં હતાં;
મરતાં રા'ખેંગાર, ભવનાં ભીલાં થઇ રહ્યાં. "

થોડી વાર પછી મોરને કેકારવ કરતો સાંભળી તેણે કહ્યુંઃ—

" કાંઉ કે ગચ્છ મોર, ગોખે ગરવાને ચડી;
કાપી કાળજ કોર, પિંજર દાઝ્યો પાણિયે. "

સારાંશ કે, "અરે મોર ! ગિરનારની બારીએ ચઢીને શું કામ ટહૂકે છે? મારા કાળજાની કોર કાપીને, મારૂં પાંજરૂં (ઘર) પાણીએ બળ્યું છે; એટલે કે મારા સગા ભાણેજે મારૂં ઘર ભગાવ્યું છે."

જરા આગળ ચાલતાં પતિ રા'ખેંગારની લાશ રાણકદેવીની દૃષ્ટિએ પડી. તેને જોઇને એ શોકાર્ત્ત રાણી બોલી ઊઠીઃ—

" સ્વામી ! ઊઠો સૈન્ય લઈ, ખડગ ધરો ખેંગાર;
છત્રપતીએ છાઇઓ, ગઢ જૂનો ગિરનાર. "

પછી દામાકુંડ આગળ આવતાં તે પતિવ્રતા નારી બોલીઃ—

" ઊતર્યા ગઢ ગિરનાર, તનડું આવ્યું તળાટિયે;
વળતાં બીજી વાર, દામો કુંડ નથી દેખવો."

પછી ધારગર નામની વાડી પાસે આવીને તે બોલી કેઃ—

"ચંપા ! તું કાં મહોરિયો, થડ મેલું અંગાર;
મહોરે કળિયું માણતો, માર્યો રા'ખેંગાર."

એમ કહેવાય છે કે રાણીનાં એ વચનો સાંભળીને ચંપાનું ઝાડ સુકાઇ ગયું અને એ લીલીકુંજાર વાડી પણ બળી ગઈ. પછી ગિરનાર પર્વતને જોઇને તે બોલી કેઃ—

"ઊંચો ગઢ ગિરનાર, વાદળથી વાતું કરે;
મરતાં રા'ખેંગાર, રંડાપો રાણકદેવડી."

પાંચ ગાઉ ચાલ્યા પછી રાણકદેવીએ પાછું વળીને જોયું. ઊંચો ગિરનાર એ સમયે દૃષ્ટિગોચર થતો હતો. ગિરનાર જાણે એ ફોજ વળાવવા આવતો હોય એવો ભાસ થતો હતો. તેને સંબોધીને રાણકદેવી બોલીઃ—

"ગોઝારા ગિરનાર ! વળામણ વેરીને કિયો;
મરતાં રા'ખેંગાર, ખરેડી ખાંગો નવ થિયો."

ઘણે દૂર પહોંચ્યા પછી ગિરનારને દૃષ્ટિમર્યાદામાં પેસી જતો જોઇને એ બોલી ઊઠીઃ—

"મ પડ મારા આધાર ! ચોસલાં કોણ ચઢાવશે ?
ગયા ચડાવણહાર, જીવતા જાતર આવશે."

સારાંશ કે, "ઓ ગિરનાર ! તું પડીશ નહિ, હવે તારાં ચોસલાં પાછાં કોણ ચડાવશે ? ચડાવનાર હતો તે તો ગયો અને હવે જીવતા હશે તેઓ તારી જાત્રા કરવા આવશે માટે તું પડી જઇશ નહિ."

આ પ્રમાણે રસ્તામાં પણ ક્ષણે ક્ષણે પતિનું સ્મરણ કરતી કરતી રાણકદેવી પાટણ આગળ આવી પહોંચી. ત્યાં આગળ સિદ્ધરાજે તેને રહેવા માટે સુંદર સ્થાન બતાવ્યું ત્યારે રાણકદેવીએ કહ્યું કેઃ—

"બાળું પાટણ દેશ, પાણિ વિના પૂરાં મરે;
સરવો સોરઠ દેશ, સાવજડાં એ જળ પીએ."

પછી પાટણને પાદર આવીને બધાંએ ઉતારો કર્યો. સિદ્ધરાજે શહેર બહાર આખા શહેરને ઉજાણી કરાવીને કહ્યું કે, "સર્વે લોકોએ સારાંસારાં લૂગડાં પહેરીને બહાર આવવું." રાજાની આજ્ઞા માનીને બધા નાગરિકો સુંદર વસ્ત્રાલંકાર પહેરીને ઉજાણીએ આવ્યા, ત્યારે તેમને જોઇને રાણકદેવી બોલી કેઃ—

"બાળું પાટણ દેશ, જીસે પટોળાં નીપજે;
સરવો સોરઠ દેશ, લાખેણી મળે લોબડી. ,,

પછી ગુજરાતની કોઇ સ્ત્રીએ તેને પૂછ્યું કે, "તમે સિદ્ધરાજની રાણી છો?" તેના ઉત્તરમાં વીરાંગના રાણકદેવીએ ઉત્તર આપ્યો કે, "હું તો મારા કંથને એવી દશામાં મૂકીને આવી છું કે—

"વાયે ફરકે મૂછડી, રયણ ઝબૂકે દંત;
જુઓ પટોળાંવાળીયો,લોબડીવાળીનો કંથ.
જે સાંચે સોરઠ ઘડ્યો, ઘડીયો રા'ખેંગાર;
તે સાંચો ભાગી ગયો, જાતો રહ્યો લુહાર."

પછી તે સ્ત્રીએ તેને પૂછ્યું કે, "એવું છે તારે તમારી આંખોમાં આંસુ કેમ નથી આવતાં?"

રાણકદેવી બોલીઃ—

"પાટણને પડતે, કહો તો કૂવા ભરાવીએ;
માણેરો મરતે, શરીરમાં સરણાં વહે."

આટલા દિવસના સહવાસમાં સિદ્ધરાજ જોઈ શક્યો હતો કે રાણકદેવી સાચી સતી છે. તેના હૃદયમાંથી પતિભક્તિ લેશમાત્ર ઓછી થઈ નથી. સામ, દામ, ભેદ, દંડ આદિ ઉપાયો અજમાવીને સિદ્ધરાજે તેને વશ કરવાનો ઘણોએ પ્રયત્ન કર્યો, પણ સતી રાણકદેવીનું ચિત્ત કશાથી ચલિત થયું નહિ. પોતાના ઉપર કુદૃષ્ટિ રાખવા માટે તેણે સિદ્ધરાજનો ઘણોજ તિરસ્કાર કર્યો. સિદ્ધરાજ ગમે તેવો તોપણ સમજુ રાજા હતો. રાણી ઉપર નિરર્થક બળાત્કાર કરવાનું તેણે યોગ્ય ન ધાર્યું. તેણે રાણકદેવીનો ઘણો આદર-સત્કાર કરીને પૂછ્યુંઃ "તમારે ક્યાં રહેવાની ઇચ્છા છે?" રાણકદેવીએ કહ્યું કે, "હું વઢવાણ ગામમાં રહીશ." પછી સિદ્ધરાજ તેને લઇને વઢવાણ ગયો, ત્યાં ગયા પછી રાણકદેવીએ સતી થવાની ઇચ્છા દર્શાવી. ઉદારચિત્ત રાજા સિદ્ધરાજે તેની ઇચ્છા માન્ય રાખી અને ભોગાવા નદી આગળ સુગંધીદાર કાષ્ઠની ચિતા ખડકાવી; એ ચિતામાં રાણી રાણકદેવીને બેસાઢીને સિદ્ધરાજે કહ્યું કે, "તું સાચી સતી હોઇશ તો અગ્નિ વગરજ ચિતા સળગશે." પછી રાણકદેવી ગામમાં દેવતા માગવા ગઇ પણ કોઇએ તેને દેવતા આપ્યો નહિ, એટલે સૂર્યનારાયણને પગે લાગીને એ બોલી કેઃ—

"વારૂ શહેર વઢવાણ, ભાગોળે ભોગાવો વહે;
ભોગવતો ખેંગાર રાણ, ભોગવ ભોગાવા ધણી."

એમ કહેવાય છે કે એ સમયે ઉષ્ણ વાયુ વાવા લાગ્યો અને ચિતા એકદમ સળગી ઊઠી. એ સમયે સિદ્ધરાજે પોતાની પામરી તેના ઉપર નાખી; તે રાણકદેવીએ પાછી નાખી અને કહ્યું કે, "મારી ભેગો તું બળી મરે તો આવતા ભવમાં હું તારી રાણી થાઉં." પણ પ્રેમની ખાતર પ્રિયતમાની સાથે બળી મરવાની હિંમત સિદ્ધરાજની ક્યાંથી ચાલે?

જોતજોતામાં પતિવ્રતા રાણકદેવીનો પવિત્ર દેહ એ ચિતામાં બળીને ભસ્મીભૂત થઇ ગયો.

१२२–महादेवी अक्का

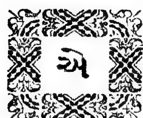
એનો જન્મ કર્ણાટક દેશમાં ઉડરડી ગામમાં ઇ૦ સ૦ ૧૧૬૦ માં એક પ્રતિષ્ઠિત કુટુંબમાં થયો હતો. તેના રૂપ અને ગુણથી પ્રસન્ન થઇને રાજા કંષિકુએ તેની સાથે લગ્ન કરવાની ઇચ્છા પ્રગટ કરી હતી, પણ એ વિદુષી સન્નારીએ જીવનપર્યંત બ્રહ્મચારિણી રહીને લિંગાયત ધર્માનુસાર સંન્યાસિની થવાનું પસંદ કર્યું.

લિંગાયત શૈવ સંપ્રદાયનો એક પંથ છે. એ પંથના અનુયાયીઓ ગુરુ પ્રત્યે પુષ્કળ ભક્તિ ધરાવે છે અને શિવલિંગ સદા પોતાની પાસે રાખીને તેનું ધ્યાન તથા પૂજન કરે છે. મહાદેવી અક્કા કવિતા ઘણી સારી લખતી. એના એક કાવ્યનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છેઃ–

"પહાડ ઉપર ઘર બાંધો તો જંગલી જનાવરોથી બીવાનું કેમ પાલવે? સમુદ્રકિનારે ઘર બાંધો તો મોજાંઓનો ભય રાખવો કેમ પાલવે? ગામડામાં ઘર બાંધો અને ગડબડથી કંટાળો તો કેમ ચાલે? આ સંસારમાં આપણે જરા પણ ક્રોધ કર્યા વગર શાંતચિત્તે નિંદા અને સ્તુતિને એકસરખી રીતે સહન કરવાં જોઇએ."

१२३–राणी सालमणि

એ રાજા ઓરાદતની રાણી હતી. તેણે લોપાળના કિલ્લાની પાસે એક ઘણું વિશાળ અને સંગીન તીર્થ બંધાવ્યું અને તેનું નામ સભામંડળ રાખ્યું. એ મંદિર વિક્રમ સવંત ૧૨૦૮ માં બંધાવા માંડ્યું હતું અને વિ૦ સં૦ ૧૨૪૧ માં બનીને તૈયાર થયું હતું. રાણી સાલમણિ ઘણી ધર્માત્મા સ્ત્રી હતી. તેણે ૫૦૦ બ્રાહ્મણોને રોજગાર બાંધી આપ્યો. એ બ્રાહ્મણોનું કામ ફક્ત પૂજાપાઠ કરીને બેસી રહેવાનું નહોતું. તેઓ ત્યાંની પ્રજાને ધાર્મિક શિક્ષણ પણ આપતા હતા. હજારો વિદ્યાર્થીઓ તેમની પાસે વેદશાસ્ત્ર ભણવા આવતા. એ સમયે ભારતવર્ષમાં રાણી સાલમણિએ સ્થાપેલા એ મંડળની સારી ખ્યાતિ હતી.

१२४–कान्ति

કાન્તિનો જન્મ કર્ણાટક દેશમાં થયો હતો. એ જૈનધર્મ પાળતી હતી. એ એક ઊંચા પ્રકારની કવયિત્રી હતી. એની કવિતા ઘણી મનોહારી થતી હતી. કાનડી ભાષાના સાહિત્યમાં ઘણુંખરૂં એ પહેલી સ્ત્રીકવિ છે. દેવચંદ્ર કવિના એક લેખ ઉપરથી જણાય છે કે એ સન્નારી છંદ, અલંકાર, કાવ્ય, કોશ અને વ્યાકરણ આદિ અનેક ગ્રંથોના અભ્યાસમાં કુશળ હતી. બાહુબલિ કવિએ એનાં કાવ્યોની બહુ પ્રશંસા કરીને એને એ વખતની સરસ્વતીની પદવી આપી હતી. દ્વાર સમુદ્રના બલ્લા રાજા વિષ્ણુવર્ધનની સભામાં પંપ અને કાન્તિની વચ્ચે વાદવિવાદ થયો હતો. પંપે આપેલી સમશ્યાઓની પૂર્તિ એણે કરી હતી. કાન્તિનો જન્મ ઇ. સ. ૧૧૦૫ માં થયો હતો.

૧૨૫–લીલાવતી

શાલિવાહન શાકે ૧૦૩૬ (વિ. સંવત ૧૧૭૧)માં દક્ષિણ ભારતમાં ભાસ્કરાચાર્ય નામના એક વિદ્વાન પંડિતનો જન્મ થયો હતો. ગણિત અને જ્યોતિષશાસ્ત્રમાં એમણે ઘણી પ્રસિદ્ધિ મેળવી હતી. લીલાવતી એમની કન્યા હતી.

લીલાવતી જ્યારે વિવાહ યોગ્ય થઇ ત્યારે ભાસ્કરાચાર્યે તેના ગ્રહ જોયા. ગ્રહ જોતાં એમને જણાયું કે લીલાવતીના ગ્રહમાં એવો અનિષ્ટ યોગ છે કે પરણ્યા પછી થોડે વર્ષે એ વૈધવ્યને અવશ્ય પ્રાપ્ત થશે.

ભાસ્કરાચાર્ય વિચારમાં પડ્યા. એમણે એવો વિચાર કર્યો કે એવું ઉત્તમ શુભ લગ્ન નિર્ધારીને લીલાવતીનું લગ્ન કરવું કે આ વૈધવ્યદોષ નડે નહિ.

ઘણો વિચાર કરીને તથા ઘણો હિસાબ ગણીને ભાસ્કરાચાર્યે શુભ લગ્ન શોધી કાઢ્યું.

યોગ્ય સમયનો નિર્ણય કરવા સારૂ એવો નિયમ ઠરાવવામાં આવ્યો કે એક નાના ઘડામાં છિદ્ર કરીને એ પાત્રને પાણીમાં તરતું મૂકવું. પાત્રના છિદ્રમાં થઇને જળ પાત્રમાં ભરાતું જાય અને જે ક્ષણે પાત્ર ડૂબી જાય તે મુહૂર્તે લગ્ન કરવું.

આ પ્રમાણે નિર્દિષ્ટ સમયે શુભ મુહૂર્તમાં વિવાહ કર્યાથી કન્યા વિધવા નહિ થાય.

ભાસ્કરાચાર્યે વિવાહની તૈયારીઓ કરી. દિવસ નક્કી થયો. સમયનિર્દેશને માટે જળકૂંડીમાં છિદ્રવાળું પાત્ર મૂકવામાં આવ્યું. ઉત્કંઠિત નેત્રે બધા જોવા લાગ્યા કે પાત્ર ક્યારે ડૂબે છે.

કુતૂહલવશ લીલાવતી પણ પાત્રની પાસે બેઠી હતી. એણે

એ સમયે વિવાહનાં વસ્ત્રો પહેર્યાં હતાં. માથે વિવાહનો મોડ હતો. લીલાવતી પાત્રની તરફ માથું નમાવીને પાત્ર ક્યારે ડૂબે એ આતુરતાથી જોયા કરતી હતી. એવામાં એકાએક તેના મોડમાંથી એક નાનું મોતી ખરી જઇને પાત્રની વચમાં જઇ પડ્યું અને એનું છિદ્ર પુરાઈ ગયું.

મોતી એટલું નાનું હતું કે, એ તરફ કોઈનું લક્ષ ગયું નહિ.

સાધારણ પરપોટાની પેઠે મોતી ઘડાના જળ ઉપર ક્ષણવાર જણાઇને ડૂબી ગયું. સાથે સાથે લીલાવતીનું સાંસારિક સુખ પણ ડૂબી ગયું.

ઘણી વાર થઇ ગઇ, પણ પાત્ર ડૂબ્યું નહિ. જળ પણ વધ્યું નહિ. બધાએ તપાસ કરીને જોયું તો માલૂમ પડ્યું કે લીલાવતીના મુગટમાંથી એક નાનું સરખું મોતી ઘડાના છિદ્રમાં ભરાઇ રહ્યું છે. એ કેટલી વારથી ભરાયું છે, કેટલી વાર થયાં છિદ્રોમાંથી પાણી આવતું નથી તે કોઈ નક્કી કરી શક્યું નહિ, એટલે, વિવાહનું શુભ મુહૂર્ત નક્કી કરવાનું કામ પણ અસંભવિત થયું. બધા પ્રયત્નો નિષ્ફળ જવાથી ભાસ્કરાચાર્યને ઘણો શોક થયો.

બનવા કાળને કોઇ રોકી શકતું નથી. વિધાતાના વિધાનનું કોઇ ઉલ્લંઘન કરી શકતું નથી. કર્મોના ફળરૂપે જેને જે દુઃખ ભોગવવાનું નિર્માણ થયું છે તે ભોગવ્યા વગર છૂટકો નથી, એવા વિચારથી ભાસ્કરાચાર્યે વધારે સંકોચ ન આણતાં લીલાવતીનો વિવાહ કરી દીધો.

વિવાહના થોડા દિવસ પછી લીલાવતી વિધવા થઇ.

પતિ કે સંતાન વગરની અભાગી લીલાવતી શૂન્ય સંસારમાં પોતાનું શૂન્ય જીવન કેવી રીતે ગાળશે, એ વિચારે ભાસ્કરાચાર્યને ઘણા આકુળવ્યાકુળ કર્યા. આખરે એમના મનમાં વિચાર ઉપજ્યો કે, "ઠીક, ત્યારે લીલાવતીને ગણિત, જ્યોતિષ આદિ વિદ્યા શા માટે ન ભણાવું? એકાંતમાં પોતાની મેળે એ વિદ્યાઓનો અભ્યાસ કરવાથી તેના જીવનની નીરસતા જતી રહેશે.

"ફક્ત પતિસેવા અને સંતાનપાલનની નાની સીમામાં બંધાઇ ન જવાથી લીલાવતીનું જીવનચરિત્ર ઘણું વિશાળ થશે; સાંસારિક સુખભોગથી વંચિત હોવા છતાં પણ જ્ઞાનને લીધે અમર કીર્તિ મેળવ્યાથી લીલાવતીનું આ પાર્થિવ જીવન ધન્ય થશે; લીલાવતીનું

વૈધવ્ય દુઃખરૂપ થવાને બદલે ઊલટું તેના મહત્ત્વનું કારણભૂત થઇ પડશે.'' આવા આવા વિચારોથી ભાસ્કરાચાર્યે ઘણી કાળજીપૂર્વક લીલાવતીને ગણિત અને જ્યોતિષશાસ્ત્રનું શિક્ષણ આપવું શરૂ કર્યું. એ વિદ્યાઓ ભણવામાં લીલાવતીએ પણ પોતાનું બધું મન પરોવ્યું. થોડા વખતમાં અંકગણિત અને બીજગણિતમાં એ ઘણીજ હોશિયાર થઇ ગઈ. (શાકે ૧૦૭૨, વિ. સં. ૧૨૦૭)

અંકગણિત, બીજગણિત અને જ્યોતિષશાસ્ત્ર સંબંધી ભાસ્કરાચાર્યે 'સિદ્ધાંત શિરોમણી' નામનો એક મોટો ગ્રંથ રચ્યો. એ ગ્રંથના ગણિતવિભાગનો મોટો અંશ લીલાવતીનો રચેલો છે. અંકગણિતનું તો નામજ ભાસ્કરાચાર્યે લીલાવતી રાખ્યું છે. પિતા પ્રશ્ન પૂછે છે અને લીલાવતી તેનો ઉત્તર આપે છે; એ પ્રમાણે આખું પુસ્તક રચાયું છે. હિંદુગણિત સંબંધી લીલાવતીના નિયમો યૂરોપ વગેરે દેશમાં પણ પ્રસિદ્ધ છે. ત્યાંના ગણિત જાણનારા પંડિતો પણ પ્રાચીન હિંદુ વિધવાના અંકગણિત અને બીજગણિત સંબધી નિયમોની પ્રશંસા કરે છે. સાંભળ્યા પ્રમાણે આઠસેં વર્ષો પૂર્વે આ દેશમાં, લીલાવતીએ ગણિત સંબંધી જે ગૂંચવાડાભરેલી સમસ્યાઓના ખુલાસા કર્યા છે, તે ખુલાસા યૂરોપના પંડિતો ફક્ત થોડા સમય પૂર્વેજ શોધી શક્યા છે.

જે ઇચ્છાથી ભાસ્કરાચાર્યે બાળવિધવા કન્યાને વિદ્યાનો શોખ લગાડ્યો તે ઇચ્છા તેમની પૂર્ણ થઇ. પતિપુત્ર સાથે ઘણીએ રમણીઓ સુખમાં સાંસારિક જીવન ગાળે છે, પણ કેટલી સ્ત્રીઓ લીલાવતીની પેઠે જગતમાં જ્ઞાનનો પ્રકાશ ફેલાવીને કીર્તિવતી થઇ શકી છે? યોગ્ય પિતાએ વિધવા બાળાને યોગ્ય વ્રતમાંજ નિમગ્ન કરી, તેને પરિણામે લીલાવતીનું વૈધવ્યજીવન ઘણું ઉચ્ચ નીવડ્યું અને જગતને એ વિદુષી સ્ત્રીના જ્ઞાનથી ઘણો લાભ પહોંચ્યો.

વહાલા આર્ય વાચકો! તમારામાંથી ઘણાઓના ઘરમાં એવી અનેક બાળવિધવા કન્યાઓ છે. તમારા પ્રયત્નના અભાવે, તમારી ઇચ્છા અને લાગણીના અભાવે આ શૂન્ય સંસારમાં તેઓ શૂન્ય, નીરસ, નિરર્થક અને દારુણ દુઃખ તથા નિરાશાભર્યું જીવન ગાળે છે. તમારાજ દેશમાં થઇ ગયેલા મહાવિદ્વાન ભાસ્કરાચાર્યે બેસાડેલા દાખલાનું અનુકરણ કરો. તમારી પોતાની પાસે એટલી અનુકૂળતા ન હોય, તો આપણા દેશવાસી બંધુઓ અને બહેનો-

એ સ્થાપેલાં 'સેવાસદન' 'વનિતાવિશ્રામ' અને પ્રો. કર્વેના 'વિધવાશ્રમ' જેવી સંસ્થાઓમાં યોગ્ય શિક્ષકોના હાથમાં તેમને સોંપીને તમારી વિધવા કન્યાઓનાં શૂન્ય જીવનમાં પૂર્ણતા આણી આપો, સંસારમાં તેમના નિષ્ફળ અને નીરસ થઇ ગયેલા જીવનને જગતના હિતમાં કામે લગાડી સફળ કરો!

સ્વામીની સ્મૃતિની સદા પૂજા કરીને, પવિત્ર વિદ્યાના અભ્યાસ-થી લીલાવતીની પેઠે વૈધવ્યનું સાર્થક કરીને, તમારા ઘરમાંની બાળવિધવાઓ પણ આપણા હતભાગ્ય દેશનું મુખ ઉજ્જવલ કરે, એજ અમારી જગન્નિયંતા પ્રત્યે પ્રાર્થના છે.

૧૨૬–अतिमंबे

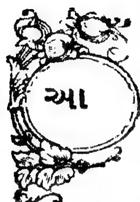

એ કર્ણાટકનિવાસી કવિ ચક્રવર્તી રત્નની પુત્રી હતી. એને જૈનધર્મ ઉપર અગાધ શ્રદ્ધા હતી. એ સદા વ્રતનિષ્ઠ રહેતી હતી. ધર્મકાર્યો કરવા તરફ એનું વિશેષ ધ્યાન હતું. એણે સુવર્ણ અને રત્નજડિત એક હજાર જિન પ્રતિમાઓની સ્થાપના કરી હતી અને લાખો રૂપિયાનું દાન કર્યું હતું. દાનને લીધે એ એટલી બધી પ્રસિદ્ધ થઇ ગઇ હતી કે, લોકો એને દાનચિંતામણિ કહેતા હતા. એજ દાનશીલા રમણીના સંતોષની ખાતર રત્ન કવિએ અજિત પુરાણની રચના કરી હતી.

१२७–जयदेवपत्नी पद्मिनी

આ સાધ્વીનાં માતાપિતા શ્રીજગન્નાથપુરીમાં રહેતાં હતાં. તેના પિતા એક અગ્નિહોત્રી બ્રાહ્મણ હતા. પદ્મિની ઘણી રૂપવતી અને ગુણવતી હતી. તેનો વિવાહ પુરી પાસેના કિંદુબિલ્વ ગામના રહેવાસી જયદેવ કવિ સાથે થયો હતો. જયદેવ કવિ ઘણા પ્રસિદ્ધ અને વિદ્વાન હતા. તેમની સ્ત્રી પદ્મિની પણ ઘણી પતિવ્રતા હતી. પતિ ઉપર તેનો ઘણોજ અગાધ પ્રેમ હતો. શ્રીકૃષ્ણની પણ એ પૂરી ભક્ત હતી. જયદેવ કવિ પોતાના ગામના રાજાના આશ્રિત હતા એટલે પદ્મિની પણ વખતોવખત રાજાની રાણીને મળવા અંતઃપુરમાં જતી હતી.

એક વખત રાજાની એક રાણીનો ભાઈ મરી ગયો અને તેની સ્ત્રી તેની પાછળ સતી થઇ ગઇ. એ કૃત્ય માટે રાણી એ સતીની પ્રશંસા કરીને કહેવા લાગીઃ "જુઓ, એ કેવી પતિવ્રતા હતી કે પોતાના પતિની પાછળ બળીને ભસ્મ થઇ ગઇ. આજના જમાનામાં એવી સ્ત્રી બીજી કોઇ નહિ હોય!" રાણીની ખુશામતખોર દાસીઓ હાજી હા કહીને તેની વાતને પુષ્ટિ આપતી ગઇ, પણ પદ્મિનીને એ વાત પસંદ ન પડી, તેથી એ ચુપચાપ બેસી રહી. પદ્મિનીને ચુપચાપ જોઇને રાણીને ગુસ્સો ઊપજ્યો અને તેણે આમ મૌન બેસી રહેવાનું કારણ પૂછ્યું. પદ્મિનીએ હાથ જોડીને વિનયપૂર્વક ઉત્તર આપ્યોઃ "રાણીજી! આપનું કહેવું વાજબી છે, પણ મારા નમ્ર અભિપ્રાય પ્રમાણે ખરી પતિવ્રતા તો એજ કહેવાય કે જે પતિના મૃત્યુના સમાચાર સાંભળતાંવારજ દેહનો ત્યાગ કરી દે. પતિના મરી ગયા પછી ચિતામાં બળી મરવું એમાં તે શી મોટી વાત છે?"

પદ્મિનીના આ સ્પષ્ટ જવાબથી રાણી ઘણી અપ્રસન્ન થઇ અને કોઈ પ્રસંગે તેની પરીક્ષા લેવાનો વિચાર કર્યો. એક વખત રાજા

સાત્ત્વિક શિકાર ખેલવા ગયો. તેની સાથે કવિવર જયદેવજીને પણ જવું પડ્યું. આ લાગ સાધીને રાણીએ આખા શહેરમાં જૂઠી ખબર ફેલાવી દીધી કે જયદેવને તો સિંહે ફાડી ખાધા. આ ખબર સાંભળતાંવારજ પદ્મિની પતિવિયોગથી વિહ્વળ થઇ ગઇ અને એકદમ બેહોશ થઇ જઇને જમીન ઉપર ઢળી પડી. તેના બચવાની જરા પણ આશા રહી નહિ. આખા નગરમાં હાહાકાર વ્યાપી ગયો.પદ્મિનીનો આવો અગાધ પ્રેમ તથા આટલી બધી પતિભક્તિ જોઇને રાણી ઘણીજ આશ્ચર્ય પામી અને ખુલ્લી રીતે તેની પ્રશંસા કરવા લાગી. પોતાનેજ લીધે નિર્દોષ પદ્મિનીનું મૃત્યુ આવી પહોંચ્યું એ વિચારથી એ ઘણીજ ચિંતાતુર થઇ. મનમાં ને મનમાં રાણી વિચારવા લાગી કે, "જ્યારે જયદેવ કવિને આ વાતની ખબર પડશે ત્યારે એ મને શું કહેશે? આખા શહેરના લોકો મારી નિંદા કરશે અને ઇશ્વરને ત્યાં પણ મારે બ્રહ્મહત્યા તથા સ્ત્રીહત્યાનું પાપ ભોગવવું પડશે. હાય! મારી બુદ્ધિ કયાં બહેર મારી ગઇ કે મને એવી દુષ્ટબુદ્ધિ સૂઝી! હાય! હવે મારા પતિ મને શું કહેશે? આજથી એમની દૃષ્ટિમાં હું દુષ્ટ અને ઘાતકી ગણાઇશ. હવે એ મને કોઇ દિવસ પોતાની પાસે નહિ રહેવા દે, તથા હમેશાં મારો તિરસ્કાર કરશે."

આ પ્રમાણે રાણીના મનનાં ઘણોજ પશ્ચાત્તાપ થઇ રહ્યો હતો, તથા ક્ષણે ક્ષણે નવી ચિંતાઓ ઊપજતી હતી, એટલામાંજ રાજાની સવારી શહેરમાં આવી પહોંચી અને રાજાએ મહેલમાં પ્રવેશ કર્યો. નગરમાં પ્રવેશ કરતાં વારજ પત્નીસંબંધી હૃદયવિદારક સમાચાર જયદેવ કવિના સાંભળવામાં આવ્યા. તરતજ એ ઘેર પહોંચ્યા અને પત્નીને મૃત્યુના મુખમાં પડેલી જોઇને વિલાપ કરવા લાગ્યા.

રાજાએ પણ પોતાની રાણીને ઘણીજ ધમકાવી: "હે દુષ્ટા! તું સ્ત્રી નહિ પણ રાક્ષસી છું. તું મારી પાસે રહેવાને યોગ્ય નથી. તેં નિરપરાધી, નિર્દોષી, સદ્ગુણી સ્ત્રીને જોતજોતામાં મારી નાખી છે. એના મૃત્યુથી કવિરાજ જયદેવજીનું જીવન પણ નિસ્તેજ થઇ જશે. તારા જેવી નિર્દય સ્ત્રી બીજી કોઇ નહિ હોય."

જયદેવે મૃત્યુશય્યામાં પડેલી પત્નીની પાસે બેસીને મધુર સ્વરથી ગીતગોવિંદ ગાઇને શ્રીકૃષ્ણની સ્તુતિ કરવા માંડી. એ અપૂર્વ સ્તુતિ સાંભળીને ત્યાં આગળ બેઠેલા બધા લોકો કરુણ રસમાં

લીન થઇ જઇને રુદન કરવા લાગ્યા. એમ કહેવાય છે કે, સ્તુતિ સંપૂર્ણ થતાંવારજ શ્રીભગવાનની કૃપાથી પદ્મિનીનાં નેત્ર ઊઘડ્યાં અને ઊંઘમાંથી ઊઠનારા મનુષ્યની પેઠે આળસ મરડીને એ ઊભી થઇ તથા કહેવા લાગી: "અહો ! આજ તો હું ખૂબ ઊંઘી." તેને સાજી થયેલી જોઇને બધાને ઘણોજ આનંદ થયો. આખા શહેરમાં પદ્મિનીના સતીત્વ અને પાતિવ્રત્યની ઘણી પ્રશંસા થવા લાગી અને લોકો તેને દેવી તરીકે પૂજવા લાગ્યા.

૧૨૮-પૃથા

એ વીર પૃથ્વીરાજની બહેન અને મેવાડના રાણા સમરસિંહની રાણી હતી. પિતાને ઘેર એને યોગ્ય શિક્ષણ મળ્યું હતું. પૃથ્વીરાજનો તેના ઉપર વિશેષ પ્રેમ હતો. આદર્શ ક્ષત્રિયાણીને છાજે એવા બધા ગુણોથી એ વિભૂષિત હતી. તેમાં વળી સમરસિંહ જેવાં પુણ્યાત્મા અને રાજનીતિવિશારદ પતિ પ્રાપ્ત થવાથી એના સદ્‌ગુણો વિશેષ ખીલી નીકળ્યા હતા. પતિને તથા ભાઇને રાજનીતિના કૂટ પ્રશ્નોમાં એ સલાહ આપતી.

શાહબુદ્દીન સાથેના યુદ્ધમાં પૃથ્વીરાજને સહાયતા કરવા સારૂ રાણા સમરસિંહ દિલ્હી ગયા, ત્યારે પૃથા પણ સાથે ગઈ હતી અને પતિ તથા બંધુને યોગ્ય વચનોથી પ્રોત્સાહિત કર્યા હતા. મુસલમાનોની સાથેના એ ભીષણ યુદ્ધમાં પૃથ્વીરાજની સાથે રાણા સમરસિંહ પણ મરણ પામ્યા, એ સમાચાર સાંભળતાંજ વીરાંગના પૃથા યુદ્ધભૂમિમાં પહોંચી હતી અને પતિના શબને ખોળી કાઢી, એને પોતાના ખોળામાં લઇ ચિતા સળગાવી, ભસ્મીભૂત થઈ ગઇ હતી.

१२९–आण्डाल

એ દક્ષિણ ભારતના એક પ્રસિદ્ધ વૈષ્ણવમંદિરના પૂજારીની કન્યા હતી. બાલ્યાવસ્થાથીજ મંદિરમાં એનું જીવન વ્યતીત થયું હતું, એટલે પ્રભુભક્તિમાં એનું ચિત્ત સ્વતઃ પરોવાયું અને એ શ્રીકૃષ્ણની પરમ ભક્ત નીવડી. એ કન્યા મોટી થઇ ત્યારે માતપિતાએ તેને લગ્ન કરવાનો આગ્રહ કર્યો, પણ એણે કહ્યું: "મેં તો આ જીવન શ્રીકૃષ્ણને સમર્પણ કર્યું છે, માટે એના વગર બીજા કોઇને હું પતિ બનાવવાની નથી. આખરે શ્રીવિલ્લીપુથરના મંદિરના ઠાકોરજી સાથે તેનાં લગ્ન કરી દેવામાં આવ્યાં.

આણ્ડાલ સારી કવયિત્રી હતી. પ્રભુપ્રેમથી પ્રેરાઇને ભક્તિરસથી પૂર્ણ અનેક કવિતાઓ એણે લખી છે. તિરુપવાઈ અને તિરુવઈ મલઇ નામના બે ગ્રંથ પણ એણે લખ્યા છે. વૈષ્ણવ સાધુઓના કાવ્યગ્રંથમાં એ બન્ને ગ્રંથોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. એ સંગ્રહ ઇ૦ સ૦ ૧૦૦૦ ની લગભગ રચાયો હોય એમ મનાય છે. અને આણ્ડાલની ગણતરી દક્ષિણના બાર આલવર–વૈષ્ણવ ભક્ત અને સંતોમાં આઠમી થાય છે.

એના લગભગ દરેક કાવ્યમાં ઊંડી કૃષ્ણભક્તિ પ્રગટ થાય છે.

તામિલ ભાષાના એક કાવ્યમાં એ લખે છે:—

"હે સંસારવાસી જનો!

"અમે અમારા પ્રભુને શું કરવા માગીએ છીએ તે સાંભળો!

"અમે એ વૈકુંઠવાસીના ગુણાનુવાદ ગાઇશું,

"કે જેણે ક્ષીરસાગરમાં પોતાની શય્યા કરી છે;

"અમે ઘી કે દૂધનો ઉપયોગ નહિ કરીએ.

" અમે પ્રાતઃકાળે સ્નાન કરીને કાજળ નહિ આંજીએ.

" અમે પુષ્પમાળા નહિ ધારણ કરીએ.

" વળી ન કરવા યોગ્ય એક પણ કાર્ય અમે નહિ કરીએ; ખરાબ શબ્દનો અમે ઉચ્ચાર નહિ કરીએ. અમે ગરીબોને ભિક્ષા આપીશું અને પ્રભુમય જીવન વ્યતીત કરીશું."

દેશ સમૃદ્ધિશાળી અને ફળદ્રૂપ કેમ થાય એ સંબંધમાં એ ભક્તિમતી નારી લખે છેઃ "જો આપણે પ્રાઃતકાળમાં સ્નાન કરીને પ્રભુને પુષ્પમાળા ધારણ કરાવીએ અને એ સદાચારી દેવના નામનો જપ નિયમિત રીતે કરીએ તો આપણી ભૂમિમાં ખરાબ દિવસ કદાપિ ન આવે, વરસાદ પુષ્કળ વરસે, મહિનામાં ત્રણ ઝાપટાં થાય, ડાંગરનાં ખેતરોમાં પુષ્કળ પાક ઊતરે, માછલીઓ જગ્યાએ જગ્યાએ ઊભરાઇ જાય, પુષ્પની કળીઓ મધથી ભરાઇ જાય અને પતંગોને પોતાના તરફ આકર્ષે; ગાયો અલમસ્ત થાય અને ચરુના ચરુ ભરીને દૂધ આપે. આ પ્રમાણે (પ્રભુભક્તિના મહિમાથી) દેશ અગાધ સુખ ભોગવે."

१३०–अव्वइ

दक्षिण ભારતમાં જે સૌથી લોકપ્રિય કવિઓ અને કવચિત્રીઓ થઈ ગયાં છે, તેમાં એ અગ્રગણ્ય હતી. એને માટે દક્ષિણ હિંદુસ્તાનના લોકોને એટલું બધું માન અને પૂજ્યભાવ છે કે, કેટલાક સ્થળે મંગળવારને દિવસે તેની પૂજા થાય છે. એનાં કાવ્યો લોકોને મુખેથી વારંવાર વાતચીતમાં સાંભળવામાં આવે છે અને એનાં વચનોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે. એનાં કેટલાંક કાવ્યો તો કહેવતરૂપ થઈ ગયાં છે.

કહેવાય છે કે એના પિતાનું નામ ભગવાન અને માતાનું નામ આદિ હતું. બન્ને તીર્થયાત્રામાં જીવન ગાળતાં અને જ્યાં આગળ સંતાનનો જન્મ થાય ત્યાંજ એને છોડીને આગળ જતાં. આ પ્રમાણે વરિયુર ગામની ધર્મશાળામાં અવ્વઈનો જન્મ થયો. એ ગામ હાલના ત્રિચિનાપલ્લીની પાસે હતું અને એ વખતના રાજાનું પાટનગર હતું. ગામવાસીઓએ બાલકીને ઉછેરીને મોટી કરી. ભિક્ષુકની કન્યાને કેળવણી તો આપેજ કોણ? પણ પૂર્વજન્મના સંસ્કારથી એને સંગીત અને કાવ્ય પ્રત્યે અભિરુચિ ઉત્પન્ન થઈ અને એ વિદ્યાઓમાં એણે સારી પ્રવીણતા મેળવી.

એણે પણ પોતાનું આખું જીવન ભિક્ષા માગવામાં અને પોતાની કવિતા તથા સંગીતદ્વારા જનસમાજને ઉપદેશ કરવામાં ગાળ્યું. લોકો એનો આદર કરતા અને બીજા કવિઓ મશ્કરીમાં કહેતા કે, "એ તો વાડકી રાબડીને સારૂ ગીત ગાય એવી છે." વાત ખરી છે. લોકશિક્ષણ અને જનસેવાજ જેનો ઉદ્દેશ હોય તેને વધારે લોભલાલચની જરૂર શા માટે હોય? ગરીબ અને ધનવાન સર્વના એ સમાગમમાં આવતી અને સંકટને સમયે બધાંને મદદ કરતી.

અવ્વઈ લાંબુ આયુષ્ય ભોગવીને મરણ પામી હતી. ઈ૦ સ૦ ના બારમા સૈકામાં એ થઇ ગઇ. છે. એની કવિતા તામિલ ભાષા-

માં છે. એનાં કાવ્યો બોધજનક છે. 'સદાચારનું મૂલ્ય' એ વિષય ઉપર એ કહે છે કે,

"સદાચારી મનુષ્યો દુર્દશા પામે તોપણ તેઓ હંમેશાં સદાચારીજ રહેવાનાં.

"દુરાચારી દુર્દશાને પ્રાપ્ત થાય તોપણ તેઓ શા કામના?

"સુવર્ણનો કળશ ભાગી જાય તોપણ આખરે સુવર્ણજ છે.

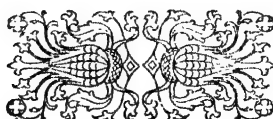
"માટીનો ઘડો ભાગી જાય, તો શા કામનો છે એ ?"

મનુષ્યદેહની નિંદા કરતાં એ લખે છે કે, "હાય ! આપણે ગુલામી વેઠીએ છીએ, ભીખ માગીએ છીએ, સાત સમુદ્ર પાર કરીએ છીએ, ભક્તિ કરીએ છીએ, શાસન કરીએ છીએ, કવિતા રચીએ છીએ અને ઊંચે સ્વરે ગીત ગાઈએ છીએ. આ બધું આપણા આ પાપી પેટને ભરવાને માટે કરીએ છીએ, કે જે એક મૂઠી ચોખાની ખાતર આપણને આટલાં કષ્ટ આપી રહ્યું છે."

ધનના લોભીઓને ઉદ્દેશીને એ વિદુષી નારી કહે છે કે, "હે મૂર્ખ મનુષ્યો ! તમે ધનના લોભમાં સખ્ત પરિશ્રમ કરો છો અને જોખમથી બચાવવા સારૂ ધનને ભોંયમાં દાટો છો, પણ સાંભળો ! તમારા દેહપિંજરમાંથી આત્મારામ ચાલ્યો જાય છે, ત્યારે તમે મહામહેનતે એકઠું કરેલું એ ધન કોણ ભોગવશે ?"

અવ્વઈ સ્ત્રી હતી. આખું જીવન કવિતાદ્વારા ઉપદેશ આપવામાં ગાળ્યા છતાં સ્ત્રીઓ સંબંધી કાંઇ ન લખે એ અસંભવિત હતું. સારી ગૃહિણીની પ્રશંસામાં એ નીચે પ્રમાણે લખે છેઃ—

"જે ગૃહમાં સારી પત્ની છે તે ઘરને કશી વાતની ખોટ નથી; જો એવી સન્નારી ઘરમાં ન હોય અથવા એ ગૃહિણી કર્કશા હોય, મનને દુઃખવે એવા શબ્દો બોલનારી હોય તો એ ઘર વાઘની ગુફા સમાન છે."

१३१–रुक्मिणी वा रुखमाबाई

સ૦ ના તેરમા સૈકામાં દક્ષિણમાં આલંદી નામના ગામમાં સિદ્ધોપંત નામના એક પવિત્ર, સદાચારી અને જ્ઞાની પુરુષ વસતા હતા. એ ચોવીસ ગામના કુલકર્ણી હતા અને સારી ધનસંપત્તિના સ્વામી હતા. તેમની પત્નીનું નામ ઉમાબાઇ હતું. એ પણ પતિના જેવીજ ધર્મપરાયણા હતી. સાધુ અને અતિથિનો સત્કાર કરવાનો એને ઘણો ઉમંગ હતો. એ બંને પતિપત્નીનો સંસાર સુખમાં વ્યતીત થતો. તેમને એક કન્યા હતી. રુકિમણી અથવા રુખમાબાઈ તેનું નામ હતું. રુકિમણીને માતપિતાએ ધર્મશાસ્ત્ર તથા દેવસેવા વગેરેનું સારૂં શિક્ષણ આપ્યું હતું. કન્યા પરણવા યોગ્ય વયની થવાથી સિદ્ધોપંત અને ઉમાબાઇ યોગ્ય વરની શોધમાં હતાં. એવામાં વિઠ્ઠલપંત નામનો એક પરમ પવિત્ર અને ધાર્મિક વૃત્તિનો કુળવાન બ્રાહ્મણયુવક તીર્થયાત્રા અને સાધુસમાગમ કરતો કરતો આલંદીમાં જઇ પહોંચ્યો અને શ્રીસિદ્ધેશ્વર મહાદેવમાં ઊતર્યો. આલંદીના કુલકર્ણી સિદ્ધોપંતની ત્યાં આગળ એમને મુલાકાત થઇ. સિદ્ધોપંત સદ્દગુણી અને ધાર્મિક જમાઇનીજ શોધમાં હતા. આ યુવકમાં એમણે એ બધા ગુણો જોયા. તેના અંગ ઉપર જ્ઞાન તથા વૈરાગ્યની પ્રભા ઝળકી રહી હતી. એ દરરોજ નિત્ય નિયમથી પરવારીને ઉપનિષદ્દની કથા કરવા બેસતા. સિદ્ધોપંતે એ યુવકના કુળ તથા માબાપ આદિની તપાસ કરાવી, તો ખબર પડી કે એ દરેક રીતે પોતાની કન્યા સાથે લગ્ન કરવાને યોગ્યજ છે; છતાં પણ વધારે પરીક્ષા કરવા સારૂ એ વિઠ્ઠલપંતને પોતાને ઘેર આગ્રહ કરીને લઇ ગયા અને પંદર દિવસ સુધી એને પોતાની સાથે રાખીને એના સ્વભાવથી પૂરેપૂરા જાણીતા થયા. એ સમયમાં સિદ્ધોપંતને સ્વપ્ન પણ આવ્યું કે, “ આજ યુવકને તું તારી

પુત્રીનું દાન કર. એના દ્વારા દિવ્ય ગુણવાળી પ્રજા ઉત્પન્ન થશે અને એ તારા કુળનો ઉદ્ધાર કરશે.” આ સ્વપ્નને સિદ્ધોપંતે વિધાતાની સંમતિરૂપ માની લીધું અને બીજે દિવસે ન્યાતજાતના ચાર પ્રતિષ્ઠિત માણસોને બોલાવીને એમની સમક્ષ વિઠ્ઠલપંતને પોતાની કન્યા રુક્મિણી આપવાની વાત કાઢી. વિઠ્ઠલપંત તો હસવા લાગ્યા: “હું તો યાત્રાએ નીકળ્યો છું કે ઘોડે ચઢવા ? હજી તો મારે રામેશ્વરની યાત્રા કરવી છે. વળી હજુ મારે માથે વડીલ બેઠાં છે, એમની આજ્ઞા વગર મારાથી લગ્ન કેવી રીતે કરાય ?” સિદ્ધોપંત શાંત થઇ ગયા. ઝાઝો આગ્રહ કરવો એ સમયે એમને યોગ્ય લાગ્યું નહિ. એજ રાતે વિઠ્ઠલપંતને સ્વપ્નું આવ્યું ને ભગવાને દર્શન દઇને એમને આજ્ઞા આપી કે, “તું આ કન્યાનું પાણિગ્રહણ કર. એ સ્ત્રી તારે માટેજ નિર્માણ થઇ છે.” એ સ્વપ્નને પણ ઇશ્વરનો સંકેત ગણીને એણે પોતાની સંમતિ જણાવી. લગ્નનું મુહૂર્ત જ્યેષ્ઠ વદમાં ઠરાવવામાં આવ્યું અને તૈયારીઓ ઝડપથી થવા લાગી. સમય ટૂંકો હોવાથી વિઠ્ઠલપંતનાં માતાપિતા આલંદીમાં પુત્રના લગ્ન પ્રસંગે આવી શક્યાં નહિ.

શુભ મુહૂર્તમાં ઘણી ધામધૂમ સહિત લગ્ન થઇ ગયાં. સિદ્ધોપંતે પુષ્કળ વસ્ત્રાલંકાર કન્યાને આપ્યાં તથા જમાઇને પણ પોતાના દરજ્જાને છાજે એવી પહેરામણી આપી.

લગ્ન સમાપ્ત થયા પછી વિઠ્ઠલપંતે પંઢરપુરમાં વિઠોબાનાં દર્શને જવાની ઇચ્છા જણાવી. સિદ્ધોપંત પણ સહકુટુંબ તેમની સાથે ગયાં અને પુત્રી તથા જમાઇને વિઠોબાને પગે લગાડ્યાં. ત્યાંથી તેઓ માર્ગમાં ભજનકીર્તન ગાતાં આલંદીમાં પાછાં આવ્યાં.

વિઠ્ઠલપંત ત્યાર પછી સાસુસસરાની આજ્ઞા લઇ દક્ષિણનાં તીર્થોની યાત્રા કરવા ગયા અને રામેશ્વર, શિવકાંચી, વિષ્ણુકાંચી વગેરે પવિત્ર સ્થળોએ જઇ પાછા આલંદી આવ્યા. હવે ઘેર જઇ માતાપિતાનાં દર્શન કરવાની તીવ્ર ઉત્કંઠા એમને થઇ રહી હતી. સિદ્ધોપંતને પણ વેવાઇને મળવાની ઇચ્છા હતી, એટલે એ પણ કન્યાને લઇને આપેગામ જવા નીકળ્યા. ઘણે લાંબે વખતે પુત્રને યાત્રા કરીને ક્ષેમકુશળ ઘેર પાછો આવેલો જોઇને માતાપિતા ઘણાં હર્ષ પામ્યાં. વળી તેમણે જોયું કે પુત્ર કુળવાન ઘરની સુશીલ કન્યાને પણ પરણી લાવ્યો છે, ત્યારે એમના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. સિદ્ધોપંત પુત્રીને વસ્ત્રાલંકાર આપી થોડા દિવસ

ત્યાં રહી પોતાને ગામ ગયો. રુક્મિણી અને વિઠ્ઠલપંતનો ગૃહસ્થાશ્રમ સુખમાં ચાલવા લાગ્યો. વિઠ્ઠલપંતના પિતા ગોવિંદપંત અને માતા નિરાબાઈ પુત્ર તથા વહુને સુખી જોઇને થોડા સમયમાં મરણ પામ્યાં.

ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહેવા છતાં વિઠ્ઠલપંતનું ચિત્ત બરોબર ચોંટતું નહિ. એમની વૃત્તિ વૈરાગ્ય તરફ હતી. રાતદિવસ હરિકીર્તનમાં એમનો સમય વ્યતીત થતો. રુક્મિણીએ એ વાત પિતાને જણાવી એટલે સિદ્ધોપંત પુત્રી તથા જમાઇને પોતાને ગામ તેડી લાવ્યા. રુક્મિણીને અત્યાર સુધી કાંઈ સંતાન થયું નહોતું અને થવાનો સંભવ પણ ઓછોજ હતો, એટલે વિઠ્ઠલપંતે પત્નીને કહ્યું: "તમે જાણો છો કે મારા ચિત્તમાં વૈરાગ્યની ઇચ્છા છે, હું કાશી જઇને સંન્યસ્ત લેવા માગું છું. તમે રજા આપો." રુખમાબાઇને પતિના હૃદયમાં વસેલા તીવ્ર વૈરાગ્યની ખબર હતી એટલે એણે જવાની રજા ન આપી અને બધી વાત પોતાના પિતાને જણાવી. સિદ્ધોપંતે વિઠ્ઠલપંતને કહ્યું: "હમણાં તમારે સંન્યસ્ત લેવો ઉચિત નથી. સંતાન થયા પછી ભલે કાશી જઇને પરમહંસ બનજો." એ વખતે તો વિઠ્ઠલપંતે માની લીધું, પણ પછી એક વખત વિઠ્ઠલપંતે સિદ્ધોપંતને કહ્યું: "ગંગામાં સ્નાન કરવા જાઉં છું." સસરાના મુખમાંથી સ્વાભાવિક રીતે "જાઓ" શબ્દ નીકળી ગયો. તેને આજ્ઞારૂપ જાણીને વિઠ્ઠલપંત ઉતાવળે પગલે ઘરબાર છોડીને કાશી તરફ ચાલ્યા.

કાશીમાં એ સમયે કબીરજીના ગુરુ રામાનંદ સ્વામી બિરાજતા હતા. વિઠ્ઠલપંતે તેમની સેવા કરી અને દીક્ષા આપવાની પ્રાર્થના કરી. આવા તરુણને સંન્યસ્તદીક્ષા આપવાને સ્વામીજીએ વાંધો લીધો ત્યારે વિઠ્ઠલપંતે જણાવ્યું કે, "મારે પત્ની તથા સંતાન કોઇ નથી. તમે નિઃસંકોચભાવે મને દીક્ષા આપો." રામાનંદ સ્વામીએ વિઠ્ઠલપંતને સંન્યાસી બનાવ્યા અને તેમનું ચૈતન્યાશ્રમ નામ પાડ્યું.

આ વાત ધીમે ધીમે આલંદી પહોંચી; કેમકે કાશીનિવાસ નિમિત્તે દરેક પ્રાંતના લોકો સ્થાયીરૂપે ત્યાં વસે છે અને ગામેગામથી હજારો યાત્રાળુ પ્રતિદિન ત્યાં આવે છે. રુખમાબાઇને એ સમાચારથી ઘણો ખેદ થયો. એણે જાણ્યું કે, "મારો ગૃહસ્થાશ્રમ સમાપ્ત થયો; સંસારના સુખની આશા હવે મિથ્યા છે. પ્રભુ જે કરે

તે સહન કરવું જોઇએ. પતિદેવ સંન્યાસી બન્યા તો હું ઘરમાં રહીને સંન્યાસિનીના જેવું વ્રત અને તપશ્ચર્યામય જીવન ગાળીશ.” હવે એણે ચિંતા કરવી છોડી દીધી અને આખો દિવસ ધર્મકાર્યમાં ચિત્તને પરોવ્યું. પ્રાતઃકાળે ઊઠી ઈંદ્રાયણીમાં સ્નાન કરતી, બપોર સુધી પીપળાની પ્રદક્ષિણા કરતી, મુખથી રામનામનો જપ કરતી, એકવેણી રહેતી અને એકજ વાર જમતી. એ લોકોની વાતો સાંભળતી પણ નહિ અને બોલતી પણ નહિ. આ પ્રમાણે ભગવાનની સેવામાં બાર વર્ષ એણે વ્યતીત કર્યાં. મૂળથીજ તેનું અંગ કાંતિમાન હતું અને તેમાં વળી આ ઉગ્ર તપ સાધવામાં આવ્યું, એટલે તેનું શરીર ઘણુંજ તેજસ્વી બન્યું. મહાસતીનું આ અનુષ્ઠાન નિષ્કામ બુદ્ધિપૂર્વક હતું. નિષ્કામ વૃત્તિથી સેવા કરનારને પ્રભુ અણધાર્યાં શુભ ફળની પ્રાપ્તિ કરાવે છે.

રામાનંદ સ્વામી પોતાના છપ્પન શિષ્યો સહિત દક્ષિણની યાત્રા કરવા નીકળ્યા. ફરતા ફરતા એમનું ઝુંડ આલંદીમાં આવી પહોંચ્યું. ત્યાં આગળ રુખમાબાઇ એમનાં દર્શન કરવા સારૂ ગઇ. એનું તેજસ્વી મુખ જોઇને રામાનંદ સ્વામી સમજી ગયા કે આ કોઈ પુણ્યાત્મા સ્ત્રી છે. એમણે પ્રસન્ન થઇને આશીર્વાદ આપ્યો:“ पुत्रवती भव।” આ આશીર્વાદ સાંભળતાંજ રુખમાબાઇને હસવું આવ્યું. હસવાનું કારણ પૂછતાં તેણે જણાવ્યું: “પતિએ તો કાશીએ જઇ સંન્યસ્ત ગ્રહણ કર્યો છે. હું પતિવ્રતા સ્ત્રી છું, તો પછી આપનો આશીર્વાદ કેવી રીતે ફળશે એ વિચારથી મને હસવું આવ્યું.” સ્વામીજીએ તેની પાસેથી સવિસ્તર વૃત્તાંત જાણી લીધો. સ્વામીજીની ખાતરી થઇ કે પોતાનો શિષ્ય ચૈતન્યાશ્રમજ આ યુવતીનો પતિ છે. રામાનંદને રુખમાબાઇ ઉપર બહુ દયા ઉત્પન્ન થઇ. એ તેના પિતાને ઘેર ગયા. સિદ્ધોપંતે શ્રદ્ધાપૂર્વક તેમનું પૂજન કરીને પોતાને ઘેર ભિક્ષા કરાવી. સિદ્ધોપંતે પણ વિઠ્ઠલપંતના સંન્યસ્તગ્રહણની વાત સ્વામીજીને જણાવી અને કહ્યું કે, “એ બનાવથી મારૂં ચિત્ત સદા ચિંતાતુર રહે છે.” સ્વામીજીને હવે એ કુટુંબ ઉપર પૂરી દયા આવી અને રામેશ્વર જવાનો વિચાર માંડી વાળીને એ સીધા કાશી ગયા. સિદ્ધોપંત પણ પોતાની પત્ની તથા કન્યાને લઇને સાથે ગયા. રામાનંદે એમને એક જુદા મકાનમાં ઉતારો આપ્યો અને પોતે મઠમાં ગયા. ગુરુને જલદી પાછા ફરેલા જોઇને ચૈતન્યાશ્રમ

આશ્ચર્ય પામ્યો. સ્વામીએ તેને કહ્યું: "ચૈતન્ય! તારા પૂર્વાશ્રમનો સાચો વૃત્તાંત કહી સંભળાવ. હું આલંદીથી આવું છું." આલંદીનું નામ સાંભળતાંજ ચૈતન્યાશ્રમના હોશકોશ ઊડી ગયા અને તેણે પોતાનો ખરો વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યો તથા નમ્રતાપૂર્વક જણાવ્યું કે, "મારે સ્ત્રી છે એમ જાણીને આપ મને દીક્ષા નહિ આપો એ ભયથી મેં આપની આગળ અસત્ય કથન કર્યું છે. ગુરુદેવ! મને ક્ષમા કરો." સ્વામીએ ચૈતન્યાશ્રમને આશ્વાસન આપતાં કહ્યું:"બેટા! તેં ઘણી મોટી ભૂલ કરી છે. આવી સુશીલ, પતિપરાયણ, સાધ્વી, તરુણ સ્ત્રીનો ત્યાગ કરનાર કદાપિ સંન્યસ્તનો અધિકારી બનતો નથી. એવી શુભ સંસ્કારવાળી પત્નીના સમાગમમાં રહીને પુરુષ ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહ્યા છતાં ઉત્તમ ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે. જા, તું તારી પત્નીને પુનઃ ગ્રહણ કર. તારૂં એ કાર્ય સમાજના નિયમ વિરુદ્ધ ગણાશે. ન્યાતજાતવાળા તને દુઃખ દેશે, પણ તું કશાની દરકાર કરીશ નહિ. આ કાર્યમાં પ્રભુની સહાયતા છે. જા, ઘેર જઇને ગૃહસ્થાશ્રમમાં પુનઃ પ્રવેશ કર અને સ્વધર્માચરણ આચરીને સુખી થા."

વિઠ્ઠલપંતને માટે આ ધર્મસંકટ હતું. એક વખત સંન્યાસી થયા પછી પુનઃ ગૃહસ્થાશ્રમ માંડવો એ આર્યભૂમિમાં અધમમાં અધમ કૃત્ય ગણાય છે, એ પોતે જાણતા હતા. એથી કરીને લોક-નિંદા અને લોકયાતના કેટલી સહન કરવી પડશે તેનું પણ તેમને ભાન હતું. બીજી તરફ ગુરુવચન એ પ્રભુની આજ્ઞા સમાન છે. એનો અનાદર કરનાર નરકગામી થાય છે એમ પણ એ માનતા. આખરે બંને બાજુનો પૂરો વિચાર કર્યા બાદ ચૈતન્યાશ્રમ ગુરુ-વાક્યને માથે ચડાવીને પુનઃ સંસારી થયા. વિઠ્ઠલપંત અને રુખમાબાઇને લઇને સિદ્ધોપંત આલંદી આવ્યા.

દેશમાં આવ્યા પછી તેમના ઉપર નિંદાનો વરસાદ વરસવા લાગ્યો. લોકો એ ધાર્મિક દંપતિ ઉપર અનેક પ્રકારના દોષારોપણ કરવા લાગ્યા. કોઈ વિઠ્ઠલપંતને વિષયલંપટ કહેવા લાગ્યા, તો કોઈ રુખમાબાઇને પતિને ઉન્નતશ્રૃંગ ઉપરથી ચલાવી લાવનારી વિલાસી સ્ત્રી કહેવા લાગ્યા. વિદ્વાનોનો ક્રોધ રામાનંદ સ્વામી ઉપર પણ ઊતરી પડ્યો, કેમકે એમણે શાસ્ત્રોની આજ્ઞા વિરૂદ્ધ વિઠ્ઠલપંતને સંસારમાં પડવાની સંમતિ આપી હતી. વિઠ્ઠલપંતનાં વૈરાગ્ય, ધૈર્ય, સમતા અને જ્ઞાનની પૂર્ણ કસોટીનો

આ સમય હતો. એ કસોટીમાંથી એ કેવા પાર ઊતર્યા તે મહિપતિ કવિના ' ભક્તવિજય ' ગ્રંથ ઉપરથી જણાય છે. એ લખે છે કે, "જનનિંદાનું પૂર આવતાં વિઠ્ઠલપંતે ઉદરમાં પૂર્ણ શાંતિ ભરી દીધી અને કામક્રોધનું શમન કર્યું. દ્વિજોએ અને આપ્તોએ તેમનો પરિત્યાગ કર્યો અને તેઓ અરણ્યમાં પર્ણકુટી બાંધીને પોતાની ભાર્યા સહિત રહેવા લાગ્યા. કુટુંબપોષણાર્થે તેઓ ભિક્ષા માગી લાવતા અને રાતદિવસ અખંડ ઇષ્ટચિંતન કરતા. ગીતાભાગવતાદિ ગ્રંથોનું શ્રવણમનન કરતા અને ચિત્તમાં સદાસર્વદા પ્રસન્ન રહેતા." લોકવિરુદ્ધ કામ કર્યાથી સમાજ તરફથી એમને જે કષ્ટ સહન કરવું પડયું તેનો કાંઈક ભાસ નિરંજનમાધવના નીચેના શબ્દો ઉપરથી થાય છેઃ "ચૈતન્યાશ્રમે ગૃહસ્થાશ્રમનો સ્વીકાર કર્યો છે એ વાત સાંભળીને સર્વ બ્રાહ્મણોએ તેમનો પરિત્યાગ કર્યો. કોઈ તેમનું મુખ પણ જોતું નહિ. લોકો પુષ્કળ નિંદા કરતા. ધીમે ધીમે તેમને ભિક્ષા મળતી પણ બંધ થઇ. કોઇ વખત તેમને ઝાડનાં પાંદડાં ખાઈને રહેવું પડતું, તો કોઇ કોઇ વખત તેમને માત્ર એકજ વાર અન્ન મળતું અને કદી કદી વાયુભક્ષણ કરીનેજ નિર્વાહ કરવો પડતો. આમ બાર વર્ષ ચાલ્યાં ગયાં, પરંતુ વિઠ્ઠલપંતને માયાનો સ્પર્શ સુધ્ધાં થયો નહિ."

આ બધાં સંકટમાં રુક્મિણીએ પતિની સાથે રહીને હર્ષપૂર્વક ભાગ પડાવ્યો. પિતાના ઘેર સુખમાં ઉછરેલી એ સન્નારીએ પોતાના મુખ ઉપર કદી શોકની છાયા ન આવવા દીધી. આ આપત્તિકાળમાં સુશીલ પત્ની એજ એક આશ્વાસન વિઠ્ઠલપંતને હતું. એ એકાંતવાસના સમયમાં રુક્મિણીએ ચાર સંતાનને જન્મ આપ્યો. એમનાં નામ અનુક્રમે નિવૃત્તિનાથ, જ્ઞાનદેવ, સોપાનદેવ અને મુક્તાબાઈ હતાં. ચારે સંતાન પૂર્વજન્મના સિદ્ધાત્માઓ હતાં. કેટલાક તો કહે છે કે, એ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ તથા લક્ષ્મીના અવતારરૂપ હતાં. ગમે તેમ હો, પણ એ ચારે સંતાનોના પાછલા જીવને સાબિત કરી આપ્યું કે, એ ઉચ્ચ કોટિના જીવ હતા અને માતાપિતા તરફથી એમને સારૂં શિક્ષણ મળ્યું હતું. ન્યાતબહાર હોવાથી બહાર આવવાજવાનું થોડું થતું, એટલે વિઠ્ઠલપંત તથા રુખમાબાઇએ પોતાનો બધો સમય બાળકોને કેળવવામાંજ ગાળ્યો. નિવૃત્તિનાથ જ્યારે સાત વર્ષનો થયો, ત્યારે એને જનોઇ દેવાનો વિચાર એમને સૂઝ્યો; પણ

સંન્યાસી થયા પછી ગૃહસ્થાશ્રમમાં આવનાર મનુષ્યનો દાખલો પહેલાં બન્યો નહોતો, એટલે પોતાને પુત્રને જનોઇ દેવાનો અધિકાર છે કે નહિ એ બાબત એમને શંકા ઉત્પન્ન થઇ. ધર્મપરાયણા રુકિમણીએ સલાહ આપી કે, "આપણે કાંઇ ધર્માનુષ્ઠાન કરીએ, તેથી પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત થશે." આખું કુટુંબ ત્ર્યંબકેશ્વરમાં ગયું અને ત્યાં દરરોજ મધ્યરાતે નદીમાં સ્નાન કરીને બ્રહ્મગિરિની પ્રદક્ષિણા કરવા માંડી. આ પ્રમાણે છ મહિના વહી ગયા, ત્યાં આગળ દૈવસંયોગે નિવૃત્તિનાથ માતપિતાથી છૂટા પડી ગયા અને તેમણે શ્રીગૈનીનાથ પાથે દીક્ષા લીધી. કેટલેક દિવસે નિવૃત્તિનાથ ગુરુની રજા લઇને ઘેર આવી માતપિતાને મળ્યા.

છોકરાંઓને મોટાં થતાં જોઇને રુકિમણી તથા વિઠ્ઠલપંતની તેમને યજ્ઞોપવીત આપવાની તીવ્ર ઇચ્છા થવા લાગી. હિંદુસ્તાનમાં ન્યાતબહાર રહેવામાં કેટલું દુઃખ સમાયું છે તે તો જેણે ભોગવ્યું હોય તેજ જાણે. આ સુધરેલા જમાનાસાં પણ ન્યાતબહાર રહેવાની બીકથી ઘણા સ્વતંત્રતાના અભિમાની સુશિક્ષિત નરોને નીચું મુખ કરીને શ્રદ્ધાવિહીન પ્રાયશ્ચિત્ત કરતા જોયા છે. તો પછી એ યુગમાં વિઠ્ઠલનાથ અને રુકિમણીને પોતાના બાળકોને ન્યાતજાતમાં દાખલ થઇને નિષ્કલંક જીવન ગાળતાં જોવાની ઇચ્છા થાય એ સ્વાભાવિકજ હતું. એમને એ શંકા હતી કે અમારા જીવનમાંજ પુત્રોનું યજ્ઞોપવીત નહિ થાય તો તેમનો બ્રાહ્મણ વર્ણ સાથેનો સંબંધ તૂટી જશે અને તેથી અધઃપતન થશે. આ વિચારથી એમણે બ્રાહ્મણોની ન્યાત મેળવીને એમની આગળ મસ્તક નમાવીને પોતાનો અપરાધ વિનયપૂર્વક કબૂલ કરીને ક્ષમા આપવાની પ્રાર્થના કરી. બ્રાહ્મણોએ ઉત્તર આપ્યો કે, "તમારા અપરાધને માટે શાસ્ત્રમાં ક્યાંય પણ પ્રાયશ્ચિત્ત જણાવવામાં નથી આવ્યું અને તમારા બાળકોને યજ્ઞોપવીત ધારણ કરવાની શાસ્ત્રની આજ્ઞા નથી. તમારો અપરાધ એવો તો ઘોર છે કે દેહાંત પ્રાયશ્ચિત્ત સિવાય બીજો કોઇ ઉપાય તમારે માટે હવે રહ્યો નથી."

બ્રાહ્મણોનો એ નિર્ણય સાંભળીને વિઠ્ઠલપંત બાળકોના કલ્યાણ સારૂ પોતાના દેહનો અંત આણવા પણ તૈયાર થયા. તેમણે પોતાનું મન દૃઢ કર્યું. સ્ત્રીપુત્રાદિકનો મોહ છોડ્યો, બ્રાહ્મણોને વંદન કર્યું અને એકદમ પ્રયાગક્ષેત્ર તરફ પ્રયાણ

કર્યું. રુકિમણીદેવી પણ પતિની પાછળ પાછળ ગયાં. પ્રયાગ જઇને ગંગાયમુનાના પવિત્ર સંગમ સ્થળમાં ત્યાગ અને વૈરાગ્ય-ની મૂર્તિ વિઠ્ઠલપંતે દેહનું વિસર્જન કર્યું. પતિપરાયણા રુકિમણી-દેવીએ પણ તરતજ સ્વામીનું અનુગમન કર્યું. દેહનો જરા પણ મોહ રાખ્યા વગર સંગમના પવિત્ર જળમાં ઝંપલાવ્યું; જોત-જોતામાં તેમનો પુણ્યાત્મા નાશવંત દેહને ત્યજીને ચાલ્યો ગયો.

રુકિમણીબાઇનાં ચારે સંતાને પોતાની વિદ્વત્તા અને ભક્તિ-ને લીધે મહારાષ્ટ્રમાં પુષ્કળ પ્રસિદ્ધિ મેળવી.

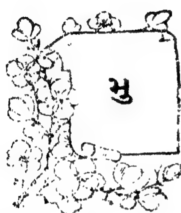
રુકિમણીબાઇનાં પતિવ્રતાપણું તથા ભક્તિ ખરેખર પ્રશંસાને યોગ્ય છે.×

× સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલયદ્વારા પ્રકાશિત 'શ્રીજ્ઞાનેશ્વરી ગીતા'માં આપેલા શ્રીજ્ઞાનેશ્વર મહારાજના જીવનચરિત્રમાંથી સારરૂપે ઉદ્દ્ધૃત. —પ્રયોજક

१३२–संयुक्ता

મુસલમાનોએ જે વખત ભારતમાં પગપેસારો કર્યો, તે વખતે ઉત્તર હિંદુસ્તાનાં બધે રજપૂતોનું વધારે જોર હતું. ભારતવર્ષના પશ્ચિમ ભાગમાં જે એક વિસ્તીર્ણ પ્રદેશ છે તેનું નામ રાજસ્થાન કે રજપૂતાના છે. રજપૂતોનું એ આદિસ્થાન છે.

સાહસ, વીરતા અને મહાનુભવતામાં રજપૂતોની બરોબરી કરે એવી પ્રજા જગતમાં બીજી કોઇ નથી. એ બધા ગુણોમાં રજપૂત રમણીઓ પણ પુરુષ કરતાં કોઈ પણ પ્રકારે ઊતરે એવી નહોતી. વસ્તુતઃ રજપૂત જાતિમાં જેટલી વીર નારીઓએ જન્મ લીધો છે, તેટલી વીરાંગનાઓ અન્ય જાતિમાં ઉત્પન્ન થઇ નથી.

વિક્રમાદિત્ય, શિલાદિત્ય વગેરે રાજાઓના અસ્ત થયા પછી રાજસ્થાનમાં રજપૂત રાજાઓ વધારે પ્રબળ થયા હતા અને આખા ઉત્તર ભારતમાં તેમની વિજયપતાકા ઊડતી હતી.

મુસલમાનોએ ધીમે ધીમે ઉત્તર ભારતવર્ષના અનેક પ્રદેશો જીતવા માંડ્યા, પણ રજપૂત જાતિના મૂળ વતન રજપૂતાનામાં તેઓ પોતાનો અધિકાર જમાવી શક્યા નહોતા. હિંદુસ્તાનમાં જે વખતે પઠાણ બાદશાહો રાજ્ય કરતા હતા, તે વખતે રાજસ્થાનના રજપૂતો સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર હતા. મોગલ બાદશાહ અકબરના વખતમાં, મેવાડ સિવાયના બધા રજપૂત રાજાઓએ બાદશાહનું ઉપરીપણું સ્વીકાર્યું હતું, પણ નામમાત્રમાં તેઓ મોગલોને આધીન હતા. ખરૂં જોતાં તો તેઓ પોતપોતાના રાજ્ય ઉપર સ્વતંત્રપણે રાજ્ય ચલાવતા હતા. કોઇ કોઇ વખત તેમને બાદશાહના તાબામાં સેનાપતિ તરીકે કે કોઇ તાબાના રાજ્યના સૂબા તરીકે નોકરી કરવા પણ જવું પડતું. એવે વખતે તેઓ

વફાદારીથી બાદશાહને ઘણી મદદ કરતા.

રજપૂત રાજાઓમાં કેટલાક પ્રાચીન સૂર્ય અને ચંદ્રવંશીય ક્ષત્રિયોના સંતાન હતા, ત્યારે કેટલાક અગ્નિવંશના સંતાન હતા. અગ્નિકુળની ચારે શાખાઓ હતી. અગ્નિકુળની સ્થાપાના વિષે એવી દંતકથા ચાલે છે કે, પહેલાં આ દેશમાં જૈનલોકોનું ઘણું જોર હતું. પાછળથી બ્રાહ્મણોએ જૈનધર્મનું પ્રાબલ્ય ઓછું કરવા યત્ન કર્યો. બ્રાહ્મણો અને જૈનો વચ્ચે એક વખત ઘણો સખ્ત વાદવિવાદ ઉપસ્થિત થયો, ત્યારે ઋષિઓએ જૈનોનું દમન કરવા માટે યજ્ઞ આરંભ્યો. એ અગ્નિકુંડમાંથી પુરીહર, ચાલુક્ય, પરમાર અને ચૌહાણ નામના ચાર વીર પુરુષો નીકળ્યા. એ ચારમાં પણ ચૌહાણ વીરતામાં સૌથી વિશેષ હતો. તેના પરાક્રમથી જૈનધર્મનો પ્રભાવ ઓછો થઇને હિંદુ ધર્મનું પ્રાબલ્ય પુનઃ સ્થાપિત થયું.

એ ચાર વીર પુરુષોના વંશજો અગ્નિવંશી રજપૂતના નામથી ઇતિહાસમાં ઓળખાય છે. સૂર્યવંશી રજપૂતોમાં મેવાડના રાણાઓ અને મારવાડના રાઠોડ રાજાઓ મુખ્ય છે.

રજપૂત જાતિનો સંક્ષેપમાં પરિચય આપ્યા પછી હવે અમે આ ચરિત્રની નાયિકા વીરનારી સંયુક્તાના જીવનચરિત્રનું અવલોકન કરીશું. ઈસવીસનના અગિયારમા સૈકાના પ્રથમ ભાગમાં ગિઝનીના રાજા સુલતાન મહંમદે બાર વાર હિંદુસ્તાન ઉપર ચઢાઇ કરી હતી. તેણે અનેક નગરો લૂંટ્યાં હતાં અને ઘણી દેવમૂર્તિઓ તોડી નાખી હતી, પણ પંજાબ સિવાય બીજા કોઇ પ્રાંતમાં તે પોતાનું રાજ્ય સ્થાપી શક્યો નહોતો.

ત્યાર પછી લગભગ દોઢસો વર્ષ સુધી કોઇ મુસલમાને ભારતવર્ષ ઉપર ચઢાઇ કરી નહિ. ત્યાર પછી બારમા સૈકાના છેવટના ભાગમાં અફઘાનિસ્તાનના ઘોરીવંશના રાજાના ભાઇ તથા સેનાપતિ શાહબુદ્દીન ઘોરીએ ભારતવર્ષ ઉપર ચઢાઇ કરી.

એ વખતે દિલ્હી, અજમેર, કનોજ, મેવાડ વગેરે સ્થળે પરાક્રમી રજપૂત રાજાઓ રાજ્ય કરતા હતા.

દિલ્હીના રાજા અનંગપાળને ફક્ત બે કન્યાઓ હતી. એક કન્યા ચૌહાણવંશના રજપૂત અજમેરના રાજા સોમેશ્વરને અને બીજી કન્યા રાઠોડવંશી કનોજરાજ વિજયપાલને પરણાવી હતી. સોમેશ્વરને પૃથ્વીરાજ અને વિજયપાલને જયચંદ નામના પુત્ર

જન્મ્યા. સંયુકતા એ કનોજના રાજા જયચંદની કન્યા હતી. તેનો જન્મ ઇ. સ. ૧૧૭૦ માં થયો હતો.

પુત્રહીન અનંગપાળ, મૃત્યુ સમયે દૌહિત્ર પૃથ્વીરાજને દિલ્હીનું રાજ્ય આપતો ગયો. એથી એનો મશિયાઇભાઇ જયચંદ અદેખાઇથી બળી જવા લાગ્યો. પૃથ્વીરાજને નુકસાન પહોંચાડવાનો એ લાગ શોધવા લાગ્યો.

મનુષ્યસ્વભાવ જોતાં આમાં નવાઇ જેવું કાંઇ નહોતું. જયચંદ અનંગપાળની મોટી પુત્રીનો પુત્ર હતો અને વયમાં પણ પૃથ્વીરાજ કરતાં મોટો હતો. એટલે બધી રીતે નાનો હોવા છતાં પૃથ્વીરાજને માતામહે દિલ્હીની ગાદીનો વારસ ઠરાવ્યો, એટલે જયચંદને ઇર્ષ્યાનો અગ્નિ બાળવા લાગે તેમાં દુનિયાની દૃષ્ટિએ અસ્વાભાવિક કાંઇજ નહોતું; પરંતુ અનંગપાળનોયે એમાં કાંઇ દોષ નહોતો. બન્ને દૌહિત્ર ઉપર એનો એકસરખો સ્નેહ હતો. બન્નેને તેણે પોતાનીજ પાસે રાખીને લાડમાં ઉછેર્યાં હતા. તેમને શિક્ષણ આપવાને તથા એમના સદ્‌ગુણોને ખીલવવાને પણ અનંગપાળે એકસરખો પ્રયાસ કર્યો હતો; પરંતુ પાંચ આંગળી સરખી હોતી નથી. એકસરખી કાળજી હોવા છતાં જયચંદ અને પૃથ્વીરાજમાં સમાન ગુણ ખીલી નીકળ્યા નહિ.

પૃથ્વીરાજ વયમાં નાનો હોવા છતાં પણ એણે સર્વ પ્રકારની વિદ્યામાં પારદર્શિતા મેળવી હતી. યુદ્ધવિદ્યામાં પણ તે પરમ કુશળ નીવડ્યો હતો અને ચારિત્ર્ય પણ તેનું ઘણું શુદ્ધ હતું. એ જેવો રૂપવાન, સાહસિક અને શક્તિશાળી હતો, તેવોજ ઉદાર, મહાન ક્ષમાશીલ અને મીઠાબોલો હતો. જયચંદ રૂપવાન હોવા છતાં પણ અહંકારી, બળવાન હોવા છતાં પણ ઉદ્ધત, સાહસિક હોવા છતાં પણ વિલાસી અને અત્યંત ખુશામતપ્રિય હતો. નાનપણથીજ પૃથ્વીરાજનું ધ્યાન માતામહની રાજનીતિને હૃદયમાં ઠસાવવા તરફ રહેતું. જયચંદ એ વિષય ઉપર જરાયે ધ્યાન આપતો નહિ.

એ ગુણોને લીધે પૃથ્વીરાજ આખા રાજ્યમાં બધાનો માનીતો થઇ પડ્યો હતો. જયચંદથી એ દેખી શકાતું નહિ. પૃથ્વીરાજનાં વખાણ સાંભળતાંજ એ બહુ દાઝે બળતો. પૃથ્વીરાજ એ જાણતો પણ હૃદયની ઉદારતાથી તેને ક્ષમા આપતો અને તેની

સાથે સદા સારોજ વ્યવહાર રાખતો.

વૃદ્ધ દાદા અનંગપાળ પણ બન્નેના સ્વભાવ પારખી શક્યા હતા. એમને એ વખતની ભારતની સ્થિતિનું ખરૂં ભાન થઈ ગયું હતું. એ સમજી શક્યા હતા કે પરદેશી મુસલમાનો ભારતભૂમિ જીતવાને તલસી રહ્યા હતા. એ જાણતા હતા કે મોટા દૌહિત્ર દ્વારા દિલ્હીની ગાદીનો માનમરતબો સચવાશે નહિ. પૃથ્વીરાજ અને જયચંદ બન્ને ઉપર એમનો સરખો સ્નેહ હતો, પણ પૃથ્વીરાજ નીતિકુશળ હોવાથી ભારતના ભવિષ્યના કલ્યાણની ખાતર પોતાના વિશાળ રાજ્યના બે ટુકડા કરી નાખવાનું એમને યોગ્ય ન લાગ્યું. એમને ખાતરી હતી કે આ સમયમાં મહાપરાક્રમી પુરુષ સિવાય ભારતવર્ષનું રક્ષણ થવાનું નથી; માટે તેમણે જયચંદને કનોજનું રાજ્ય તથા અનેક મણિમુક્તા વારસામાં આપ્યાં અને પૃથ્વીરાજને દિલ્હીના રાજ્યનો વારસ ઠરાવ્યો.

આ બનાવથી બન્ને મશિયાઈભાઈનાં મન બહુજ ખાટાં થયાં. આ એક પ્રસંગથી ભારતમાં એવી મોટી આગ સળગી કે જેમાં ભારતનું ભાગ્ય ભસ્મીભૂત થઈ ગયું. ભારતવાસીઓને માથે પરાધીનતાનું કલંક એ પ્રસંગને પરિણામે ચોટયું.

જયચંદ પૃથ્વીરાજને શત્રુ સમજતો, પણ એના ઘરનાં બીજાં બધાં એને બહુ ચાહતાં.

પૃથ્વીરાજને સૌથી વધારે ચાહનારી અને તેનો પક્ષપાત કરનારી જયચંદની લાડકી કન્યા સંયુક્તા હતી.

સંયુક્તા અપૂર્વ સુંદરી હતી. તેને જોતાંજ જાણે તે સ્વર્ગલોકમાંથી ઊતરી આવેલી દેવકન્યા હોય એવો ભાસ થતો. વસંત ઋતુમાં વનલતા જેમ ફૂલના આભરણથી સજ્જ થાય છે, તેમ બાલિકા સંયુક્તાના દેહ ઉપર યૌવનની પરમ શોભા છવાઈ રહી હતી. એનાં નયનમાં લજ્જા હતી, ગાલ ઉપર સ્નિગ્ધ લાલાશ હતી, કટિમાં ક્ષીણતા અને ચાલમાં મંદતા હતી. જે સમયની અમે વાત કરીએ છીએ તે સમયે એ નહોતી તરુણી કે નહોતી બાલિકા. અર્ધ ખીલેલી કુસુમકલિકાસમી સંયુક્તા વડીલોને વહાલી હતી, આશ્રિતોનું પાલન કરનારી હતી, તેની સાથે પ્રસંગમાં આવનાર સાથે મીઠું પણ રીતસરજ બોલતી. દેવ અને બ્રાહ્મણો તરફ તેને ભક્તિભાવ હતો, ઊંચા પ્રકારનું જ્ઞાન તેણે

સંપાદન કર્યું હતું, લલિત કળાઓનો તેને શોખ હતો, સ્રીજનોને શોભે એવી કોમળતા સહિત એના હૃદયમાં અપૂર્વ ક્ષાત્રતેજ વિરાજતું હતું. ઘોડેસવાર થવું, શસ્ત્ર ચલાવવાં વગેરે વીર–વિદ્યામાં પણ એ ઘણી નિપુણ હતી.

બાલ્યાવસ્થાથીજ સંયુક્તાનું આકર્ષણ પૃથ્વીરાજ તરફ હતું. એ પણ એના સદ્ગુણ તથા સ્વભાવની મધુરતાથી એના ઉપર પ્રસન્ન હતો. પૃથ્વીરાજની પાસે બેસીને ઘણીએ વાર તેણે પ્રાચીનકાળના આર્યોની વીરતાની કથા સાંભળી હતી.

સંયુક્તા ધારતી કે પૃથ્વીરાજના જેવો પુરુષ આ દુનિયામાં બીજો કોઇ નથી. એ કોઇ શાપભ્રષ્ટ દેવતા છે. એના મુખમાંથી નીકળતો એકેએક શબ્દ એને મનથી વેદવાક્ય સરખો હતો. પૃથ્વીરાજનાં કોઈ વખાણ કરતું તો એ પ્રસન્ન થતી. એની નિંદા કરનારની સાથે લડવા તૈયાર થતી. આ પ્રમાણે કોઈ અદ્ભુત રીતે એનો પ્રેમ બાલ્યાવસ્થાથીજ પૃથ્વીરાજ તરફ ઢળ્યો હતો અને વયની વૃદ્ધિ સાથે એ પ્રેમ પણ વધતોજ ગયો હતો.

જયચંદને પૃથ્વીરાજ પ્રત્યે દ્વેષ છે તેની એ બાલિકાને ખબર નહોતી. ખબર હોય તોપણ એનું મહત્ત્વ એ સમજી શકી નહોતી. એ તો મનમાંજ પોતાનો પ્રેમભાવ પોષતી જતી હતી.

અનંગપાળના મૃત્યુ પછી જયચંદ કનોજ જઇને વસ્યો.

એ પ્રાચીનકાળમાં ભારતવર્ષ ભિન્ન ભિન્ન રાજ્યોમાં વહેંચાઈ ગયું હતું. કોઈ રાજા વિશેષ પરાક્રમી નીવડતો તો બીજા રાજાઓ તેને મુખ્ય ગણીને માન આપતા અને એ રાજા પોતે ‘ સમ્રાટ ’ કે ‘ સાર્વભૌમ ’ ની ઉપાધિ ગ્રહણ કરતો. પૃથ્વીરાજે એક તો પોતાની વીરતાથી ઘણી ખ્યાતિ મેળવી હતી અને બીજું માતામહ તરફથી દિલ્હીની ગાદી મળવાથી તેનું સામર્થ્ય ઘણું વધી પડ્યું હતું. કૂટિલમતિ જયચંદને એ અસહ્ય થઈ પડ્યું. કનોજનું રાજ્ય સ્વતંત્ર નહોતું. દિલ્હીના તાબામાં એ ખંડણી ભરનારૂં રાજ્ય હતું. છતાં જયચંદે ખંડણી આપવી બંધ કરી અને પોતાને સ્વતંત્ર સાર્વભૌમ રાજા તરીકે જાહેર કરવાનું શરૂં કર્યું. રાજગાદી ઉપર બેઠા પછી તરતજ ગૃહકલહ ઊભો કરવો અને પોતાની શક્તિ ક્ષીણ કરવી એ વ્યાજબી નહિ લાગ્યાથી પૃથ્વીરાજે તેની પરવા ન કરી.

જયચંદ દિવસે દિવસે વધારે અભિમાની થતો જતો હતો. પોતાનું સાર્વભૌમત્વ કાયમ રાખવા માટે એણે રાજસૂય યજ્ઞ રચ્યો. એવો યજ્ઞ કળિયુગમાં ઘણા સમયથી થયો નહોતો. ભારતના જુદા જુદા પ્રાંતોના રાજાઓને એ યજ્ઞમાં પધારવાનું નિમંત્રણ મોકલવામાં આવ્યું હતું. ફક્ત પૃથ્વીરાજ અને રાણા સમરસિંહને નિમંત્રણ મોકલ્યાં નહિ. હલકા મનનો જયચંદ એટલુંજ કરીને બેસી રહ્યો નહિ; પરંતુ એ બે વીરોનું અપમાન કરવા સારૂં મંડપના દ્વાર આગળ એ બંને જણનાં પૂતળાં ચોકીદાર તરીકે ઊભાં કર્યાં.

જયચંદે એક પંથમાં બે કામ કરવાનો ઇરાદો રાખ્યો હતો. વરવા યોગ્ય થયેલી કન્યા સંયુક્તાનો વિવાહ પણ સ્વયંવર પદ્ધતિથી કરવાનો તેણે વિચાર રાખ્યો હતો. પૃથ્વીરાજ તરફ પોતાની કન્યાનું આકર્ષણ છે એ તે જાણતો હતો, પણ એનું અનુમાન હતું કે, યજ્ઞપ્રસંગે અનેક દેશવિદેશના નવયુવક પ્રતાપી રાજાઓ આવશે. પૃથ્વીરાજની ગેરહાજરીમાં સંયુક્તા એમાંથી કોઈને પસંદ કરીને વરશે.

યજ્ઞ નિર્વિઘ્ને સમાપ્ત થયો. હવે સ્વયંવરની રચના થઇ. મંડપની શોભા ઘણીજ સરસ હતી. યથાસમયે સંયુક્તા પિતાની આજ્ઞા મુજબ વરમાળા લઇને મંડપમાં દાખલ થઇ. એ જાણતી હતી કે પિતાએ પૃથ્વીરાજને આમંત્રણ મોકલ્યું નથી, પણ દ્વારપાળ તરીકે બારણા આગળ તેમની મૂર્તિ ઊભી કરી છે.

સંયુક્તા એ સભામાં આવીને પ્રથમ તો રાજગુરુને અને પછી પિતા જયચંદને પગે લાગી. જયચંદે ગદ્ગદ સ્વરે કહ્યું: " વહાલી દીકરિ ! યોગ્ય પતિને પામજે. "

સભા નિશ્ચળ અને નિઃશબ્દ હતી. સંયુક્તાએ દૂર દૃષ્ટિ નાખીને હાજર રહેલા બધા નૃપતિઓને નીરખ્યા, પૃથ્વીરાજને સભામાં ન જોયાથી એનું હૃદય કંપવા લાગ્યું, પગ ઢીલા થઈ ગયા, નયનમાં આંસુ આવ્યાં; પણ થોડીજ વારમાં દ્વાર તરફ નજર જતાં એના મુખકમળ ઉપર આનંદ છવાઇ રહ્યો. એના અધર ઉપર હાસ્યની રેખા અંકાઇ; સ્થિર પગે એ મંચ ઉપરથી નીચે ઊતરી અને બધાને પ્રણામ કર્યા. એની સાથે એક ચતુર દાસી તથા ભારતવર્ષના ઇતિહાસ તથા પ્રત્યેક રાજાના જીવન-

થી સુપરિચિત એક ભાટ હતો. ભાટે એકેએકે રાજાઓનો પરિચય કરાવ્યો; પણ સંયુક્તાના હૃદય ઉપર કોઇએ અસર કરી નહિ. એક પછી એક નૃપની અવગણના કરીને એ આગળજ વધવા લાગી. થોડી વારમાં સંયુક્તા મંડપના દ્વાર આગળ ગઇ અને સખીના હાથમાંથી પૂજનસામગ્રી લઇ, પૃથ્વીરાજની દ્વારપાળ તરીકે ઊભી કરેલી મૂર્તિનું પૂજન કરી તેનાજ ગળામાં વરમાળા પહેરાવી.

પૃથ્વીરાજને સંયુક્તાના અનન્ય પ્રેમની ખબર પહેલેથીજ પહોંચી ગઇ હતી. તેથી એ પોતાના વિશ્વાસુ સામંત સહિત ગુપ્તવેશે મંડપના દ્વાર આગળ ઊભો હતો. વરમાળા પહેરાવતાં વારજ તેના સામંતોએ 'પૃથ્વીરાજનો જય' ઉચ્ચાર્યો અને એ વીર નૃપતિ સંયુક્તાને ઘોડા ઉપર બેસાડીને બધાના દેખતાં ત્યાંથી વીરતાપૂર્વક ચાલ્યો ગયો.

જયચંદને આ કપટની ખબર પડતાંજ તેણે પોતાના સૈન્યને ચૌહાણો ઉપર આક્રમણ કરવાની આજ્ઞા આપી. બન્ને પક્ષ વચ્ચે યુદ્ધ ચાલ્યું, પણ રાઠોડ સૈન્યનું કાંઈ વળ્યું નહિ. બધાની આંખમાં ધૂળ નાખીને પૃથ્વીરાજ સંયુક્તાને વીરતાપૂર્વક સહીસલામત દિલ્હી લઇ ગયો.

સંયુક્તાહરણની ઘટના બાબત મતભેદ છે. કેટલાકનું કહેવું છે કે પૃથ્વીરાજની પ્રતિમાના ગળામાં સંયુક્તાએ વરમાળ પહેરાવી એજ સમયે પૃથ્વીરાજ તેને ઊંચકીને લઇ ગયો. ચંદ કવિનો મત જુદોજ છે. એના મત પ્રમાણે સંયુક્તાએ સ્વયંવર મંડપના દ્વારપાલ તરીકે ઊભી કરેલી પૃથ્વીરાજની મૂર્તિના કંઠમાં વરમાળા પહેરાવી એ સમયે પૃથ્વીરાજ ત્યાં હાજર ન હતો. જયચંદ પુત્રીના એ કૃત્યથી ઘણો ક્રોધ ભરાયો અને તેણે ગંગા નદીના કિનારે એક મહેલમાં સંયુક્તાને કેદ કરી દીધી.

એ ખબર એક બ્રાહ્મણદ્વારા પૃથ્વીરાજને પણ મળી. એ કૃત્યથી જયચંદે પોતાનું મોટું અપમાન કર્યું છે એમ એને લાગ્યું. એ અપમાન બાણની પેઠે એના હૃદયને વીંધવા લાગ્યું અને કોઇ પણ પ્રકારે જયચંદનો બદલો લેવો એવો વિચાર એને સૂઝ્યો. ચંદ કવિએ જયચંદના પરાક્રમ,તેનું વિપુલ સૈન્ય વગેરેનું વર્ણન કરીને એવું સાહસ ન વહોરવાની ઘણી સલાહ આપી. પણ વૈરાગ્નિથી અંધ થયેલા પૃથ્વીરાજને ગળે એ સલાહ ઊતરી

નહિ અને આખરે ચંદ બરદાઇ તથા બીજા સેવકોને લઇને પૃથ્વીરાજે છૂપા વેશમાં કનોજ તરફ પ્રયાણ કર્યું. એમની સાથે ઘણા સામંતો અને સૈનિકો પણ હતા.

કનોજ પહોંચીને પૃથ્વીરાજે અને ચંદ કવિએ ગુપ્તવેશમાં આખું નગર જોયું. પછી જયચંદની સેના પણ જોઇ. એ વીરસેના જોઇને પૃથ્વીરાજનું હૃદય પણ કંપવા લાગ્યું; પણ હવે શું વળે? કાર્ય સાધવું કે, દેહનો ત્યાગ કરવો એ બેજ માર્ગ ખુલ્લા હતા.

કનોજની બહાર એ લોકોએ તંબૂ ઠોકચા. પૃથ્વીરાજ કવિ ચંદના નોકરનો વેશ લઈને જયચંદનો દરબાર જોવા તૈયાર થયા.

કવિ ચંદ પૃથ્વીરાજને સાથે લઇને જયચંદના દરબારમાં પહોંચ્યો. જયચંદે કવિરાજનો સારો સત્કાર કર્યો. કવિએ પોતાની જાતિની રીત પ્રમાણે એક સરસ કવિત ગાઇને જયચંદની પ્રશંસા કર્યા બાદ પોતાના સ્વામી પૃથ્વીરાજની પ્રશંસામાં પણ ગાયું કે,

> " જહાં વંશ છત્તીસ, આવે હંકારે;
> તહાં એક ચહુઆન, પૃથ્વીરાજ ટારે."

કવિનાં એ વચનોએ જયચંદના હૃદયને વીંધી નાખ્યું. એને પુષ્કળ ક્રોધ ઊપજ્યો અને એ બોલી ઊઠચો: " પૃથ્વીરાજ મારી સામે આવે તો ખબર લઇ લઉં."

પૃથ્વીરાજ તો ચંદના નોકરના વેશમાં ત્યાંજ ઊભો હતો. એનાં નેત્ર પણ ક્રોધથી લાલચોળ થઈ ગયાં; પણ આ વખતે ક્રોધને દબાવ્યા વગર ચાલે એમ નહોતું. એના ચહેરા ઉપરથી જયચંદને શક પણ ગયો, પણ પછી વિચાર આવ્યો કે, " પૃથ્વી-રાજ જેવો પ્રતાપી અને અભિમાની પુરુષ નોકર બનીને મારા દરબારમાં શા સારૂ આવે?"

ભાટચારણનો સત્કાર કરવાનું રાજાનું કર્તવ્ય ગણાતું હતું, એટલે જયચંદે સત્કારપૂર્વક ચંદને વિદાય કર્યો અને તેના નિવાસ તથા ભોજનાદિનો સારો પ્રબંધ કર્યો. સાથે સાથે પોતાના ગુપ્તચરોને ચંદની સાથે આવેલા વિચિત્ર નોકરની ખબર રાખવા આજ્ઞા આપી. રાજાના ગુપ્તચરોએ પત્તો લગાડ્યો કે ચંદની સાથે નોકર તરીકે આવનાર પુરુષ પૃથ્વીરાજ પોતેજ છે.

જયચંદને મૂળ વહેમ તો હતો તેમાં ગુપ્તચરોની બાતમીથી

પૂરી ખાતરી થઇ ગઇ. હવે એ ચંદ બરદાઇને વિદાય કરવાને બહાને પુષ્કળ ધન તથા હાથી, ઘોડા અને અલંકાર લઇને પોતાના સિપાઇઓ સહિત ચંદને ઉતારે ગયો. સૈનિકોને આજ્ઞા હતી કે ચંદના સાથીઓમાંથી કોઇ પણ નાસવા ન પામે તેની ખાસ ખબર રાખવી; પરંતુ એ સમયે પૃથ્વીરાજે એવી કુશળતાથી પોતાનો વેશ બદલ્યો હતો કે, કેવળ શક ઉપરથી તેને પકડી લેવાની હિંમત જયચંદની ચાલી નહિ. એ પોતાના રાજમહેલમાં પાછો ફર્યો. કવિ ચંદની ખ્યાતિ સત્યવકતા તરીકે હતી. રાજાએ તેને બોલાવીને પૂછ્યું ત્યારે ચંદે સ્પષ્ટ જણાવ્યું કે, "પૃથ્વીરાજ આ સમયે કનોજમાં છે." રાજાએ ચંદને તો વિદાય કર્યો અને તરતજ પોતાના ભાણેજની સરદારી નીચે ચંદના પડાવને ઘેરો ઘાલીને પૃથ્વીરાજને જીવતો પકડી આણવા એક મોટી સેના મોકલી.

પૃથ્વીરાજ અને તેના સામંતોને પણ એ વાતની ખબર પહોંચી ગઇ. તેઓ પણ યુદ્ધ કરવાને સજ્જ થયા. બંને પક્ષ વચ્ચે ઘોર યુદ્ધ જામ્યું અને પૃથ્વીરાજનો સામંત લંગરીરાય તથા જયચંદનો મંત્રી અને ભાણેજ આ યુદ્ધમાં માર્યા ગયા. હવે જયચંદ પોતે યુદ્ધક્ષેત્રમાં પહોંચ્યો. પંગુરાયને સેનાપતિ બનાવી યુદ્ધનું કામ તેને સોંપીને પૃથ્વીરાજ નગરની તરફ ગયો અને અંતઃપુરની પાસેના ગંગાના ઘાટ ઉપર જઇ પહોંચ્યો. એજ મહેલમાં સંયુક્તા કેદ હતી. એણે પૃથ્વીરાજને ઓળખ્યો.

એટલામાં પૃથ્વીરાજના ઘોડાના ગળામાં લટકી રહેલા મોતીઓના હારમાંથી એક મોતી તૂટીને ગબડતું ગબડતું ગંગામા જઇ પડ્યું. માછલીઓ તેને પોતાનું ભોજન સમજીને ખાવા સારૂ દોડવા લાગી. પૃથ્વીરાજે એ જોઇને હારમાંથી એકેએક મોતી તોડીને નદીમાં નાખવા માંડ્યાં. સંયુક્તાને પણ આ તમાશો જોવામાં આનંદ આવ્યો. તેણે પોતાની એક સખીને મોતીનો થાળ લઇને મોકલી. પૃથ્વીરાજે એ થાળમાંનાં બધાં મોતી માછલીઓને સારૂ નદીમાં નાખી દીધાં. એ દાસીદ્વારા પૃથ્વીરાજને સંયુક્તાની એ વખતની દશાની ખબર પડી તથા જાણ્યું કે સંયુક્તા પ્રેમવિહ્‌વળ બનીને અત્યારે એજ મહેલમાં નિવાસ કરી રહી છે. દાસીએ પૃથ્વીરાજની સાથે થયેલી વાતચીત સંયુક્તાને જણાવી. દાસીની મારફત પૃથ્વીરાજ અંતઃપુરમાં ગયો. ત્યાંજ બંનેનો ગાંધર્વવિવાહ થયો અને સંયુક્તાના આગ્રહને

વશ થઇ બંને જણુ ત્યાંથી નીકળી પડયાં.

માર્ગમાં જયચંદની ફોજે એમને ઘેરી લીધાં. પૃથ્વીરાજના સૈનિકો પણ એટલામાં તેને આવી મળ્યા હતા. બંને પક્ષ વચ્ચે ઘોર યુદ્ધ જામ્યું, અનેક સામંતો અને સૈનિકો માર્યા ગયા, પણ આખરે પૃથ્વીરાજનો વિજય થયો. સંયુક્તાને પોતાનાજ અશ્વ ઉપર સવાર કરીને પૃથ્વીરાજ ત્યાંથી જયચંદના દેખતાંજ ચાલ્યો ગયો. જયચંદની સેના એમને પકડવા પાછળ પડી પણ કાંઇ વળ્યું નહિ. એ નવદંપતી સહીસલામત દિલ્હી પહોંચ્યાં.

દિલ્હીમાં દંપતીનો સંસાર ઘણાજ સુખ અને વિલાસમાં વ્યતીત થવા લાગ્યો. એક દિવસ સંયુક્તા ઉદ્યાનમાં બેસીને એકાંતમાં કાંઇ વિચાર કરી રહી હતી, એવામાં પૃથ્વીરાજ ત્યાં પહોંચ્યો અને પત્નીનો કર પ્રેમપૂર્વક પોતાના હાથમાં લઇ કહેવા લાગ્યો: "પ્રિયે! તને પ્રાપ્ત કરીને હું કૃતાર્થ થયો છું. હૃદયમાં તને ધારણ કર્યાથી મેં જે સ્વર્ગસુખ પ્રાપ્ત કર્યું છે તે કોણ જાણે કયા સત્કર્મોનું ફળ છે. રોગ, શોક, દુઃખ બધું હું વીસરી ગયો છું. તારા આવ્યાથી પૃથ્વી નંદનવન સમી બની છે. બાલ્યાવસ્થાથીજ મેં તારા પ્રત્યે જે પ્રેમ દાખવ્યો હતો, તેનો તેં પૂરો બદલો આપ્યો છે. તને સુખી કરવી, તારા જીવન-ને અમૃતમય કરવું, એજ મારા જીવનનો એક માત્ર ઉદ્દેશ બન્યો છે; છતાં વહાલિ! આજ તને ઉદાસ કેમ જોઉં છું? આજ તારાં નેત્રોમાં અશ્રુબિંદુ કેમ દેખાય છે? આ આનંદના દિવસોમાં તારૂં ચિત્ત સ્ફૂર્તિહીન કેમ દેખાય છે? તારા કોડ મારાથી પૂરા ન થઈ શકયા હોય તો સત્વર જણાવ."

સતી સંયુક્તાએ પતિનો હાથ પકડીને ગદ્ગદ સ્વરે કહ્યું: "પ્રભુ! ક્ષમા કરો! આજ મારૂં હૃદય ચિરાય છે. મારા અભિ-લાષ તૃપ્ત નથી થયા."

પથ્વીરાજે આશ્ચર્ય પામીને પૂછ્યું: "પ્રિયે! આજ આ નવી વાત શી સાંભળું છું? તારી શી આશા છે? શી અભિલાષા છે? તારો એવો કયો કોડ છે કે જે મારાથી પૂર્ણ ન થઇ શકયો હોય? વહાલિ! સત્વર બોલ."

સંયુક્તાએ વિનયપૂર્વક ઉત્તર આપ્યો: "પ્રાણેશ્વર! મારો સૌથી મોટો અભિલાષ તો એ હતો કે તમને પતિરૂપે પામું;

પણ બીજો અભિલાષ એ પણ હતો કે પિતાજી મનાય અને એ પોતાને હાથેજ મારૂં દાન આપને કરે. એ ઇચ્છા મારી પૂર્ણ ન થઇ. એમાં વિઘ્ન આવ્યું. પતિપ્રેમ મેળવ્યો છે તેનો મને આનંદ છે, પરંતુ પિતૃસ્નેહનું વિસર્જન થયું છે, તેથીજ મારો પ્રાણ રડી રહ્યો છે. પુણ્ય કરવા જતાં મેં કોઇ પાપ કર્યું છે તેથી મારા ચિત્તને શાંતિ નથી. પિતાજી મને કેટલું ચાહતા! હું તેમની આંખની કીકી હતી. નિદ્રામાં પણ એ મનેજ બોલાવતા. હું પીરસું નહિ તો એ ભૂખ્યા રહેતા, દરેક વાતમાં મારી સલાહ લેતા. મારી આ અવિનયી વર્તણુંકથી પિતાજીને કેટલું માઠું લાગ્યું હશે તેજ મને સાલે છે.

"માતાની સ્થિતિનો વિચાર કરૂં છું, ત્યારે તો મારૂં હૈયું કહ્યુંજ કરતું નથી. હું એની દીકરીજ નહોતી, પણ સેવિકા–સહચરી હતી. મારી આગળ મા પોતાનાં સુખદુઃખની વાત કહેતી. પિતાજી ધમકાવે તો એ મારી આગળ આવીને રડતી. આપ જેવા સુયોગ્ય જમાઇ મળે એવી એની ઉત્કંઠા થતી. એમને ખબર હતી કે બાલ્યાવસ્થાથીજ હું તમને ચાહતી હતી, એના સિવાય બીજા કોઇને ખબર નહોતી. એવી સ્નેહાળ માતાની વિદાય લીધા વગર હું ચાલી આવી એ મને સાલે છે.

"સ્વામીનાથ! રાતદિવસ એ ચિંતા મને બાળી નાખે છે. વિધાતાએ આટલા બધા સુખમાં આવું દુઃખ પણ મારે સારૂ શા માટે નિર્માણ કર્યું હશે? મારી એક ઇચ્છા એજ છે કે હવે તો એક વાર કનોજ જઇ પિતાજીના ચરણમાં પડું. એ લાત મારે, અપમાન કરે તો સહન કરૂં અને બે હાથ જોડીને વિનતિ કરૂં કે, 'બાપુ! ક્ષમા કરો. ક્ષમા કરો. આપના ચરણ કમળમાં મને સ્થાન આપો.'"

સતી શાંત રહી. એના કમળનયનમાંથી અશ્રુધારા દડ દડ વહેતી હતી. પૃથ્વીરાજે તેને પોતાની તરફ ખેંચી હૃદયસરસી ચાંપી, આંસુ લૂછી નાખ્યાં અને એક સ્નેહચુંબન લઇ બોલ્યો: "પ્રાણાધિકે! આમ દિલગીર ન થા. તારૂં બધું દુઃખ સમાવી દે. તારા નયનનું એકેએક અશ્રુબિંદુ તીક્ષ્ણ બાણની પેઠે મારા હૃદયને વીંધી નાખે છે. વિધાતાની આજ્ઞા લોપવાની શક્તિ કોનામાં છે? જયચંદ અને હું જન્મથીજ શત્રુ થોડા હતા? અમે તો એક-

બીજાને ચાહતા હતા, પણ કોણ જાણે દાદાજીને દિલ્હીનો વારસ મને બનાવવાનું શાથી સૂઝયું? અને મેં શા સારૂ એ દાન ગ્રહણ કર્યું? વહાલિ! હું સાચું કહું છું કે, આવી સો દિલ્હી એક તરફ છે અને બીજી તરફ તું છે. તારી પ્રસન્નતા ખાતર હું રાજપાટનો ત્યાગ કરવા તૈયાર છું, ઝૂંપડીમાં રહેવાનું અને કંદમૂળ ખાઇને જીવન ગાળવાનું હું તારી સાથે તો પસંદ કરીશ. તને તૃપ્ત કરવા હું ગમે તે કરવા તૈયાર છું; પણ હવે કાંઇ ઉપાયજ નથી. જયચંદનો સ્વભાવ હું જાણું છું. હવે હું દિલ્હી પાછી આપવા માગું તોપણ એ લેનાર નથી. તારા પિતા એ મારે પણ પિતા સમાન છે. એમના પગની ઠોકરને પણ હું આશીર્વાદ ગણવા તૈયાર થાઉં; પણ પ્રિયે! કેમ વીસરી જાઓ છો કે, જેવી રીતે એ કનોજના અધીશ્વર છે તેવીજ રીતે હું દિલ્હીશ્વર છું.

"સમગ્ર ચૌહાણ વીરો મારા પક્ષમાં છે. શૌર્ય અને વીર્યમાં તેમની બરોબરી કરે એવા કોઇ નથી. એમની ખાતરી છે કે, મેં જે કાંઈ કામ કર્યું છે તે વાજબી છે. હું હવે જયચંદને નમું તો તેઓ મારે માટે શું ધારશે? પ્રિયે! મેં સાંભળ્યું છે કે તારા પિતા મને સજા કરવા માટે બહુ તૈયારી કરી રહ્યા છે, મને હાનિ પહોંચાડવા સારૂ એ ગમે તેવા અધમ ઉપાય લેવાને પણ એ તૈયાર થયા છે. જે મુસલમાનોને હું બે વાર વીરતાથી હરાવીને પાછા કાઢી ચૂક્યો છું, તેની સાથે એ ગુપ્તપણે મસલત કરી રહ્યા છે. એવા સંયોગોમાં જો હું દિલ્હીના રાજા તરીકે તારા પિતાની માફી માગું, તેને મનાવવા પ્રયત્ન કરૂં તો લોકો કહેશે કે યવનોના ભયથી પ્રાણ બચાવવા સારૂ પૃથ્વીરાજ કનોજનો દાસ બન્યો અને સ્વતંત્રતા ખોઇ. એ અપમાન હું કેવી રીતે સાંખી શકું? વહાલિ! તારા મનની સ્થિતિનું પણ હું અનુમાન કરી શકું છું. તને એકલી પિતાની પાસે મોકલતાં મારો જીવ ચાલતો નથી. મારી ખાતરી છે કે નિર્દય જયચંદ તારૂં અપમાનજ કરશે. અભિમાનથી એ મસ્ત થયેલો છે, તારા દેખતાં એ મને ગાળો ભાંડશે, મારી નિંદા કરશે. મારી પતિપરાયણા સંયુક્તા એ વચનોને કેવી રીતે સાંખી શકશે? મને ભય રહે છે કે તને કનોજ મોકલતાં રખે દક્ષને ઘેર યજ્ઞ સમયે થઇ હતી એજ સતી-લીલા પાછી કનોજના રાજમહેલમાં ન થાય?

"તું કેવળ રાઠોડ-દુહિતાજ નથી. ચૌહાણોની રાણી, દિલ્હીની

અધીશ્વરી છે. તારે માટે બન્ને પક્ષ સરખા છે. વિચાર કરી જો, કોનો વાંક છે તે ધ્યાનમાં લે. હૃદયના બધા ભાવને શમાવી શાંત થા.”

સતી ઉત્તર આપી શકી નહિ. પૃથ્વીરાજ પણ શાંત થયો. ઇંદ્ર-સમ પતિ પ્રાપ્ત કરી સ્વર્ગસુખમાં મહાલતી દેવી સંયુક્તાના હૃદય-માં પિતૃભક્તિના ભાવને લીધે કેટલું દુઃખ થઇ રહ્યું હતું તેનો ભાસ કરાવવાજ અમે આ પ્રસંગનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. પરમાત્મા-ની લીલા વિચિત્ર છે. સંપૂર્ણ સુખ કે સંપૂર્ણ દુઃખ કહીંજ દીઠામાં નથી આવતું.

પૃથ્વીરાજના જીવનને ભારતના સૌભાગ્યના ઇતિહાસ સાથે ઘણો ગાઢો સંબંધ છે. ભારતના અધઃપતનનું, એક મુખ્ય પ્રકરણ સંયુક્તાહરણથી શરૂ થાય છે. કુસંપે એ સમયે ભારતમાં ઘર ઘાલ્યું હતું. જયચંદ અને પૃથ્વીરાજ આંધળા બનીને એક બીજા-નું વેર લેવા તૈયાર થઇ ગયા હતા. સારાખોટાનો વિવેક તેમને રહ્યોજ નહોતો. જયચંદે સ્વદેશભક્તિને તિલાંજલિ આપી હતી. પૃથ્વીરાજ વીરતા અને બુદ્ધિમત્તાથી વિભૂષિત હોવા છતાં પણ અતિ વિલાસી બન્યો હતો. રાસોમાં લખ્યું છે કે, પૃથ્વીરાજે અગિયાર વાર લગ્ન કર્યાં હતાં અને દરેક લગ્નમાં બે ચાર હજાર મનુષ્યોની પ્રાણાહુતિ દેવાનો પ્રસંગ આવ્યો હતો. અનેક પત્નીઓ હોવાથી રાજમહેલમાં જે દ્વેષ, કુસંપ અને ખટપટ સ્વાભાવિક રીતેજ ઊભાં થાય છે તેનાથી પૃથ્વીરાજ બચ્યો નહોતો. વળી પૃથ્વીરાજમાં પોતાના બળ અને પરાક્રમ માટે વધારે પડતું અભિમાન આવી ગયું હતું. અભિમાન આવવું સ્વાભા-વિક પણ હતું; કેમકે એણે પહેલાં કેટલીક વાર શાહબુદ્દીનનો પરાજય કરી તેને નસાડી મૂક્યો હતો. મુસલમાનોનો પરાજય કરવો એ એને માટે રમત વાત હતી.

પૃથ્વીરાજના અનેક વીર સામંતો બીજાં નાનાંમોટાં યુદ્ધોમાં પરલોક સિધાવી ચૂક્યા હતા; છતાં એ સમયમાં ભારતભૂમિ વીર–શૂન્યા નહોતી થઇ ગઇ. હથિયારબંધીનો કાયદો એ સમયે દેશમાં નહોતો. એ સમયે લોકોમાં જીવન હતું. સ્વતંત્રતાનો પ્રેમ હતો. અનેક રજપૂત યુવકો દેશની સ્વતંત્રતા માટે દેહ અર્પણ કરવા તૈયાર હતા. હાય ! પરંતુ પૃથ્વીરાજની શી દશા હતી! સંયુક્તાના પ્રેમપાશમાં એ એવો સપડાયો હતો કે, રાજ-

કાજમાં ધ્યાન આપવું તદ્દન છોડી દીધું હતું. સામંતોને મળવાનું અને દેશની સ્થિતિથી જાણીતા થવાનું પણ બંધ કર્યું હતું. રૈયતને રાજાનાં દર્શન નહોતાં થતાં. એમનું દુઃખ રાજાને કાને નહોતું પહોંચતું. પ્રજામાં અસંતોષ ફેલાવા માંડ્યો હતો. પૃથ્વીરાજ રાતદિવસ સંયુક્તા સાથે રંગમહેલમાંજ પડ્યો રહેતો હતો. 'રાસો'માં ચંદ લખે છે કે, "પૃથ્વીરાજ એ સમયે કર્તવ્ય-હીન થઇ ગયો હતો."

પેલી તરફ ગિઝનીમાં શાહબુદ્દીન મહંમદ ઘોરી અપમાનનો બદલો લેવા સદા તૈયાર રહેતો હતો. એના દૂતો ગુપ્તવેશમાં દિલ્હીમાં ફરતા અને પૃથ્વીરાજની બધી હકીકત પોતાના બાદ-શાહને લખી જણાવતા. બાદશાહ સમજી ગયો કે, પૃથ્વીરાજે કરેલા અપમાન અને પરાજયનો બદલો લેવાનો આજ ખરો સમય છે. રાજાઓમાં કુસંપ છે અને પૃથ્વીરાજ વિલાસમગ્ન છે. એણે તરતજ સૈન્ય એકઠું કરવા માંડ્યું અને થોડાકજ દિવસમાં એક પ્રચંડ સૈન્યસહિત દિલ્હી તરફ પ્રયાણ કર્યું. જયચંદ આ વખતે અંદરખાનેથી શાહબુદ્દીનની મદદે હતો. ભારતનું ભાગ્ય ફૂટ્યું હતું. એના ઘોર દુર્દિનનો સમય આવી પહોંચ્યો હતો.

પૃથ્વીરાજના સામંતો દેશરક્ષાની તૈયારીમાં ગૂંથાયા; પણ પૃથ્વીરાજ પોતે તો વિલાસમાંજ લીન હતો. ચંદે તેને ચેતવણી આપી પણ રાજાએ તેને ગણકારી નહિ.

આખરે એ સમાચાર પૃથ્વીરાજના બનેવી રાવળ સમર-સિંહજીને પણ પહોંચ્યા. એમ પણ કહેવાય છે કે, એમણે એક ભયંકર સ્વપ્ન જોયું હતું, જેથી એમની ખાતરી થઈ ગઇ હતી કે ભારતના અધઃપતનનો દિવસ પાસે આવી પહોંચ્યો છે. પૃથ્વીરાજ પ્રત્યેના સ્નેહને લીધે એ પુત્રને રાજ્યકારભાર સોંપીને પુષ્કળ સૈન્યસહિત, દિલ્હીનું રક્ષણ કરવા સારૂ જઇ પહોંચ્યા. મહેલો-માં પડેલાં પૃથ્વીરાજને એમનું સ્વાગત કરવાનું પણ ભાન નહોતું. સંયુક્તા ચતુર સ્ત્રી હતી. એણે માણસ મોકલીને સમરસિંહનો યોગ્ય સત્કાર કર્યો. આખરે પૃથ્વીરાજને પણ સમરસિંહને મળવા સારૂ આવવું પડ્યું. બહાર આવ્યા પછી સમરસિંહ તથા પોતાના સામંતોને મુખેથી દેશની ખરી સ્થિતિનો પરિચય મળ્યો. પોતાની ભૂલને માટે એને કાંઇ પસ્તાવો થયો..આજ એ મહા-વીર કાંઇક મૂંઝાયો પણ ખરો; પરંતુ નામ પ્રમાણે ગુણ ધરાવ-

નાર સમરનીતિવિશારદ સમરસિંહે તેને આશ્વાસન આપ્યું કે, "ગભરાવા જેવું કાંઈ નથી. ચિતોડ, અજમેર અને દિલ્હીની ત્રણ સેનાઓ સજ્જ થઈને યવનદળને રોકશે. આપણા સૈનિકો ઘણા વીર છે. વિજય આપણોજ થશે." પછી જરા હસીને કહ્યું: "પૃથ્વીરાજ! ભય છે તો એક વાતનો છે. નાની રાણી તમને નહિ છોડે તો પછી તમે રણક્ષેત્રમાં કેવી રીતે જઈ શકશો? મને તો લાગે છે કે તમે એને સાથે લઈનેજ યુદ્ધક્ષેત્રમાં જાઓ તો ઘણું સારૂં."

પૃથ્વીરાજે કહ્યું: "મશ્કરી કરવી રહેવા દો. પૃથ્વીરાજ સમરાંગણમાં કદી પીઠ બતાવનાર નથી. તમે યુદ્ધની તૈયારી કરો. તમારા જેવા અનુભવીની સહાયતા છે તો વિજય આપણોજ છે. હું હમણાં આવું છું."

એટલું કહી પૃથ્વીરાજ અંતઃપુરમાં ગયો. ત્યાં ઉદ્યાનમાં સંયુક્તા એકલી બેસીને સુંદર પુષ્પહાર પોતાના કોમળ કર વડે ગૂંથી રહી હતી. એની પાસે ઢાલતલવાર તથા ધનુષબાણ પડેલાં હતાં. પૃથ્વીરાજ એકીટશે તેની તરફ ઘણી વાર સુધી જોઈ રહ્યો અને પછી પૂછવા લાગ્યો: "પ્રિયે! આજ આ શો ધંધો માંડ્યો છે? એક તરફથી કોમળ હસ્ત વડે ફૂલ ગૂંથી રહી છે, બીજી તરફ ઢાલતલવાર પડ્યાં છે. આ વિચિત્ર તૈયારી કોને માટે છે?"

સતીએ કહ્યું: "પ્રાણનાથ! કિશોરાવસ્થાથી મને એક અભિલાષ હતો, કે મારે પોતાને હાથે સજાવીને તમને રણક્ષેત્રમાં મોકલું; એટલા માટે આજ મારે હાથે ધાર કાઢીને આ તલવાર તથા ભાલાને તૈયાર કર્યાં છે. રણભૂમિની યાત્રાએ આપ કાલે નીકળશો તે સમયે પહેરાવવાને આ પુષ્પમાળા ગૂંથી રહી છું. એ વખતે મારે હાથે તમને ઢાલતરવાર ધારણ કરાવીશ તથા મારે હાથે ચાંલ્લો કરી, મુગટ પહેરાવી, પ્રસન્નમુખે વિદાય કરીશ. વીરચૂડામણિ! દાસીનો અભિલાષ કાલે પૂરો પાડવો પડશે. તમે રણભૂમિમાં જઇને તુર્કોને નસાડી મૂકો, એ દિવસ કંઈ ફરી ફરીને નથી આવવાનો."

પૃથ્વીરાજે કહ્યું "વહાલિ! તારો અભિલાષ પૂર્ણ થશે, પણ આ વખતે હું વહેલો પાછો નહિ ફરી શકું. ઇસ્લામના ધર્માનુયાયીઓ આર્યાવર્તમાં રાજ્યની સ્થાપના કરવા માગે છે. આ વખતે શત્રુઓને ખબર પડી ગઇ છે કે, ન્યાતજાતના ભેદ અરે! કુટુંબકલેશને

લીધે રજપૂત જાતિ દુર્બળ થઈ ગઈ છે. રજપૂતોનો સમૂળગો નાશ નહિ કરે ત્યાંસુધી મુસલમાનોને હવે ચેન પડવાનું નથી. આ વખતનું યુદ્ધ જેવું તેવું નથી. આ વખતે મને રણક્ષેત્રમાં લાંબો વખત લાગશે. મારી ઇચ્છા છે કે એટલો સમય તારે રાજકાર્ય સંભાળવું, સુયોગ્ય સચિવોની સલાહ લઈને સમયોચિત આજ્ઞાઓ જારી રાખવી. આવા અણીના વખતમાં પ્રજાને સંતુષ્ટ રાખવી એ ઘણું જરૂરનું છે. મારી લાડકી પ્રજાને ભય કે અસંતોષનું કાંઇ પણ કારણ ન મળે તેની તું ખાસ કાળજી રાખજે. પ્રજાની જનની થઈને તું એમનાં દુઃખને દૂર કરજે. બાલ્યાવસ્થામાં તને સારૂં શિક્ષણ મળ્યું છે. રાજનીતિમાં તું નિપુણ છે. એ જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરવાનો આ સમય છે. જે મહાન કાર્યનો ભાર હું તારા હાથમાં સોંપું છું તેને પાર ઉતારજે."

સંયુક્તા બોલી: "આપે મારે માથે આવી ગંભીર જવાબદારી મૂકી તેથી હું કૃતાર્થ થઇ છું. આપનો આદેશ હું જીવસટ્ટે પણ પાલન કરીશ."

ત્યાર પછી બંન્ને મંદિરમાં ગયાં અને ઇષ્ટદેવતાને પ્રણામ કર્યા. સંયુક્તાએ પોતાને હાથે સ્વામીને લડાઈનો પોશાક પહેરાવ્યો. યુદ્ધક્ષેત્રમાં ગયા પછી રખે સ્વામીનું ચિત્ત દુર્બળ થાય, રખે એ પ્રિયતમા પત્નીના પ્રેમની ખાતર યુદ્ધક્ષેત્રમાં ક્ષત્રિયોને છાજે એટલી વીરતા ન બતાવે અને રખે રાજાની માફક રાજધર્મનું પાલન કરતાં સંકોચ પામે; એવા વિચારથી વિદાય થતી વખતે સંયુક્તાએ સ્વામીને કહ્યું: "પ્રાણનાથ! દેશરક્ષાને સારૂ, રાજધર્મના પાલન સારૂ અને વીરકીર્તિ મેળવવા સારૂ યુદ્ધક્ષેત્રમાં પ્રાણ આપવો પડે, તો તે પણ ખુશીથી આપજો. મોત એક દિવસ જરૂર આવવાનું છે. આ સુંદર હૃષ્ટપુષ્ટ દેહ, આ રાજ્યની સાહેબી અને ભોગવિલાસ એ બધાનો ત્યાગ કરીને, મૃત્યુના કઠોર અને અકસ્માત્ ઘાથી આત્મા એક દિવસ જરૂર ચાલ્યો જવાનો છે, તો પછી યુદ્ધક્ષેત્રમાં વીરધર્મનું પાલન કરતાં કરતાં શા માટે ન મરવું? તમારૂં રાજ્ય, ધન, વૈભવ, યૌવન અને સર્વ કાંઇ એક દિવસ નાશ પામશે, પણ તમે જો વીરતાથી યુદ્ધ કરશો તો તમારી એ કીર્તિ કદી નાશ પામવાની નથી. કોઈ પણ જાતના નાશવંત પાર્થિવ સુખની આશામાં અમર કીર્તિ ગુમાવશો નહિ. જાઓ, પ્રફુલ્લ હૃદયે તેજસ્વિતા દર્શાવતા યુદ્ધમાં સિધાવો. દેવતાઓની

કૃપાથી તમારી તલવાર શત્રુઓના ટુકડેટુકડા કરી નાખશે. તમારે હાથે યુદ્ધક્ષેત્રમાં શત્રુઓના લોહીની નદી વહેશે, તમારો દેહ હોળીમાં ખેલેલા ફાગની પેઠે શત્રુઓના લોહીથી રંગાઈ જશે. જાઓ! વહાલા જાઓ! વિજયના ગૌરવથી દીપ્તિમાન થઈને શત્રુઓના લોહીથી ખરડાયેલા હાથે કુળદેવતાના ચરણમાં પ્રણામ કરજો. જાઓ વહાલા! શત્રુઓના વિનાશથી સંતુષ્ટ થનાર કુળ-દેવતા તમને આશીર્વાદ આપજો!"

યુદ્ધનો દિવસ પણ આવી પહોંચ્યો. યુદ્ધમાં જતી વખતે પત્નીનાં વીરતાભર્યાં વાક્યોથી ઉત્તેજિત થઈને પૃથ્વીરાજે સમર-સિંહને સાથે લઈને પૂર્ણ પરાક્રમપૂર્વક રણક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કર્યો. એ બંન્ને વીર રાજાઓના પરાક્રમથી શાહબુદ્દીનની સેનાનો પૂર્ણ પરાજય થયો અને બાદશાહ પોતે કેદ પકડાયો. એ સમયના રજપૂતો ઉદાર હૃદયના હતા. વીરશત્રુનો યોગ્ય આદર કરી જાણતા હતા. કેદી સુલતાન જ્યારે પૃથ્વીરાજના દરબારમાં આવ્યો ત્યારે પૃથ્વીરાજ ઊઠીને સામો ગયો અને તેની બેડીઓ ખોલી નાખીને બોલ્યો: "સુલતાન! યુદ્ધમાં તમારો પરાજય થયો છે ખરો, પણ હિંદુઓ વીરત્વની મર્યાદા ભૂલ્યા નથી. વીરતાનો આદર કરતાં તેમને આવડે છે. તમે મહાપરાક્રમી યોદ્ધા છો. તમારી રણકુશળતા જોઈને હું મુગ્ધ થઈ ગયો છુ. હું વિજેતા છું, તમે બંદીવાન છો, પણ તેથી હું તમારી ઈજ્જત ઓછી કરનાર નથી. હિંદુનું હૃદય ક્ષમાથી પરિપૂર્ણ હોય છે, આપ મારી સાથે સંધિ કરીને સુખે સ્વદેશ સિધાવો."

શાહબુદ્દીન પાસેથી ખંડણી તરીકે ૮૦૦૦ ઘોડા લઈ પૃથ્વી-રાજે તેને છોડી મૂક્યો. "આ પ્રસંગે રજપૂતોનું ખરૂં ક્ષાત્રતેજ અને યુદ્ધકૌશલ્ય મુસલમાનોના જાણવામાં આવ્યાં. પરાજયથી શાહબુદ્દીન અત્યંત દુઃખી થઈને ત્વરાથી સિંધુ નદી ઊતરીને ગિઝની ગયો. ત્યાં બહારથી ખુશખુશાલીમાં રહીને પોતે હિંદુ-સ્તાન માટે પરવા કરતો નથી એવું દેખાડવા લાગ્યો; પરંતુ અંદરખાનેથી તે અત્યંત ધૂંધવાઈ રહ્યો હતો. તેણે એક વખત પોતાના પ્રધાનને કહ્યું કે, "મને સ્વસ્થ નિદ્રા કદી પણ આવતી નથી. ઊંઘતો હોઉં કે જાગતો હોઉં પરંતુ ફિકર અને દુઃખનો ડુંગર મારી આસપાસ થયેલો હું જોઉં છું."*

* જુઓ રા. સર દેસાઈકૃત 'મુસલમાની રિયાસત.'

આ યુદ્ધને પાણિપતનું પ્રથમ યુદ્ધ કહે છે. એ ઈ. સ. ૧૧૯૧ માં પાણિપતની પાસે કનલિની ઉત્તરે નારાયણ ગામમાં થયું હતું.× આ યુદ્ધમાં પૃથ્વીરાજનું ગૌરવ વધ્યું પણ તે જયચંદથી સાંખી શકાયું નહિ. પૃથ્વીરાજનો નાશ હરેક રીતે કરવાની તે તજવીજમાં પડ્યો. વૈરાગ્નિ તેના હૃદયમાં ભડભડ સળગવા લાગ્યો. પૃથ્વીરાજનો બદલો લેવાને તેણે અધમમાં અધમ સંકલ્પ કર્યો. એણે શાહબુદ્દીનની પાસે માણસ મોકલીને ભારતવર્ષ ઉપર પુનઃ આક્રમણ કરવાની યાચના કરી અને ખાતરી આપી કે, "આ વખતે હું ખુલ્લી રીતે ધન, શસ્ત્ર, હાથી, ઘોડા તથા સૈનિકની મદદ આપીશ."

જયચંદના આમંત્રણથી ઉત્સાહિત થઇને શાહબુદ્દીને ફરીથી ભારતવર્ષ ઉપર ચઢાઇ કરી. જયચંદ તેની સાથે આવ્યો. પૃથ્વીરાજ અને સંયુક્તાએ જયચંદના દુષ્ટ કૃત્યની વાત સાંભળી, ત્યારે તેમને ઘણોજ ક્લેશ થયો. સંયુક્તાને તો ઘણી શરમ આવી અને એમ થવા લાગ્યું કે પિતાનું આવું અધમ કૃત્ય જોવા પહેલાં વિધાતા મોત આપે તો સારૂં. પિતાને છેલ્લી વાર સમજાવી દેશદ્રોહનું મહાન પાપ કરતાં રોકવાના ઇરાદાથી સંયુક્તા રાત્રે છાનીમાની જયચંદના તંબૂમાં ગઇ. ત્યાં જઈ એણે પિતાને મુસલમાનોના પડખે ન ઊભા રહેવાની ઘણી સલાહ આપી. એણે કહ્યું: "પિતાજી ! આપ માતૃભૂમિને નથી ઓળખતા તેથીજ માતૃભૂમિનાં અંગ છિન્નભિન્ન થવા બેઠાં છે. દિલ્હી અને કનોજ જુદાં છે, પરંતુ તે એકજ માતૃભૂમિને ખોળે વિરાજેલાં છે. ચૌહાણ અને રાઠોડ લડે છે–વઢે છે, પરંતુ એકજ માતૃભૂમિના ધાવણથી ઊછરેલાં એ સંતાનો છે. એ સંતાનો ભલે લડેવઢે, કપાઇ મરે, પરંતુ ભાંડુઓનાં લોહી રેડવા, પરધર્મી પારકાઓને નોતરવા

× કેટલાક માને છે કે આ યુદ્ધ સંયુક્તાહરણની પૂર્વે થયું હતું; અને જે યુદ્ધમાં સંયુક્તાએ પતિને વીરવેશમાં સજાવીને વિદાય કર્યો તે શાહબુદ્દીન સાથેનું બીજું યુદ્ધ હતું. અસ્તુ ! સંયુક્તાની પતિભક્તિ વીરપત્નીને છાજે એવા ગુણની સાક્ષી તો એ પ્રસંગમાંથી મળીજ આવે છે, ઇમ્પિરયલ ગેઝેટિયરમાં લખ્યું છે કે, પૃથ્વીરાજનું સૌથી પહેલું મોટું કામ સંયુક્તાહરણજ હતું. એ મત ખરો હોય તો પાણિપતના યુદ્ધ સમયે સંયુક્તાનું પતિને વિદાય કરવા હાજર રહેવું સંભવિતજ ગણાય. (રા. રમણલાલ દેસાઇકૃત 'સંયુક્તા' નાટક.)

એ પાપ જોયું જતુંજ નથી. પિતાજી ! પાંડવકૌરવ લડ્યા પણ તેમણે પરધર્મીઓના હાથમાં યુદ્ધનું સુકાન સોંપ્યું ન હતું. આપે આજ યુદ્ધની બધી બાજી મ્લેચ્છોને સોંપી દીધી છે. એ તમારા સેવક થઇ તમારી પાસે નથી આવતા, પરંતુ તમે દાસભાવથી તેમને આવકાર આપતા તેમની સામે જાઓ છો. કદાચ એક દિલ્હી આપને મળશે, પરંતુ એ અને એવી સેંકડો દિલ્હીઓ મુસલમાનોને હસ્તક જશે એનો કાંઇ વિચાર કર્યો ? દિલ્હી લેતાં તમે દિલ્હી અપાવનારના દાસ થઇ રહેશો એ ભૂલશો નહિ; અને દાસ થયા એટલે દિલ્હી ગયું, કનોજ ગયું અને ભારતભૂમિ–માતૃભૂમિ પણ ગઇ માનજો."

જયચંદે કહ્યું: "પછી હું મારા બાહુબળથી મ્લેચ્છોને કાઢી મૂકીશ."

સંયુક્તાએ કહ્યું: "પછી એ બાહુમાં બળ નથી રહેવાનું ! આજ પણ આપના બાહુનું બળ મને ખૂટ્યું દેખાય છે; નહિ તો એકલાજ લડી લેવાને બદલે પરદેશીઓને કેમ આમંત્રણ આપો ? જે બાહુ બીજાનો આધાર માગે એમાં આપને બળ રહેલું ક્યાં દેખાય છે ? જ્યાં સહાય માગવાની વૃત્તિ થઇ ત્યાં જાણવું કે બળ ઓસરવા માંડ્યાં અને પરાધીનતા પેસવા માંડી."

હાય ! ભારતના દુર્ભાગ્યને લીધે જયચંદના કઠોર હૃદય ઉપર પુત્રીની આવી સચોટ દલીલોની પણ કાંઇ અસર થઇ નહિ. તેણે પૃથ્વીરાજને માટે અનેક અનુચિત શબ્દોનો પ્રયોગ કર્યો અને અપમાનસહિત સંયુક્તાને તંબૂમાંથી કાઢી મૂકી.

સવારે તિરૌરીના મેદાનમાં રણશિંગાં વાગવા લાગ્યાં. રાજ-દુહિતા અને રાજમહિષી સંયુક્તા આ યુદ્ધની ભયંકરતાનું ખરૂં માપ કાઢી શકી હતી. જે યુદ્ધમાં અનેક કુલાંગાર ભારતવાસીઓ શત્રુના પક્ષમાં સામેલ થયા હતા, તે યુદ્ધમાં વિજય મેળવવો એ સહેલું નહોતું, એમ એ સમજી શકતી હતી. એનું નારીહૃદય એમ પણ શંકા કરવા લાગ્યું હતું કે, જયચંદ જેવા વીર પુરુષને આવી વિપરીત મતિ સૂઝી છે તો દેશનો વિનાશકાળ પણ જરૂર નિકટ છે. આવી શંકાઓથી પ્રેરાઇ સંયુક્તા નવગ્રહના પૂજન અને શાંતિ સ્વસ્ત્યયન વગેરે ધર્મકાર્યમાં રાતદિન

નિમગ્ન રહેતી હતી. ભગવાનની પૂજા અને પ્રાર્થના કરીને આ વખતે પણ સંયુક્તાએ પોતાને હાથે પતિને યુદ્ધના પોશાકમાં સજાવ્યો હતો અને કહ્યું હતું: " પ્રાણેશ્વર ! યુદ્ધમાં જય મેળવીને વહેલા વહેલા પાછા સિધાવજો. ચક્રપાણિ ગદાધર દેવ તમારૂં રક્ષણ કરજો. મારા તરફની કોઇ ચિંતા ન કરશો. મારા ભાગ્યદોષ વડે, ન કરે નારાયણ ને કાંઇ અમંગળ થશે, તો આ દુનિયામાં હું વધારે વાર ટકીશ નહિ. હું તરતજ આપને સૂર્યલોકમાં આવીને મળીશ કે જ્યાં ફરીથી કદી વિચ્છેદ અને વિયોગનું દુઃખ સહન કરવું પડતું નથી. આ યોગિનીપુર દિલ્હીમાં એક ક્ષણભર હું જીવન ધારણ નહિ કરૂં. વહાલા ! વિદાય થાઓ શત્રુઓનો સંહાર કરી જલદી પાછા ફરો."

અશ્રુભર્યાં નયને વીર પૃથ્વીરાજે પ્રિયાને હૃદયસરસી ચાંપીને પ્રેમપૂર્વક ચુંબન કર્યું અને વિદાય થયો. પાણિપતના મેદાનમાંજ મુસલમાનોને રોકવાનો એનો વિચાર હતો. આ તરફથી પૃથ્વીરાજની સેના આગળ વધી. બીજી તરફથી શાહબુદ્દીનની સેના સામી આવવા લાગી. તરાયનના યુદ્ધસ્થળમાં બન્ને સેનાએ પડાવ નાખ્યો. હિંદુઓ સદા ધર્મયુદ્ધ કરતા આવ્યા છે, તેમને અધર્મયુદ્ધનો કદી વિચાર પણ આવતો નથી. શાહબુદ્દીન હિંદુઓનો એ સ્વભાવ જાણતો હતો તેથી તેણે આ વખતે યુક્તિથી કામ લીધું. તેણે એક પત્ર મોકલીને પૃથ્વીરાજને જણાવ્યું કે, " તમે ઇસ્લામ ધર્મનો સ્વીકાર કરો અને રાજ્યનો થોડોક ભાગ મને આપી દો તો હું સંધિ કરવા તૈયાર છું." એનો ઉત્તર પૃથ્વીરાજે ઘણા સખ્ત શબ્દોમાં આપ્યો અને આગલી લડાઇઓમાં એને કેવી રીતે નાસી જવું પડયું હતું તેનું સ્મરણ કરાવ્યું અને સીધી રીતે પાછા ફરવાની સલાહ આપી. હવે શાહબુદ્દીને દગો દેવાની યુક્તિ શોધી કાઢી. એણે ઉત્તર મોકલ્યો કે, " બાદશાહ તો મારા ભાઈ છે. હું તો કેવળ તેમના હુકમને તાબે થઇ તેમના સેનાપતિ તરીકે આવ્યો છું. એમની મરજી વગર મારાથી પાછા જવાય નહિ, માટે આપ મને થોડીક મુદત આપો. હું એટલી વારમાં દૂત મોકલીને બધો વૃત્તાંત મારા ભાઇને લખી જણાવું છું. જ્યાંસુધી ઉત્તર પાછો ન ફરે ત્યાંસુધી આપણે બન્ને યુદ્ધને બંધ રાખીશું." ભોળો પૃથ્વીરાજ શત્રુની પ્રપંચજાળમાં ફસાયો. રાણા સમરસિંહની સલાહ યુદ્ધ બંધ રાખવાની

નહોતી; પણ બીજા સામંતોને પોતાના બળમાં અતિશય વિશ્વાસ હતો, એટલે એમની સલાહ માની પૃથ્વીરાજે થોડા સમય માટે યુદ્ધ મુલતવી રાખવા આજ્ઞા આપી. સમરસિંહે પોતાના માણસો-ને ચેતતા રહેવાની સૂચના આપી હતી, કેમકે એમને મુસલ-માનો ઉપર વિશ્વાસ નહોતો. રજપૂતોએ શત્રુ ઉપર આક્રમણ ન કર્યું. શત્રુઓને ચેતવણી આપ્યા વગર ચઢાઇ કરવી એને રજપૂતો હીન કૃત્ય ગણતા હતા. અસ્તુ! બન્ને પક્ષ થોડા દિવસ તો પડાવ નાખીને શાંત બેઠા. આ યુદ્ધમાં બન્ને પક્ષ તરફથી બહુ મોટી સેના એકઠી થઇ હતી. રાસોમાં તો બહુ અતિશયોક્તિ ભરેલું વર્ણન છે; પરંતુ વિન્સેટ સ્મિથ કહે છે કે, "મુસલમા-નોની સેના બાર હજાર હતી, હિંદુઓની સંખ્યા એથી ઘણી વધારે હોવી જોઇએ." પણ એલ્ફિન્સ્ટન સાહેબ લખે છે કે, "એ સૈનિકો સુસ્ત અને નિરાશ હતા. પદ્ધતિસર લશ્કરી તાલીમ તેમને મળી નહોતી."

રજપૂતો શાહબુદ્દીનના પત્ર ઉપર વિશ્વાસ મૂકીને નિશ્ચિંત બેઠા હતા, એવામાં શાહબુદ્દીને એક રાતે એવી યુક્તિ કરી કે, પોતાના સૈનિકોને તંબૂની આગળ સળગતી આગ રાખવાની આજ્ઞા આપી, જેથી હિંદુઓ એમ સમજે કે શત્રુઓ ત્યાંજ છે. થયું પણ એમજ. હિંદુઓ એ આગ જોઇને શત્રુઓ પોતાના તંબૂમાંજ બેઠા છે એમ માની આનંદ કરવા લાગ્યા. શાહબુદ્દીને એ લાગ જોઇને પોતાની સેનાને તૈયાર થવાને આજ્ઞા આપી અને વહાણું વાતાં પહેલાંજ–પૃથ્વીરાજની સેના નિત્યકર્મથી પરવારે તે અગાઉજ તેના ઉપર અણધાર્યો દગાભર્યો હુમલો કર્યો.× રજ-પૂતો સમજ્યા કે શત્રુઓએ પ્રપંચ કરીને પોતાને છેતર્યા છે. તરતજ તેઓ સજ્જ થઈને યુદ્ધ કરવા તૈયાર થયા. બંન્ને પક્ષ વચ્ચે ઘોર યુદ્ધ જામ્યું. પૃથ્વીરાજ અને સમરસિંહ ઘોડેસવાર થઇને જાતે યુદ્ધમાં ઊતર્યા હતા અને ફરીને પોતાની સેનાને ઉત્તેજિત કરતા હતા. તબક્કાત–ઇ–નાસિરીમાં લખ્યું છે કે કાશ્મીરની હિંદુસેના પણ યવનોના પક્ષમાં આ યુદ્ધમાં પૃથ્વી-રાજ સાથે લડી હતી અને જમ્મૂના નરસિંહદેવને હાથે પૃથ્વી-રાજનો મોટો સામંત ગોવિંદરાય માર્યો ગયો હતો. રજપૂતોની સંખ્યા ધીમે ધીમે ઘટવા લાગી. એક સ્થળે પૃથ્વીરાજ પણ

× જુઓ, 'ફરિસ્તા અને તબક્કાત–ઇ–નાસિરી.'

યવનસેનાથી ચારે તરફથી ઘેરાઇ ગયાં. તેણે અનેકનો સંહાર કર્યો, પણ હવે એનાથી બહાર નીકળાય એમ નહોતું. જેતરાય નામના એક વિશ્વાસુ સામંતે સમયસૂચકતા વાપરી પૃથ્વીરાજના માથાનું છત્ર પોતાના ઉપર ધર્યું. જેતરાય માર્યો ગયો, થોડી-વારમાં ચામુંડરાયઃ પણ પરલોક સિધાવ્યો. રજપૂતોએ ઘણું પરાક્રમ દાખવ્યું, પ્રાણની મમતા છોડીને યુદ્ધ કરવા માંડયું, પણ ભારતની સ્વતંત્રતાનો સૂર્ય આજે અસ્ત થવાનો હતો; એટલે લડતાં લડતાં વીર સમરસિંહ પણ પરલોક સિધાવ્યા અને સાંજ પડતાં પડતાં તો ચૌહાણવંશનો કુળદીપક, સંયુક્તાનો કંઠહાર, રાજા પૃથ્વીરાજ પણ દેવલોકની યાત્રા કરી ગયો. ઈ૦ સ૦ ૧૧૯૨ માં ભારતવર્ષનાં દુર્ભાગ્યે આ મહાપરાક્રમી વીર ૪૩ વર્ષની વયે સ્વર્ગમાં સિધાવ્યો. ભારતની સ્વતંત્રતા એ દિવસથી ગઇ તે ગઈ! ત્યારથી ભારતવાસીના ભાગ્યમાં પરાધીન થઇ ટપલા ખાવાનું અને જિતાયલી હીણ પ્રજા તરીકે પરદેશીઓને હાથે અપમાનજ સાંખવાનું રહ્યું છે.

પૃથ્વીરાજની અંતિમ દશાના સંબંધમાં ઇતિહાસવેત્તાઓમાં ઘણો મતભેદ છે. ચંદ કવિના રાસામાં પૃથ્વીરાજને કેદ પકડીને શાહબુદ્દીન ગિઝની લઇ ગયો અને ત્યાં પૃથ્વીરાજે એક વાર રાજદરબારમાં શબ્દવેધી બાણનો પ્રયોગ કરી બતાવતાં, ચંદની સૂચના પ્રમાણે નિશાન તાકીને શાહબુદ્દીનનું તાળવું ફોડી નાખ્યું અને પછી ચંદ અને પૃથ્વીરાજ બન્ને પોતાના છરા પેટમાં ખોસી દઇને, આત્મહત્યા કરીને મરી ગયા. ઘેરેઘેર એજ કથા પ્રચલિત છે; પરંતુ ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ 'રાસોનું' સ્થાન બહુ ઉચ્ચ નથી. પૃથ્વીરાજ જેવો વીર સહેલાઈથી શત્રુના હાથમાં જીવતો સપડાય એ સંભવિત નહોતું. અનેક અંગ્રેજ તથા મુસલમાન ઇતિહાસ–વેત્તાઓનો અભિપ્રાય એવોજ છે કે, પૃથ્વીરાજ રણક્ષેત્રમાંજ શત્રુઓને હાથે મરણ પામ્યો હતો. અસ્તુ.*

પૃથ્વીરાજના મૃત્યુના શોકસમાચાર દિલ્હી પહોંચાડવામાં આવ્યા. સમાચાર મળતાં વારજ સંયુક્તાએ ચિતા તૈયાર

* વિન્સેન્ટ સ્મિથે સ્પષ્ટ લખ્યું છે કે," પૃથ્વીરાજના ગિઝનીમાં કેદ રહેવાની અને એને હાથે શાહબુદ્દીનના માર્યા જવાની વાત, તદ્દન જૂઠી છે; કેમકે ઈ૦ સ૦ ૧૨૦૫–૦૬ માં મુલાક જાતિના એક માણસને હાથે એ પંજાબના જેલમ જિલ્લામાં એક ગામમાં માર્યો ગયો હતો.

કરાવી. જોતજોતામાં ચિતાના અગ્નિની ઝાળ આકાશને સ્પર્શ કરવા લાગી. સંયુક્તાએ રત્નમય અલંકારો ઉતારી દઈને લાલ વસ્ત્ર તથા લાલ પુષ્પની માળા પહેરીને એ અગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યો. જોતજોતામાં તેનું લાવણ્યમય કોમળ શરીર ભસ્મીભૂત થઈ ગયું.

જાઓ, પૃથ્વીરાજ ! જાઓ, સંયુક્તા દેવિ ! સિધાવો એ પુણ્યલોકમાં કે જ્યાં નથી પાપ, તાપ, નથી ધર્મદ્વેષ, નથી જાતિ-દ્વેષ કે નથી જ્યાં પરરાજ્યનો લોભ. એ પુણ્યધામમાં નિત્યાનંદ અને નિત્યપ્રેમ વિરાજે છે.

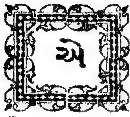
પૃથ્વીરાજ સંયુક્તાને છોડીને જેટલા દિવસ રણભૂમિમાં રહ્યો હતો, તેટલા દિવસ સંયુક્તા કેવળ જળને આધારે રહી હતી. આહાર તેણે બિલકુલ છોડી દીધો હતો. ચંદ કવિના ગ્રંથમાં એક આખા અધ્યાયમાં રાણી સંયુક્તાના આ અસાધારણ પાતિવ્રત્યનું વર્ણન કરેલું છે. પાતિવ્રત્યને માટે સંયુક્તા ઉત્તમ ઉદાહરણરૂપ છે અને સ્ત્રીઓને માટે સદા પૂજ્ય છે. પતિવ્રતા સતીઓમાં તેનું નામ સદા માનપૂર્વક જળવાઈ રહેશે.

હજુ પણ જૂની દિલ્હીમાં સંયુક્તાનાં સ્મૃતિચિહ્ન જણાઈ આવે છે. જે કિલ્લો સંયુક્તાનો વિલાસભવન હતો, તે કિલ્લાની એક દીવાલ હજુ મોજૂદ છે; જે મહેલમાં સૌભાગ્યવતી સંયુક્તા પતિપ્રેમમાં રાતદિવસ લીન રહેતી હતી, તે મહેલના થાંભલાઓ આજ પણ એ પ્રાચીન નગરીમાં દીઠામાં આવે છે. કાળના કઠોર આક્રમણથી એ ખંડેરો કોઈ દિવસ જરૂર નાશ પામશે; પરંતુ એ મહેલોની અધિષ્ઠાત્રી રાણી સંયુક્તાની સ્મૃતિ આ જગતમાંથી કદી વિલુપ્ત થશે નહિ. તેની સરળતા, તેનું પાતિવ્રત્ય, તેની ઉદારતા એ સૌ ગુણોને લીધે તેનું નામ ઇતિહાસમાં અમર રહેશે.

૧૩૩–શશિવૃત્તા

એ દેવગિરિના રાજા ભાનુરાય યાદવની કન્યા હતી. એ અનુપમ સૌંદર્યવતી રમણી હતી. ભાનુરાયની ઇચ્છા એનું લગ્ન જયચંદના ભત્રીજા વીરચંદ કમધજ્જની સાથે કરવાની હતી; એટલા માટે એણે પોતાના ગોરની સાથે જયચંદની પાસે નાળિયેર પણ મોકલી દીધું હતું. એ લઇને ગોર કનોજ ગયો; પરંતુ શશિવૃત્તા પૃથ્વીરાજની પ્રશંસા સાંભળીને એના ઉપર મુગ્ધ થઈ ગઇ હતી. એણે સંકલ્પ કર્યો હતો કે, “વરીશ તો પૃથ્વીરાજનેજ વરીશ.” પૃથ્વીરાજને પણ એ સમાચાર પહોંચી ગયા હતા.

લગ્નનો સમય પાસે આવ્યો ત્યારે કનોજથી વીરચંદ પોતાની સેના તથા સામંતોને લઇને પરણવા સારૂ દેવગિરિ તરફ રવાના થયો. એ વૃત્તાંત મળતાં પૃથ્વીરાજ પણ અનેક સૈનિકોને લઇને એ તરફ રવાના થયો.

શશિવૃત્તાનાં માતપિતાએ જ્યારે કન્યાનો મનોભાવ જાણ્યો ત્યારે તેમણે પુત્રીને સમજાવવામાં મણા ન રાખી; પરંતુ શશિવૃત્તા જીવ જાય તોપણ વીરચંદને પરણવા તૈયાર નહોતી. તેની એ દશા જોઇને રાજાએ મંત્રીની સલાહ લીધી. મંત્રીએ કહ્યું કે, “આપ વીરચંદને ચાંલ્લો મોકલી ચૂકયા છો, માટે હવે એની સાથેજ રાજકુમારીનું લગ્ન કરવું જોઇએ.” પરંતુ પોતાની કન્યા ઉપરની મમતાને લીધે રાજાએ એમ ન કરતાં, પોતાને હાથે પત્ર લખીને પૃથ્વીરાજને મોકલ્યો. એમાં લખ્યું હતું કે, “શશિવૃત્તા શિવાલયમાં બેઠી હશે. આપ આવીને ત્યાંથી એને લઇ જશો.”

એ સમાચાર મળતાંવારજ પૃથ્વીરાજ પોતાની સેનાનો પ્રબંધ એક વિશ્વાસુ સામંતને સોંપી, જાતે બે સામંત લઇને દેવગિરિ તરફ ગયો. શશિવૃત્તા પણ આતુરતાથી પૃથ્વીરાજની વાટ જોઇ રહી હતી. પૃથ્વીરાજના આવ્યાના સમાચાર એને મળી ચૂકયા હતા.

એક દિવસ તેણે રાજમહેલમાંથી પૃથ્વીરાજને જતો જોયો. પૃથ્વીરાજને પણ ખબર પડી ગઇ કે, પોતાના આવ્યાના સમાચાર રાજકુમારીને પહોંચ્યા છે. શાશવૃત્તા બીજે દિવસે પિતાની આજ્ઞા લઇને શિવપૂજન કરવા ગઈ. એની સાથે કમધજ્જ અને શશિવૃત્તાના પિતાની સેના પણ હતી.

પૃથ્વીરાજે આ સમયે યુક્તિ વાપરી. એણે પોતાના સિપાઈઓને યોગીઓના વેશમાં વીરચંદ કમધજ્જની સેનામાં દાખલ કરી દીધા. શસ્ત્રોને છુપાવીને એ લોકો એની સેનામાં ઘૂસ્યા. બીજી તરફથી પૃથ્વીરાજ પણ અશ્વ ઉપર સવાર થઇને મંદિરની પાસે ગયો અને શશિવૃત્તા મંદિરની બહાર પૂજા કરીને નીકળી એ વખતે તેનો હાથ પકડીને ઘોડા ઉપર બેસાડી ચાલ્યો ગયો.

શશિવૃત્તાનું હરણ થયેલું જોઇ વીરચંદની સેના પૃથ્વીરાજની પાછળ પડી. બન્ને પક્ષ વચ્ચે ઘણું ભારે યુદ્ધ થયું. શશિવૃત્તાનો ભાઇ એ યુદ્ધમાં માર્યો ગયો. બન્ને પક્ષના હજારો સૈનિકોનું બલિદાન અપાયા પછી પૃથ્વીરાજ શશિવૃત્તાને લઇને સહીસલામત દિલ્હી પહોંચ્યો.

સંયુક્તાને પૃથ્વીરાજ પરણ્યો ત્યાંસુધી શશિવૃત્તા એના ગળાનોહાર બની રહી હતી.શશિવૃત્તાનો પતિપ્રેમ જન્મભર ઓછો થયો નહોતો. સપત્નીઓ સાથે તેની વર્તણૂક બહેનના જેવી હતી.

શશિવૃત્તાનું વિશેષ વૃત્તાંત જાણ્યામાં આવ્યું નથી.

१३४–वीरकन्या ताजकुंवर

આ રમણી કાનપુરની પાસે ગંગાકિનારે વસેલા કિસોરા નામના ગામના નાના પણ સ્વતંત્ર ઠાકોર સજ્જનસિંહની કન્યા હતી. તેના ભાઇ-નું નામ લક્ષ્મણસિંહ હતું. તાજકુંવર સૌંદર્યની પ્રતિમા હતી. તેના સૌંદર્યની પ્રશંસા ચારે તરફ પ્રસરી રહી હતી. એ સમયે મુસલમાન બાદશાહોનો પ્રવેશ હિંદુસ્તાનમાં થઇ ચૂક્યો હતો. ગંગાની આસપાસના સુંદર મનમોહક પ્રદેશ ઉપર તેમણે અધિકાર મેળવવા માંડ્યો હતો. તાજકુંવરના સૌંદર્યની વાત મુસલમાન બાદશાહને કાને પણ પહોંચી અને તેણે તેને પ્રાપ્ત કરવાનો સંકલ્પ કર્યો. એ જાણતો હતો કે સજ્જનસિંહ ખરો વીર પુરુષ છે. જબરદસ્તીથી માગણી કરવા જઇશ તો એ કદી પોતાની કન્યા આપવાનો નથી; ઊલટું મેં થોડીઘણી સત્તા હિંદુસ્તાનમાં જમાવી છે, તેનો પણ નાશ થશે; એટલા માટે જ્યાંસુધી પોતાની સત્તા ઘણી પ્રબળ ન થાય ત્યાંસુધી એવું સાહસ કરવાનું તેણે મુલતવી રાખ્યું.

સજ્જનસિંહે પઠાણો સાથે અનેક વાર યુદ્ધ કરીને કિસોરા સંસ્થાનનો બચાવ કર્યો હતો. એક વખત કાનપુર જીતવા જતી ફોજમાંની અડધી ટુકડીએ નાનકડા કિસોરા ઉપર હુમલો કર્યો હતો, પણ સજ્જનસિંહના પરાક્રમ અને સાહસ આગળ એ ગંજાવર સૈન્યનું પણ કાંઇ વળ્યું નહિ. આ પ્રમાણે કિસોરાનું નાનું રાજ્ય પોતાની સ્વતંત્રતા ટકાવી શક્યું હતું. એ રાજ્ય નાનું પણ ફળદ્રૂપ હતું; કારણકે ગંગા નદીનો જળપ્રવાહ કિસોરાની ઘણીજ પાસે થઇને વહેતો હતો, એને લીધેજ કિસોરાની સમૃદ્ધિ હતી.

સજ્જનસિંહે કિસોરા શહેરને એક મજબૂત કોટ બંધાવ્યો હતો અને લશ્કરી બંદોબસ્ત પણ ઘણો સારો રાખ્યો હતો.

પઠાણોએ તેને જીતવાને ઘણાએ પ્રયત્નો કર્યા હતા; પણ પોતાની હયાતીમાં કિસોરાનું સ્વાતંત્ર્ય નહિ ગુમાવવાનો સજ્જનસિંહે દઢ સંકલ્પ કર્યો હતો.

એવા તેજસ્વી રજપૂત વીરનાં સંતાન પણ તેજસ્વીજ હતાં. લક્ષ્મણસિંહ પણ વીરોચિત ગુણોમાં પિતાના જેવોજ હતો. કન્યા તાજકુંવરે પણ ક્ષાત્રકર્મમાં પૂરૂં નૈપુણ્ય પ્રાપ્ત કર્યું હતું. તીર ચલાવવામાં એ એવી નિપુણ હતી કે પૌરાણિક યુગના શરસંધાનમાં એક્કા ગણાતા યોદ્ધાઓનું તે સ્મરણ કરાવતી. ક્ષત્રિયો તેને ઘણુંજ સન્માન આપતા અને દેવકન્યા સમાન ગણતા. એક પ્રસંગે એ પણ મુસલમાનો સાથે યુદ્ધ કરવા ગઈ હતી. એ યુદ્ધમાં તેને વિજય મળ્યો હતો. કિસોરાના દરવાજા આગળ ડાબા હાથમાં શત્રુના લોહીથી ખરડાયેલો લાંબો ભાલો પકડીને અને જમણા હાથમાં રક્તમાંસથી તરબોળ થઈ ગયેલી તલવાર પકડીને ઘોડા ઉપર સવાર થયેલી એ દેવકન્યાને જોઈને કિસોરાની પ્રજાએ જયજયકાર કરી મૂક્યો હતો.

લક્ષ્મણસિંહ અને તાજકુંવરની માતા તેમને નાના મૂકીનેજ મરણ પામી હતી, ત્યારથી એ બન્ને ભાઇબહેન સંપીને આનંદપૂર્વક રહ્યાં હતાં. મૃગયાનો બન્નેને ઘણો શોખ લાગ્યો હતો.

એક દિવસ સૂર્યાસ્ત થવાને એકાદ કલાકની વાર હતી એવે સમયે હથિયાર સજીને એ ભાઇબહેન, પિતાની આજ્ઞા લઇને ગંગાની આસપાસના પ્રદેશમાં શિકાર રમવા ગયાં હતાં. કિસોરાના જે પ્રદેશમાં થઇને ગંગાનો પુણ્ય પ્રવાહ વહી રહ્યો છે, તે પ્રદેશમાં બન્ને જણાં વાતો કરતાં કરતાં ધીમે ધીમે ઘોડેસવાર થઇને જતાં હતાં. વાયુની ઠંડી લહેરોનું સેવન કરતાં કરતાં તેઓ બન્ને જણાં એક નાળા આગળ આવી પહોંચ્યાં.

લક્ષ્મણસિંહે પૂછ્યું: “ કેમ બહેન ! તું એમ કહે છે કે તું મારા કરતાં વધારે પઠાણોને ઠાર મારીશ ? ”

તાજકુંવરે કહ્યું: “ હા, અવશ્ય !

લક્ષ્મણસિંહે જવાબ આપ્યો: “ પણ બહેન ! તને હજી પુરુષોના બળની ખબર નથી. ”

તાજકુંવરે કહ્યું: “ ત્યારે તમે મને બિલકુલ નિર્બળ સમજો છો ? ભાઇ ! ખરેખાત હું તમારા કરતાં વધારે પઠાણોનેજ મારવાની.”

જુવાન ભાઈબહેન આ પ્રમાણે વાર્તાલાપ કરી રહ્યાં હતાં, એવામાં એકાએક એક સ્વર તેમને કાને પડ્યોઃ "અય! કાફિર! જબાન સમાલકે બોલ" આ ઉદ્ગાર સામી બાજુની ઝાડીમાંથી આવ્યા. થોડીકજ વારમાં બે મોટા પથ્થર ધડાક કરતાં લક્ષ્મણસિંહના ઘોડાની ગરદન ઉપર આવી પડ્યા. એ જોઇને બન્ને જણાં ક્ષણભર સ્તબ્ધ થઈ ગયાં, પણ તરતજ તેઓ પરીસ્થિતિ સમજી ગયાં. પઠાણને જોઈનેજ તાજકુંવર બોલી ઊઠીઃ "ભાઇ! જોઇએ કે કોની તલવાર વધારે પઠાણોનાં મસ્તક તોડે છે."

"હા જોઇ લેજે." એટલું કહીને લક્ષ્મણસિંહ ગરજી ઊઠ્યોઃ "હે તુર્ક! રજપૂતોને કાફિર કહેનાર તું કોણ છે? મોં સંભાળીને બોલજે. હજુ સુધી રજપૂત સાથે કામ પડયું હોય એમ દીસતું નથી." એમ કહીને તેણે પોતાનો ઘોડો તેના અંગ ઉપર ધસાવ્યો. તાજકુંવર અને લક્ષ્મણસિંહ હથિયાર સજીને તૈયાર થઇ ગયાં, એટલામાં ઝાડીમાંથી દસબાર પઠાણો લાઠી લઇને તેમને મારવા ધસી આવ્યા; પણ આ વીર ભાઇબહેન આગળ તેમનું કાંઈ વળ્યું નહિ. તાજકુંવર અને લક્ષ્મણસિંહના તીક્ષ્ણ ભાલાના પહેલેજ સપાટે ચારપાંચ પઠાણો નીચે પડ્યા. લક્ષ્મણસિંહે તાજકુંવરને હર્ષભેર કહ્યુંઃ "જોયું બહેન! આખરે તારીજ સંખ્યા ઓછી રહી." અભિમાની બાલિકાને એ શબ્દોથી ઘણું લાગી આવ્યું. તેણે તરતજ શરસંધાન કરીને બે પઠાણોને ઠાર કર્યા. બાકીના પઠાણો જીવ લઇને નાસી ગયા. આ પ્રમાણે બન્નેને મનમાન્યો શિકાર મળ્યો, એટલે ભાઇબહેન પ્રસન્ન થયાં અને ઘેર જઇને હર્ષભેર પિતાજીને બધા સમાચાર કહ્યા. સજ્જનસિંહે બાળકોની વીરતાના સમાચાર જાણી ઘણો હર્ષ પ્રગટ કર્યો.

તેમનો એ દિવસ તો આનંદમાં વ્યતીત થઇ ગયો, પણ બધા દિવસ કાંઇ એકસરખા જતા નથી. બીજે દિવસ ઊગતા પહેલાં કિસોરા ઉપર નવું સંકટ આવી પડવાનાં ચિહ્ન જણાવા લાગ્યાં. ઉપર અમે જણાવ્યું છે કે લક્ષ્મણસિંહ અને તાજકુંવરની સાથે યુદ્ધ કરનારા પઠાણોમાંના બે જીવ લઇને નાસી ગયા હતા. તેમણે જઇને પોતાની દુર્દશાનો વૃત્તાંત પોતાના બાદશાહને કહ્યો. બાદશાહને હવે સજ્જનસિંહને સતાવવાનું બહાનું મળ્યું. કિસોરા નગરના અને કિસોરા નગરની શોભારૂપ અત્યંત સૌંદર્યવતી તાજ-

કુંવરના સ્વામી બનવાની તેને તીવ્ર ઇચ્છા હતી. તરતજ તેણે પોતાના સરદારને લડાઇની તૈયારી કરવાનો હુકમ આપ્યો અને સજ્જનસિંહને ખબર મોકલાવી કે, "તારી છોકરીએ મારા સૈનિકોને વગર કારણે ત્રાસ આપ્યો છે, માટે તું એ છોકરીને મારે સ્વાધીન કર; નહિ તો મારી સાથે યુદ્ધ કરવા તૈયાર થા." આ સંદેશો સાંભળીને સજ્જનસિંહ અને તેના અનુયાયીઓને ઘણોજ ક્રોધ વ્યાપી ગયો. તેમણે તેના ઉત્તરમાં કહેવરાવ્યું કે, "આખું કિસોરા શહેર પોતાના પ્રાણ આપવા તૈયાર છે. અમે કદી પણ અમારા કુળને કલંક લગાડનારૂં કૃત્ય કરીશું નહિ. દુષ્ટ યવનોનો સંહાર કરવા સારૂજ રજપૂતો જન્મ ધારણ કરે છે." આ ઉત્તર સાંભળીને મુસલમાન બાદશાહનો ક્રોધ વધી ગયો. ઘણું મોટું સૈન્ય લઇને એ કિસોરા ઉપર ચડાઇ લઇ ગયો. કિસોરા ઉપર એક મોટું સંકટ આવી પડ્યું, પણ રજપૂત વીરો જરા પણ ભયભીત થયા નહિ. તેમણે પણ તૈયારી કરી રાખી હતી. મરતાં સુધી સ્વતંત્રતાને માટે લડવાનો તેમણે નિશ્ચય કરી રાખ્યો હતો.

પ્રત્યેક રજપૂત વીર પોતાના પવિત્ર કુળની ખાતર, પ્રાણથી પણ અધિક પ્રિય સ્વાધીનતાની ખાતર અને સ્વર્ગથી પણ શ્રેષ્ઠ જન્મભૂમિની ખાતર देहं पातयामि वा कार्यं साधयामि। એવો સંકલ્પ કરીને હથિયાર સજીને શત્રુની રાહ જોતો નગરના કોટ આગળ ઊભો હતો, એટલામાં શત્રુઓએ કિસોરા શહેરને બહારથી ઘેરો ઘાલ્યો અને ફરીથી સંદેશો કહાવ્યો કે, "હજુ સમજી જાઓ. તાજકુંવરને અમારા હાથમાં સોંપી દઇને તમારા રાજ્યની સ્વતંત્રતાનો બચાવ કરો." પણ રજપૂતો એવી ધમકી સાંખી રહે એવા બાયલા નહોતા. "અમે અમારી સ્વતંત્રતાનું રક્ષણ યુદ્ધથીજ કરીશું" એવો સ્પષ્ટ ઉત્તર તેમણે મોકલી આપ્યો. હવે મુસલમાનોને યુદ્ધ કર્યા સિવાય છૂટકોજ નહોતો. યુદ્ધ આરંભાયું.

આ સમયે ઉત્તર તરફના એક ઊંચા બુરજ ઉપર બે તરુણ ધનુષ્યબાણ સજીને ઊભા હતા. બન્નેની ઊભા રહેવાની છટા ઘણીજ ચિત્તાકર્ષક હતી. બન્નેના ચહેરા ઘણા મનોહર દેખાતા હતા; પણ એ બે તરુણોમાંથી એકના મુખ ઉપર સુકુમારતા વધારે સ્પષ્ટ જણાઇ આવતી હતી. તેનો ચહેરો નયનરંજક હતો. વાચકવૃન્દ! એ તરુણ કોણ હતો? એ તો વીરવેશધારી આપણી ચરિત્રનાયિકા વીર કન્યા તાજકુંવર હતી. તેનાં નેત્રોમાંથી આ વેળાએ

અગ્નિ વરસી રહ્યો હતો. યુદ્ધ શરૂ થતાંવારજ યવનોએ પહેલાં તો કોટના દરવાજા ઉપર હુમલો કરીને તેને તોડી નાખ્યો તથા એ રસ્તે અંદર પેસવાનું શરૂ કર્યું. રજપૂતોએ ઘણું પરાક્રમ બતાવીને એ વખત તેમને પાછા હઠાવ્યા; પરંતુ આખરે શત્રુઓએ કિસોરા શહેરમાં પ્રવેશ કર્યો. એ વખતે ઘણુંજ ભયંકર યુદ્ધ થયું. તેમાં રાજા સજ્જનસિંહ મરણ પામ્યો અને રજપૂતપક્ષ નબળો પડ્યો.

પેલી તરફ લક્ષ્મણસિંહ અને તાજકુંવર બુરજ ઉપરથી શત્રુઓ ઉપર તીરોનો એકસરખો વરસાદ વરસાવી રહ્યાં હતાં. સજ્જનસિંહના મૃત્યુ વખતે યવન લશ્કરમાં જયજયકારનો ધ્વનિ થયો અને આખા શહેરમાં મુસલમાન સેના પ્રસરી ગઈ; પરંતુ લક્ષ્મણસિંહ અને તાજકુંવર એ સમયે પણ ઉપરાઉપરી બાણ છોડીને અનેક મુસલમાનોને ભોંયભેગા કરતાં હતાં. તાજકુંવરની છટા જોઈને મુસલમાન સેનાપતિ આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયો. તેણે આજ્ઞા આપી કે, "સરદારો ! ગમે તેમ કરીને આ તરુણ (તાજકુંવર) ને જીવતો પકડજો. જે કોઈ એ કામ પાર ઉતારશે તેને હું બક્ષિસ...." એટલું બોલતાં બોલતાંમાંજ તે બેશુદ્ધ થઈને નીચે પડ્યો અને મરણ પામ્યો. જે સમયે તેણે તાજકુંવર તરફ ઇશારો કરીને તેને જીવતી પકડવાની સૂચના કરી હતી, તેજ સમયે તાજકુંવરે તેના તરફ તાકીને તીર માર્યું હતું અને એ એકજ તીરે તેની જિંદગીનો અંત આણ્યો હતો. એ સમયે તેના અનુયાયીઓ 'દીન દીન' કરતા બુરજ ઉપર ચડી ગયા. તેમની સાથે યુદ્ધ કરવામાં તાજકુંવરે ઘણી બહાદુરી બતાવી. તેણે એકંદર ૮૦ પઠાણોને ઠાર માર્યા; પણ યવનસેના ઘણી પાસે આવતી ગઈ ત્યારે તેણે ભાઈને પોતાનું રક્ષણ કરવાને વિનતિ કરી; પરંતુ રક્ષણનો કોઈ ઉપાય નહોતો. વાચક ! લક્ષ્મણસિંહે તાજકુંવરનું કેવી રીતે રક્ષણ કર્યું તે સાંભળવા માગો છો ?

યવનનો સ્પર્શ પોતાની પવિત્ર બહેનને ન થાય એટલા સારૂ વીરયુવકે પોતાની તલવાર એકદમ ઉગામી, મમતાનું આવરણ એકદમ કાઢી નાખ્યું અને પોતાને હાથેજ તાજકુંવરના બે કકડા કરીને તેને શત્રુઓના હાથમાં જતી બચાવી. તાજકુંવર પણ એથી પ્રસન્ન થઈ હતી. આખરે લક્ષ્મણસિંહ પણ શત્રુઓની સાથે યુદ્ધ કરતાં કરતાં મરણ પામ્યો. રાજસ્થાનમાં આજ પણ તાજકુંવરના પરાક્રમનાં યશોગાન ગવાય છે.

१३५–देवळदेवी

આ ઉદાર હૃદયની વીરમહિલા પ્રસિદ્ધ વીર આલ્હા અને ઉદલની માતા હતી. ટોડ સાહેબે તેના સંબંધમાં લખ્યું છે કે, દેવળદેવીએ નીચે લખેલા પ્રસંગ ઉપર જેવી સ્વામી-ભક્તિ પ્રકટ કરી હતી તેવી સ્વામીભક્તિનું દૃષ્ટાંત આખી દુનિયા-ની કોઇ જાતિમાં નહિ મળે. એ વૃત્તાંત ઉપરથી રજપૂત સ્ત્રીઓ-ના આચારવિચાર, ઉચ્ચ ભાવના, આત્મસન્માન તથા આત્મો-ત્સર્ગનો પરિચય મળે છે.

પૃથ્વીરાજ, યાદવવંશીય રાજા વિજયપાલની રાજકુમારી સાથે વિવાહ કરીને થોડીક સેના સાથે દિલ્હી પાછો જઇ રહ્યો હતો. એટલામાં શાહબુદ્દીન ઘોરીની મોટી સેનાએ તેના ઉપર આક્રમણ કર્યું. ઘોર યુદ્ધ થયા પછી શાહબુદ્દીનની હાર થઇ. એ લડાઇમાં શાહબુદ્દીનના ૫૦૦૦ સૈનિકો માર્યા ગયા હતા અને એ પોતે પણ કેદ પકડાયો હતો. છેવટે ૮૦૦૦ ઘોડા દંડ તરીકે આપીને એ બંધનમાંથી છૂટ્યો હતો. પૃથ્વીરાજ એ યુદ્ધમાં વિજયી થઇને દિલ્હી ચાલ્યો આવ્યો, પણ એની સેનામાંના કેટલાક ઘાયલ થયેલા સૈનિકો પાછા આવતી વખતે રસ્તો ભૂલી ગયા. ભટકતા ભટકતા તેઓ મહોબા જઇ પહોંચ્યા. સાયંકાળે તેઓ મહોબા નગરની સમીપ આવ્યા ત્યારે પ્રચંડ આંધી સાથે વરસાદ વરસવા લાગ્યો. પાસેજ મહોબાના રાજા પરમાર ચંદેલનો બગીચો હતો. ઘાયલ સૈનિકો વિશ્રામ કરવા સારૂ એ બાગમાં પેસવા લાગ્યા, પણ બાગના માળીએ તેમને રોકયા. એથી ગુસ્સે થઇને પૃથ્વીરાજના એક સૈનિકે તેનું શિર કાપી નાખ્યું. માળીની સ્ત્રી રોતી રોતી રાણીની પાસે પહોંચી અને પોતાના પતિના મૃત્યુ માટે ઘણો વિલાપ કરવા લાગી. રાણીએ એ દુર્ઘટનાના સમાચાર રાજાને કહ્યા. રાજાએ ચોહાણ યોદ્ધાઓને દમન કરવા સારૂ સૈનિકોનું એક દળ મોકલ્યું; પરંતુ પૃથ્વીરાજના વીર સૈનિકો ઘાયલ હોવા

છતાં પણ એવી વીરતાથી લડ્યા કે અનેક ચંદેલ યોદ્ધાઓનો તેમણે જોતજોતામાં વધ કરી નાખ્યો. એ સમાચાર પણ પરમાર રાજાની પાસે પહોંચ્યા. તેથી તેને ઘણો ગુસ્સો આવ્યો અને તેણે એ ઘાયલ સૈનિકોને પકડી લાવવાનો ઉદલને હુકમ આપ્યો. ઉદલે કહ્યું: "મહારાજ, ઘાયલો ઉપર શસ્ત્રોનો પ્રહાર કરવો એ વીર પુરુષોનો ધર્મ નથી." પરંતુ રાજા પરમારના બે મંત્રીઓ ઉદલ ઉપર અંદરખાનેથી ઘણો દ્વેષ રાખતા હતા. તેમણે તેનું કાસળ કાઢવાનો આ લાગ સાધીને કહ્યું કે, "મહારાજ! ઉદલ પૃથ્વીરાજથી બીએ છે, માટે આવું બહાનું કાઢે છે." કાચા કાનના રાજા પરમારે પોતાની આજ્ઞા પાળવા માટે ઉદલને વિશેષ આગ્રહ કર્યો; ઉદલે લાચાર થઇને ઘાયલ થયેલા શત્રુઓ ઉપર આક્રમણ કર્યું. એ વખતે ચૌહાણ સૈનિકોની સંખ્યા વીશની હતી, એમ છતાં પણ તેમણે ઉદલ જેવા વીર યોદ્ધા સાથે ઘણી સારી પેઠે ટક્કર ઝીલી. એ જાણતા હતા કે, અમારાં શરીર પહેલેથીજ ઘાયલ થયેલાં છે અને બળવાન શત્રુ સાથે યુદ્ધ કરવાનું છે, એમ છતાં પણ તેમણે શત્રુને શરણે ગયા કરતાં યુદ્ધક્ષેત્રમાં મરવું વધારે યોગ્ય ધાર્યું.

એમનામાં કનક ચૌહાણ નામનો એક મોટો વીર યોદ્ધો હતો. એ બધાનો સરદાર બનીને ઘણી હિંમતથી યુદ્ધ કરવા સારૂ ઉદલની સામે આવ્યો. એકે એકે બધા ચૌહાણ યોદ્ધાઓએ યુદ્ધમાં સંપૂર્ણ વીરતા પ્રગટ કરી અને વીરગતિને પ્રાપ્ત થયા. એ નાનું સરખું યુદ્ધજ આલ્હા અને ઉદલના વંશના નાશનું કારણ થયું. પૃથ્વીરાજે જ્યારે પોતાના ઘાયલ થયેલા યોદ્ધાઓના સંહારના સમાચાર સાંભળ્યા, ત્યારે તેના ક્રોધનો પાર રહ્યો નહિ. ઘણી મોટી સેના સાથે મહોબા ઉપર ચડાઈ કરવાને તેણે પ્રસ્થાન કર્યું. માર્ગમાં ચંદેલા રજપૂતોનાં એકેએક ગામને બાળતા બાળતા પૃથ્વીરાજના સૈનિકો મહોબા તરફ ચાલ્યા. એ ચડાઇ વખતે પરાક્રમી યોદ્ધા આલ્હા અને ઉદલ કનોજમાં હતા. એ મહોબા છોડીને ચાલ્યા ગયા હતા. તેમનું મહોબા છોડીને ચાલ્યા જવાનું કારણ એ હતું કે, એક વાર રાજા પરમાર કાલિંજર ગયો હતો. એ કાલિંજર દેવળદેવીના સ્વામી જસરાજને મહોબાના રાજા તરફથી તેની સેવાઓના બદલામાં જાગીર તરીકે મળ્યું હતું. મહોબાના રાજાને આલ્હાની એક ઘોડી ઘણી પસંદ પડી ગઇ, તેથી એ ઘોડી તેની પાસેથી લેવાની તેણે ઇચ્છા કરી. આલ્હાએ ઘોડી

આપવાની ના કહી. મહોબાના રાજાએ એ બહાદુર યુવકની આગલી સેવાનો કાંઇ પણ વિચાર કર્યા વગર તેને ત્યાંથી ચાલ્યા જવાની આજ્ઞા આપી. રાજાની આજ્ઞા માનીને એ બન્ને ભાઇઓ મહોબાની હદમાંથી ચાલ્યા ગયા અને કનોજમાં જઇને રહ્યા. ત્યાં એમને સારી નોકરી મળી ગઇ તથા પ્રતિષ્ઠા પણ ઘણી વધી પડી.

રાજા પરમારને પૃથ્વીરાજના આક્રમણના સમાચાર મળ્યા, ત્યારે તેને આલ્હા અને ઉદલનું સ્મરણ થયું. તેને પોતાની વર્તણુક માટે ઘણો પશ્ચાત્તાપ થયો. તેણે પોતાના મંત્રીઓ અને સરદારોને બોલાવીને યુદ્ધના વિષયમાં વિચાર ચલાવવાને એક સભા ભરી. મંત્રીઓએ સલાહ આપી કે, “ મહોબાના કિલ્લા ઉપરથીજ લડાઇ થવી જોઇએ.” રાજાએ તેમની સૂચના માન્ય પણ રાખી; પરંતુ રાજકુમાર બ્રહ્માજિત્‌ને એ સલાહ પસંદ ન પડી. તેણે ઊભા થઇને કહ્યું કે, “ વૃદ્ધાવસ્થામાં તમારા બધાની ઇંદ્રિયો શિથિલ થઇ ગઇ છે અને બુદ્ધિ મંદ પડી ગઇ છે. સ્ત્રીઓની પેઠે ઘરમાં બેસી રહીને માતૃભૂમિની દુર્દશા રજપૂત જોઇ શકે કે ? હાય ! પૃથ્વીરાજની સામા થવા જેટલી શક્તિ ચંદેલાઓમાં નથી કે ? શું ચંદેલાઓ પોતાના પૂર્વજોની કીર્તિ એકદમ ભૂલી જશે ? તેમને પોતાના પૂર્વજોનું સ્મરણ પણ નથી આવતું ? જન્મીને મરતું કોણ નથી ? પરંતુ જે કોઇ જન્મીને સ્વદેશની સ્વાધીનતા માટે મરે છે, તેનુંજ મૃત્યુ પ્રશંસનીય છે.” કુમાર બ્રહ્માજિત્‌નાં આ વચન સાંભળતાં વારજ યોદ્ધાઓની નસો જોરથી ચાલવા લાગી અને ઘણા આવેશમાં આવી જઇને તેમણે અસીમ પરાક્રમ બતાવવાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરી. મલખાન, અરિસિંહ, વીરસિંહ અને નરસિંહ એ ચાર સરદારો સેના લઇને પૃથ્વીરાજને રોકવા માટે આગળ ગયા. સિરસાવા નામક સ્થાનમાં બન્ને સેનાઓ વચ્ચે યુદ્ધ જામ્યું. બન્ને પક્ષના સૈનિકો ઘણી વીરતાથી લડ્યા; પરંતુ અંતમાં પૃથ્વીરાજની સેનાનોજ વિજય થયો. એ પરાજયના સમાચાર મહોબા પહોંચ્યા ત્યારે આખા શહેરમાં શોક પ્રવર્તી રહ્યો. બધાએ પરસ્પર સલાહ લઇને નિશ્ચય કર્યો કે, આલ્હા અને ઉદલને મહોબા પાછા બોલાવવા જોઇએ. તેમણે બીજી તરફથી પૃથ્વીરાજને એક માસ સુધી યુદ્ધ બંધ કરવાની વિનતિ કરી. પૃથ્વીરાજ વીરપુરુષ હતો તેથી તેણે ઘણી ઉદારતાથી પરમારની પ્રાર્થના માન્ય રાખી.

જગમાલ નામનો ભાટ રાજાની આજ્ઞાથી આલ્હા અને ઉદલને બોલાવવા માટે કનોજ પહોંચ્યો અને તેમની પાસે જઈને પૃથ્વીરાજની ચડાઈનું વૃત્તાંત સવિસ્તર કહ્યું તથા જણાવ્યું કે, “ મહોબાના રાજા તમારી મદદ ચાહે છે. તમને રાણી મીનળદેવી ઘણા સંભારે છે. તમારૂં સ્મરણ થતાંવારજ તેમની આંખમાં અશ્રુ આવે છે અને રોતાં રોતાં કહે છે કે, ‘ હાય, એ બે ભાઈઓના ચાલ્યા જવાથી અમારા રાજ્યમાંથી ચંદેલવંશની બધી પ્રસિદ્ધિ અને પ્રતિષ્ઠા લુપ્ત થઈ ગઇ છે.’ તમે મહોબા નહિ આવો તો પછી પસ્તાવું પડશે, માટે હમણાંજ મહોબા આવવાને તૈયાર થાઓ.”

એ ભાઈઓએ જગમાલ ભાટની વિનતિ ઉપર જરા પણ લક્ષ આપ્યું નહિ. એમણે કહ્યું: “તમારા મહોબા ઉપર ધૂળ પડો! અમારે એની શી ગરજ છે? જે રાજાએ વગર કારણે અમને દેશનિકાલ કર્યા છે, તેમની મદદે અમે નથી આવવાના. તમારા રાજાને અમારી તરફથી કહી દેજો કે, આ વખતે એકલા પૃથ્વીરાજની સાથે લડો. અમારા બાપે મહોબા રાજ્યની જિંદગીપર્યંત સેવા કરી અને તેમની તરફથી અનેક યુદ્ધો કરીને રાજ્યની મર્યાદા વધારી. અમે પણ દેવગઢ, ચંદેરી વગેરે મજબૂત ગઢ જીત્યા છે.”

વળી આલ્હાએ કહ્યું: “મેં કછવાહા રાજાને જીત્યો, ગયામાં વિજય મેળવ્યો, રૈપુરા જીત્યું, ગંગા અને યમુનાના પ્રદેશમાં અપૂર્વ વીરતા બતાવી, મેવાતનો નાશ કર્યો, સાત લડાઈઓમાં હું ઘાયલ થયો અને પિતાજીના મૃત્યુ પછી ચાલીસ યુદ્ધોમાં મેં વિજય પ્રાપ્ત કર્યો. ત્રણ મોટાં મોટાં યુદ્ધમાં હું મરતાં મરતાં બચ્યો. ચંદેલ રાજ્યની પ્રતિષ્ઠા મારી મહેનતથી સચવાઇ રહી છે; પણ તેનો બદલો મને એ મળ્યો કે જન્મભૂમિમાંથી અમે દેશનિકાલ થયા.”

તેમને તેડવા ગયેલા દૂતે કહ્યું: “ રાજા પરમારની બાલ્યાવસ્થામાં એમના પિતા ગુજરી ગયા હતા અને અંતકાળે રાજાની સંભાળ રાખવાનું કામ તમારા પિતા જસરાજને સોંપ્યું હતું. તમારા પિતા રાજાના પિતાસ્થાને હતા. તમે એમના ધર્મબંધુ છો. રાજા ઉપર આવી પડેલી આ આફતને સમયે તમારે તેમને છોડી દેવા ન જોઇએ. જે રજપૂત આપત્તિ સમયે પોતાના રાજા સાથે વિશ્વાસઘાત કરે છે તે અંતે નરકગામી થાય છે. તમારા પિતાની પેઠે સ્વામીભક્ત બની રહો. તમારા જન્મના ઉત્સવમાં રાજાએ લાખો રૂપિયાનો ખર્ચ કર્યો હતો અને તમે તેને આપત્તિ-

ગ્રસ્ત જોઈને સુખેથી કનોજમાં બેસી રહો એ વાજબી છે કે? મીનળદેવી રાણી તો તમને પોતાના પુત્રતુલ્ય ગણે છે અને તમને મળવાને માટે ઘણીજ ઉત્સુક છે. તેમણે મારી સાથે તમારી માતાને કહેવરાવ્યું છે કે, 'બહેન! તમે વારેઘડીએ કહેતાં હતાં કે, હું મરણપર્યંત મહોબા નહિ છોડું, આજે એ પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરો.' જે મનુષ્ય પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કરે છે તે નરકમાં જાય છે."

દેવળદેવીએ રાણીનો આ સંદેશો સાંભળીને ઊંચે સ્વરે કહ્યું: "પુત્રો! ઊઠો અને જલદી મહોબા પહોંચો." આલ્હા તો માની આજ્ઞા સાંભળીને ચૂપ રહ્યો, પણ ઉદલે ઉત્તર આપ્યો કે, "મહોબા સાથે અમારે કાંઈ લાગતુંવળગતું નથી. જે દિવસે રાજાએ અમારૂં અપમાન કરીને દેશમાંથી કાઢી મૂક્યા હતા, એ દિવસ હજુ અમે ભૂલી ગયા નથી. હવે તો કનોજ અમારૂં નિવાસસ્થાન છે." દેવળદેવીએ એકદમ ગુસ્સે થઈને કહ્યું: "હાય! હું વાંઝણી શા માટે ન રહી? રજપૂતોની મર્યાદા વિરુદ્ધ આપત્તિમાં આવી પડેલા રાજાની મદદે નહિ જનારા પુત્રો મેં શા સારૂ જણ્યા?" પાછી દુ:ખપૂર્ણ હૃદયે આંખમાં આંસુ સાથે કહેવા લાગી: "હે ઇશ્વર! શા માટે તેં કુળને કલંક લગાડનાર આ પુત્રોનો મારે પેટે જન્મ આપ્યો. ખરો ક્ષત્રિય હોય છે, તે તો યુદ્ધનું નામ સાંભળતાંવારજ ઉમંગમાં આવી જાય છે અને પોતાનું પરાક્રમ બતાવવાનો પ્રસંગ મળ્યાથી ખુશખુશ થઈ જાય છે; પરંતુ આ દુષ્ટો તો એવા કપૂત નીકળ્યા કે એમને જસરાજનાં સંતાન કહેતાં પણ શરમ આવે છે."

માતાનાં આ ક્રોધવચન સાંભળીને બન્ને પુત્રો ઉદાસ મુખે અને શોકાશ્રુપૂર્ણ નયન સાથે ઊભા થયા અને કહેવા લાગ્યા: "આજે અમે પ્રતિજ્ઞા કરીએ છીએ કે, મહોબાના રક્ષણને માટે રણક્ષેત્રમાં અમે અમારા કુળની આબરૂ અમર રહે એવાં પરાક્રમ નહિ કરીએ, ત્યાંસુધી અમે તમને મોં નહિ બતાવીએ."

આખરે કનોજના રાજાની રજા લઈને આલ્હા અને ઉદલ મહોબા ગયા. જતી વખતે કાંઈક અપશુકન થયા. તેમને તેડવા આવેલા કવિરાજે એ અપશુકનોનું ફળ જણાવ્યું; પણ એ બે વીર ભાઈઓએ હસીને કહ્યું કે, "ધર્મયુદ્ધમાં જનાર ક્ષત્રિય વીરોને માટે મૃત્યુ હર્ષદાયક છે, શોકજનક નથી. ક્ષાત્રધર્મ ઘણો કઠણ છે, કંટકમય છે; પરંતુ અમે એને જરા પણ કષ્ટસાધ્ય નથી ગણતા. જે થવાનું હોય તે થાય. અમે યુદ્ધમાં હર્ષપૂર્વક મરવાને માટે

સદા તૈયાર છીએ." આ પ્રમાણે કહીને બન્ને ભાઇઓએ ઘોડાઓને વેગપૂર્વક ચલાવ્યા. મહોબામાં પેસતાંવારજ તેમણે કેસરિયાં વસ્ત્ર ધારણ કર્યાં. રજપૂતોને જ્યારે મરવાનો સમય આવે છે, ત્યારે તેઓ એવાં વસ્ત્ર પહેરીને યુદ્ધમાં ઊતરી પડે છે અને મરણિયા થઇને લડે છે. મહોબાનો રાજા એ બે વીરોનું સ્વાગત કરવા સામો આવ્યો. રાણી મીનળદેવીએ પણ તેમનો ઘણો સત્કાર કર્યો તથા પોતાની મદદે આવવા માટે ધન્યવાદ આપ્યો. તેણે બન્ને ભાઇઓ-ને પોતાની પાસે બોલાવીને માથા ઉપર હાથ મૂકીને આશીર્વાદ દીધો. બન્નેએ નીચા નમીને રાણીને દંડવત્ કર્યા. આલ્હાએ કહ્યું: "મારૂં શિર મહોબાને અર્પણ છે." રાણીએ એક રત્ન ભરેલો થાળ તેના માથા ઉપરથી ન્યોચ્છાવર કરીને ગરીબોને વહેંચી દીધો. તેમને તેડી લાવનાર દૂતને ચાર ગામ બક્ષિસ મળ્યાં.

પૃથ્વીરાજને આલ્હા અને ઉદલના આવ્યાના સમાચાર મળ્યા, ત્યારે તેણે દૂત મોકલીને કહેવરાવ્યું કે, "યુદ્ધને માટે તૈયાર થઇ જાઓ, કાં તો મહોબા અમને સોંપી દો." પરમાર રાજાએ ઉત્તર મોકલ્યો કે, "રવિવારે યુદ્ધ થશે." પરંતુ પૃથ્વીરાજે રવિવારને બદલે શુક્રવારને દિવસેજ રણવાદ્ય વગાડ્યાં અને કહેવરાવ્યું કે, "તમને જેટલો અવકાશ આપવાનું મેં વચન આપ્યું હતું, તેટલો અવકાશ મળી ચૂક્યો, હવે વધુ સમય આપી શકાય એમ નથી." દિલ્હીની સેના યુદ્ધને માટે તૈયાર થઇ અને યુદ્ધનો ઝંડો જે મેદાનમાં દાટ્યો હતો, તે મેદાનમાં બધા એકઠા થયા.

યુદ્ધમાં જતાં પહેલાં મહોબામાં યુદ્ધ સંબંધી વિચાર કરવા માટે એક દરબાર ભરાયો હતો. મીનળદેવી અને દેવળદેવી પણ પડદામાં બેસીને સભાનું કામ જોતી હતી. મીનળદેવીએ કહ્યું: "આલ્હાની મા! પૃથ્વીરાજ ઉપર વિજય કેવી રીતે મળી શકશે? આ યુદ્ધમાં આપણો પરાજય થશે, તો મહોબા હાથથી જશે. વળી જો આપણે યુદ્ધ કર્યા વગરજ પૃથ્વીરાજના ખંડિયા રાજા બનીએ છીએ, તો તેથી આપણા કુળનું ગૌરવ જાય છે."

એના જવાબમાં દેવળદેવીએ કહ્યું: "પહેલાં સરદારો શી સલાહ આપે છે, તે આપણે સાંભળીએ." માતાના આ શબ્દો સાંભળી-ને આલ્હા બોલી ઊઠ્યો: "હે મા! તમારા પુત્રની વાત ધ્યાન-પૂર્વક સાંભળો. ક્ષત્રિયોને પોતાના સ્વામીની સાથે નિમકહલાલી કરવાની હંમેશાં ઇચ્છા હોય છે. જે ક્ષત્રિયમાં સ્વામીભક્તિ છે,

તે તો હંમેશાં પોતાના સુખનો વિચાર કર્યા વગર પ્રાણ સમર્પણ કરશે. ચૌહાણોની સાથે યુદ્ધ કરીને હું એવું પરાક્રમ બતાવીશ કે, જે સદા યાદ રહેશે. હે મહારાજ! હું મારા બાળક પુત્ર ઇંદલને તમારે શરણે મૂકું છું. મારૂં મૃત્યું થાય તો એની સંભાળ રાખજો. મારી માતા માટે મારે કાંઇ કહેવાનું નથી. એ બધી રીતે યોગ્ય છે અને પોતાનું કર્તવ્ય ઘણી સારી રીતે સમજે છે."

દેવળદેવીએ કહ્યું: "શૂરવીર પુત્ર! તેં ઠીક કહ્યું."

સભામાં બિરાજેલા બધા આલ્હાને ધન્યવાદ દઇ પ્રશંસા કરવા લાગ્યા.

કેટલાક કાયર પુરુષોએ સલાહ આપી કે, "પૃથ્વીરાજ ચૌહાણનું લશ્કર ઘણું વધારે છે, તેની સામે આપણાથી ટક્કર ઝીલી શકાશે નહિ; માટે એમની સાથે સંધિ કરીને ખંડણી આપવાનું વચન આપવું એજ વધારે ડહાપણભરેલું છે." પરંતુ એ દોઢડાહ્યાઓની સલાહના જવાબમાં ઉદલે કહ્યું: "તમે બધા અત્યારે ડાહી ડાહી વાતો કરવા આવ્યા છો, પણ પૃથ્વીરાજના ઘાયલ થયેલા માણસોની સામે ધર્મવિરુદ્ધ પ્રહાર કર્યા હતા, તે વખતે તમે બધા ક્યાં ગયા હતા? એ વખતે વિચાર નહોતો કર્યો કે, પૃથ્વીરાજ આનો બદલો લીધા વગર છોડશે નહિ? હવે તો છેવટનો નિશ્ચય તલવારથીજ થશે. હવે તો તમે બધા તલવાર ખેલીને એવું પરાક્રમ બતાવો કે, તમારા માબાપનું નામ જગતમાં વિખ્યાત થઇ જાય. જુઓ, પૃથ્વીરાજના સૈનિકોએ આપણી પ્રજામાંથી જેમનાં ઘરબાર લૂંટી લીધાં છે, ખેતરપાદર સળગાવી મૂક્યાં છે તેઓ અહીંયાં આપણી પાસે ફરિયાદ કરવા આવ્યા છે. તેમને ઇન્સાફ આપશો કે નહિ? એમની ખાતર આપણે યુદ્ધ કરવું જોઇએ કે નહિ? હે યોદ્ધાઓ! ઊઠો અને ચંદેલ રાજ્યની પ્રાચીન પ્રતિષ્ઠાને કલંક ન લગાડો. જ્યાંસુધી મારા દેહમાં જીવ છે, ત્યાંસુધી મહોબાને હાથમાંથી નહિ જવા દઉં."

દેવળદેવી પોતાના શૂરવીર પુત્રની વાત સાંભળીને ગદ્‌ગદ થઇ ગઇ અને કહેવા લાગી કે, "આજ મારી કૂખને ધન્ય છે. આજ તારાં વચનો સાંભળીને હું ઘણી પ્રસન્ન થઇ છું. મારી ખાતરી છે કે તારા પરાક્રમના સંબંધમાં પણ હું ઘણી પ્રશંસા સાંભળીશ."

યુદ્ધનો સમય જેમ જેમ પાસે આવતો ગયો, તેમ તેમ શૂરવીરોનો ઉત્સાહ વધતો ગયો અને કાયરોનાં હૈયાં ગભરાવા લાગ્યાં.

રાજાએ કહ્યું કે, "કાલે શનિવાર છે એટલે પરમ દિવસે શત્રુની સેના સાથે યુદ્ધ થશે."

આ શબ્દો સાંભળીને આલ્હાએ ક્રોધપૂર્વક કહ્યું: "આપ સર્વે શત્રુનું પ્રજાપીડન અને આક્રમણ જોઇ રહ્યા છો, છતાં પણ યુદ્ધને પરમ દિવસ ઉપર મુલતવી રાખો છો! જે ક્ષત્રિય એવા પ્રસંગે શિથિલતા રાખે છે, તે અવશ્ય નરકગામી થાય છે અને જે યોદ્ધાઓ બીજી કોઇ પણ વાતનો વિચાર કર્યા વગર પોતાનું કર્તવ્ય-પાલન કરે છે, તે સ્વર્ગનું સુખ ભોગવે છે અને તેનું નામ ચિરકાળ સુધી ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ રહે છે."

રાજા ચૂપચાપ રાણી મીનળદેવીની પાસે ગયો. તેણે પણ તત્કાળ યુદ્ધમાં જવાની સલાહ આપી અને કહ્યું કે, "હમણાં ને હમણાં તમે આપણી સેનાના અધ્યક્ષ બનીને યુદ્ધક્ષેત્રમાં સિધાવો."

વીરયોદ્ધાઓ એ રાતે શાંતિપૂર્વક સૂઇ રહ્યા. પ્રાતઃકાળે ઊઠીને ધર્મ સંબંધી નિત્ય નિયમિત કાર્યો કરીને, પોતાની માતાઓ તથા પત્નીને મળીને તેઓ યુદ્ધને માટે વિદાય થયા. જતી વખતે આલ્હાએ પોતાની માતા આગળ પોતાની પ્રતિજ્ઞા ફરીથી કહી સંભળાવી કે, "આજ હું યુદ્ધમાં મારૂં અને મારા પિતા જસરાજનું નામ પ્રસિદ્ધ કરીશ. આજ હું જગતને બતાવી આપીશ કે, હું દેવળદેવી જેવી વીર માતાનો પુત્ર છું."

ઉદલે કહ્યું: "હું પણ આપનું અનુકરણ કરીશ."

દેવળદેવીએ કહ્યું: "જાઓ, બેટા જાઓ. ઇશ્વર તમારા સંકલ્પ પૂર્ણ કરશે."

એ યુદ્ધમાં આલ્હા અને ઉદલે એટલું બધું પરાક્રમ બતાવ્યું કે, આજ પણ 'આલ્હાખંડ' ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં ઘેરેઘેર વંચાય છે અને દુર્બળ હૃદયમાં પણ અપૂર્વ વીરતાનો સંચાર કરે છે.

આલ્હા અને ઉદલનાં આખ્યાનોથી સાબિત થાય છે કે, વીરમાતાના પુત્રોજ વીર નીવડે છે. દેવળદેવીએ તેમને યોગ્ય સમયે સ્વામીભક્તિનો ઉપદેશ ન કર્યો હોત તો પોતાનું પરાક્રમ દર્શાવવાનો એવો સરસ પ્રસંગ ફરીથી તેમને ન મળત.

१३६–कर्मदेवी

ચિતોડ રજપૂતાનાનું મુકુટમણિ છે. મેવાડ રાજ્યનું જયનિકેતન છે. ચિતોડનો રાણો સમરસિંહ જેવી રીતે બહાદુરી અને રણકૌશલમાં પ્રખ્યાત હતો, તેવીજ રીતે ધાર્મિકતા અને ચરિત્રની પવિત્રતાને લીધે રૈયતમાં ઘણો શ્રદ્ધાભાજન બન્યો હતો. કવિ ચંદ એનો પરિચય આપતાં કહે છે કે, "રાવલ સમરસિંહ શૂરવીર, શાંત સ્વભાવના અને ધાર્મિક પુરુષ હતા. યુદ્ધમાં જેટલા કુશળ હતા, તેટલાજ રાજકાજમાં સલાહ આપવામાં ચતુર અને ઉત્તમ વક્તા હતા. એમના ઉપર બધા સામંતોનો પૂરો વિશ્વાસ અને પ્રેમ હતો. ચૌહાણ રાજા પૃથ્વીરાજ પણ એમને ઘણા પૂજ્યભાવથી જોતા હતા. શકુન જોવામાં, ઘોડા દોડાવવામાં, ભાલા મારવામાં અને લશ્કર ગોઠવવામાં સમરસિંહ એક્કા હતા. વિશ્રામના સમયમાં કે લડાઇના સમયમાં સામંતોને સલાહ લેવાનું ઠેકાણું સમરસિંહનો તંબૂજ હતો. રાજનીતિના સંબંધમાં મેં મારા ગ્રંથમાં જે કાંઇ લખ્યું છે, તેનો ઘણોખરો ભાગ સમરસિંહના ઉપદેશથી લખ્યો છે." એમ કહેવાય છે કે, ધર્મતેજને લીધે તેમના શરીરમાં એક અપૂર્વ જ્યોતિ દેખાતી, એટલા માટે લોકો તેમને યોગીંદ્ર કહેતા. મહાવીર સમરસિંહ પૃથ્વીરાજની બહેન પૃથાને પરણ્યા હતા. શાહબુદ્દીન ઘોરીની સાથેના યુદ્ધમાં સમરસિંહે પૃથ્વીરાજના પક્ષમાં લડીને અસાધારણ વીરતા બતાવી હતી અને પાંચ હજારથી વધારે મુસલમાન સૈનિકોનો નાશ કરીને વીરગતિને પામ્યા હતા. એ યુદ્ધમાં પતિ અને ભાઇ માર્યા ગયાના સમાચાર મળતાં, પતિવ્રતા રાણી પૃથા ચિતામાં પ્રવેશ કરીને સતી થઇ ગઇ હતી.

સમરસિંહને પૃથા ઉપરાંત એક બીજી રાણી હતી. તેનું નામ કર્મદેવી હતું. એ આપણા અણહિલપુર પાટણના ચૌલુક્યવંશી

રાજાની કન્યા હતી. મેવાડમાં શૂરવીર રાણીઓ ઘણી થઇ ગઈ છે, પણ એમાં સૌથી પહેલી વીરાંગના ગુર્જર-દુહિતા આ કર્મદેવી હતી, એ આપણે માટે ઓછા ગૌરવની વાત નથી. પૃથ્વીરાજની મદદે યુદ્ધમાં જતી વખતે સમરસિંહે પોતાના સગીર વયના પુત્ર કર્ણને રાજ્યનો કારભાર સોંપ્યો હતો. બાળકપુત્રના વાલી તરીકે કર્મદેવીજ રાજ્ય ચલાવતી હતી. સમરસિંહના મૃત્યુસમાચાર મળતાંવારજ પૃથા તો સતી થઇ ગઇ, પણ રાજધર્મની ખાતર બાળક પુત્રને રાજકાર્યમાં મદદ કરવા ખાતર કર્મદેવી પતિનું અનુગમન કરી શકી નહિ. કઠોર વૈધવ્યવ્રત પાળીને એ પુત્રપાલન તથા રાજ્યનું શાસન ચલાવવા લાગી.

બીજી તરફ મહંમદ ઘોરીએ દિલ્હી જીત્યા પછી બીજે વર્ષે દેશદ્રોહી કનોજરાજ જયચંદને પરાસ્ત કરીને કનોજ લીધું હતું. ધીમે ધીમે તેણે બીજાં પણ હિંદુ રાજ્યો સર કર્યાં અને આ પ્રમાણે ઉપરાઉપરી વિજય મળવાથી ઉત્સાહિત થઇને શાહબુદ્દીન ઘોરીના સેનાપતિ કુતુબુદ્દીને પુષ્કળ સૈન્ય સાથે વીરભૂમિ રજપૂતાનાના મુખ્ય રાજ્ય મેવાડ ઉપર આક્રમણ કર્યું.

મેવાડનો રાજા કર્ણ એ વખતે સગીર વયનો હોવાથી, કર્મદેવી રાજ્ય ચલાવતી હતી. જે પ્રબળ મુસલમાની શક્તિના પ્રવાહમાં આખું ઉત્તર હિંદુસ્તાન તણાઇ ગયું હતું, તે પ્રબળ પ્રવાહ આજે નાનકડા મેવાડ તરફ વહ્યો. એ પ્રવાહને રોકીને આજ મેવાડ પોતાનું રક્ષણ કરશે ? મેવાડના વીરપુરુષોનો નેતા સમરસિંહ હવે આ સંસારમાં નથી, તો પછી એ મહાવીર યોગિંદ્રના કુલગૌરવનું રક્ષણ કોણ કરશે ? સરદારો અને અમલદારો ચિંતાગ્રસ્ત થયા. બધાએ કર્મદેવીની પાસે જઇને સઘળી હકીકત જણાવી. કર્મદેવીએ કહ્યું: "સરદારો ! તમે આટલા બધા વીર પુરુષો જીવો છો, પછી મેવાડના રક્ષણ માટેની ચિંતા શી ?"

સરદારોએ કહ્યું: "મેવાડની સ્વતંત્રતાના રક્ષણ સારૂ અમે બધા મરવા તૈયાર છીએ. અમે તો મરીશું પણ મેવાડ તો બચશે નહિ ને ?"

કર્મદેવીએ કહ્યું: "તમે બધા જીવસટ્ટે યુદ્ધ કરશો, તો પઠાણોની મગદૂર શી છે કે મેવાડને જીતી લે ?"

સરદારોએ કહ્યું: "માજી ! મૃત્યુથી તો દેશની આબરૂનું રક્ષણ થઇ શકશે, દેશનું નહિ. આજ જો સમરસિંહ હોત તો અમારામાં

બળ અને હિંમત આવત. આજ એમની સરદારીમાં લડવાનું હોત, તો સંભવ છે કે અમે આજ મેવાડનું રક્ષણ કરી શકત."

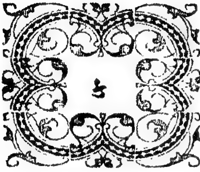
કર્મદેવીએ કહ્યું: "સમરસિંહ આજ નથી એ વાત ખરી, પણ તેની સહધર્મિણી હું તો હજુ જીવું છું. આજ તમે એની સરદારી ખોઇ છે એ વાત ખરી, પણ મારી સરદારી તો ગુમાવી નથી. હું પોતે યુદ્ધમાં તમારી સરદાર થવા તૈયાર છું."

વિસ્મય પામેલા સરદારો ચૂપ થઇ ગયા. કર્મદેવીએ ફરીથી કહ્યું: "સરદારો! હું સ્ત્રી છું, એટલે તમને મારી વાત ઉપર વિશ્વાસ નથી આવતો? સ્ત્રી હોવા છતાં પણ હું રજપૂતરમણી છું. વીરેંદ્ર, યોગીંદ્ર, સમરસિંહની સહધર્મિણી છું. તેમની સહધર્મિણી હોવાથીજ હું આટલા દિવસ રાજધર્મનું પાલન કરી શકી છું. તેની સહધર્મિણી તરીકે જે હાથમાં મેં રાજદંડ ધારણ કર્યો છે તેજ હાથમાં રાજનું ખડ્ગ ધારણ કરીને મેવાડના શત્રુનો નાશ કરીશ. યોગીશ્વર મહાતેજસ્વી મહાપુરુષ રુદ્રની સહધર્મિણી સિંહવાહિની દુર્ગાએ, જેમ દાનવોની સાથે યુદ્ધ કરીને તેમનો સંહાર કરી સ્વર્ગરાજ્યનું રક્ષણ કર્યું હતું, તેમ સમરસિંહની પત્ની તરીકે હું પણ પઠાણોનું દમન કરીને સ્વર્ગભૂમિ મેવાડનું રક્ષણ કરીશ. નિર્ભયપણે તમે આજ રણક્ષેત્રમાં મારી સાથે ચાલો. મેવાડનું રક્ષણ કદાચ ન પણ થાય, તો રણરંગિની રાણી સાથે રણક્ષેત્રમાં પ્રાણ દઇને મેવાડના ગૌરવનું રક્ષણ કરજો. પરાધીન થઇને જીવન ગાળ્યા કરતાં રણક્ષેત્રમાં મરવું લાખ દરજ્જે સારૂં છે."

સરદારોના નિસ્તેજ નિરાશ હૃદયમાં આશાનો ઉષ્ણ પ્રવાહ વહેવા લાગ્યો. ઉલ્લાસથી બધા કર્મદેવીની જય બોલાવવા લાગ્યા. વિધવા રાણી વીરવેશમાં સજ્જ થઇ, મેવાડના વીરોને સાથે લઇ, યુદ્ધ કરવા ચાલી. શક્તિસેવક રજપૂત વીરો, શક્તિસ્વરૂપ રણરંગી કર્મદેવીની સરદારી નીચે અદમ્ય ઉત્સાહથી લડવા લાગ્યા. મુસલમાનોથી તેમનું પરાક્રમ સહન થઇ શક્યું નહિ. વીરાંગના કર્મદેવીના સૈન્યથી કુતુબુદ્દીને હાર ખાધી. ભારતવિજયી પઠાણવીર એક ભારતલલનાને હાથે પરાજિત થવાથી શરમાઇને દિલ્હી પાછો ગયો. આ પ્રમાણે વીરાંગનાએ મેવાડનું રક્ષણ કરીને અક્ષય કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી. એ કીર્તિ ભારતના ઇતિહાસમાંથી કોઇ દિવસ ભુંસાશે નહિ. ખરેખર, મેવાડ વીરત્વની લીલાભૂમિજ છે!!

१३७–सती नागमती

કચ્છ દેશના “વાગડ” પ્રાંતના અગ્નિખૂણામાં “કાનમેર” નામનો એક જૂનો પહાડી કિલ્લો છે. એ કિલ્લામાં ઈ૦ સ૦ ની અગિયારમી સદીમાં કાનસૂવો ભેડો નામનો એક બળવાન કાઠી રાજા રાજ્ય કરતો હતો. ૫૦ વર્ષની વય સુધીમાં તેને કોઈ સંતાન થયું નહોતું. તેની રાણી પણ આધેડ થઇ ચૂકી હતી. પુત્રની કામનાથી રાણીએ ખેતરપાળ નાગદેવતાની બાધા રાખી અને તેનું પૂજન કર્યું. તેની કૃપાથી એને મોટી વયે એક પુત્રી અવતરી. વાંઝિયાપણું ટળ્યું તેથી રાજારાણીના હર્ષનો પાર રહ્યો નહિ. નાગદેવતાની પ્રસાદીરૂપ ગણીને તેમણે કન્યાનું નામ નાગમતી પાડયું. એ કન્યાનું લાલનપાલન ઘણા પ્રેમથી થવા માંડયું; એટલુંજ નહિ પણ યોગ્ય સમયે તેને સારૂં શિક્ષણ આપવાનો પણ બંદોબસ્ત કરવામાં આવ્યો. વયની સાથે એના સૌંદર્ય અને સદ્‌ગુણ બંન્નેનો વિકાસ થવા લાગ્યો. એ સમયના લોકો એમ માનવા લાગ્યા કે, કાનસૂવા ભેડાને ઘેર દેવાંશી નાગકન્યાએ જન્મ લીધો છે.

નાગમતીના રૂપલાવણ્ય તથા ગુણની કીર્તિ ચારે તરફના પ્રદેશમાં ફેલાઇ જતાં વાર લાગી નહિ. અનેક રાજકુમારો એને પરણવાની આશા બાંધવા લાગ્યા, અનેક રાજ્યો તરફથી નાગમતીને માટે માગાં આવવા માંડ્યાં; પરંતુ કાનસૂવાએ પુત્રીને વરાવવા માટે એક વિચિત્રજ શરત રાખી હતી. તેણે બધાને ઉત્તર વાળ્યા કે, “હું મારા દેશની ખેતીની ઉન્નતિ કરવા માગું છું, માટે જે કોઇ ખેતીની કળામાં સૌથી સારૂં જ્ઞાન અને અનુભવ ધરાવતો હશે તેનેજ હું મારી પ્રિય કન્યા વરાવીશ.” આ શરત બહાર પડતાં અનેક યુવકો વાગડમાં આવીને ખેતીનું શિક્ષણ લેવા લાગ્યા. ખેતીના જ્ઞાનની પરીક્ષા એવી હતી કે, એક પ્રાજા (સરકારી માપના આઠ એકર બરોબર જમીન) જમીનના સમ-

ચોરસ ખેતરમાં સાંતીડાનો તદ્દન સીધો ચાસ કાઢવો કે જેથી ચાસની વચ્ચે એક શેઢે મૂકેલી સોપારી બીજે સેઢેથી જોઇ શકાય. રાજાએ ઉમેદવારોને ખેતીનાં સાધનો પૂરાં પાડ્યાં તથા યોગ્ય સૂચનાઓ પણ આપી. જાતે કોઇ કોઇ વખત તેમનું કાર્ય તપાસી પણ આવતો.

થોડા સમયમાં દેશમાં દુકાળ પડ્યો. મૂળે તો કચ્છમાં વરસાદ ઓછો પડે છે, તેમાં એ વર્ષે વરસાદ બિલકુલ નહિ પડવાથી પાણીના પણ સાંસા પડવા લાગ્યા. લોકો ઢોર તથા કુટુંબીઓને લઇને આસપાસના પ્રદેશમાં નાસવા લાગ્યા.

કાનસૂડો પણ સૌરાષ્ટ્રમાં સમિયાણા નામના રાજ્યમાં પોતાનાં ઢોરોને લઇ જઇને સપરિવાર રહ્યો.

સમિયાણાનો રાજા ધમ્મરવાળો એક રાજનીતિકુશળ અને ધર્મનિષ્ઠાવાળો દયાળુ રાજા હતો. એની રૈયતે નવા આવેલા લોકોને પોતાની સીમમાં ન આવવા દેવાનો ઘણો આગ્રહ કર્યો; પણ ધમ્મરવાળો સમજુ રાજા હતો. એણે તપાસ કરાવી અને કાનસૂડો એક કુલીન રાજા છે અને વખાનો માર્યો આશ્રય લેવા આવ્યો છે, એ વાત જાણતાં એ એને મળવા સારૂ પાદરે ગયો. ભેડા રાજાએ તેનો ઘણો આદરસત્કાર કર્યો અને પોતાને ત્યાં ભોજન કરવાનો આગ્રહ કર્યો. ધમ્મરવાળાને તેના આગ્રહને માન આપવું જ પડ્યું. ભોજન પ્રસંગે ધમ્મરવાળાને નાગમતીને જોવાનો પ્રસંગ આવ્યો. તેનું રૂપ તથા સુશીલતા જોઇને એને એ કન્યાને પોતાની પુત્રવધૂ બનાવવાની અભિલાષા થઇ. ભેડા રાજાના નિવાસ માટે અનેક સગવડો કરી આપીને તે પાછો ફર્યો.

ધમ્મરવાળાના પુત્ર નાગવાળાને કાને નાગમતીના રૂપ તથા ગુણની પ્રશંસા પહોંચી ચૂકી હતી. એ સુંદર કન્યાને જોવાની તેને પણ ઇચ્છા થઇ.

એક દિવસ તે સરોવરકાંઠે ફરવા ગયો હતો, ત્યાં એણે નાગમતીને સ્નાન કરતી જોઇ. તેની કાકી જે પ્રૌઢ વયની હતી તે કિનારે બેસીને તેનાં વસ્ત્ર સાચવતી હતી. નાગમતીનું સૌંદર્ય પ્રત્યક્ષ જોઇને કુમાર મુગ્ધ થઇ ગયો. નાગમતીના હૃદયમાં પણ કુમાર નાગવાળાને જોતાં એકદમ પ્રેમનો સંચાર થયો. બન્નેનાં નેત્ર ઉપરથી પ્રૌઢ કાકી તેમનો મનોભાવ સમજી ગઇ. તેને ખબર

હતી કે, નાગવાળાને આલણદે નામની પત્ની હતી, તેથી તેણે કુંવરને ઠપકો આપતાં કહ્યું:—

" ઘેરી ઘોડાં વાર, અતડેથી ઉતારમાં;
ઘર આલણદે નાર, નાગમતી શું ન્યાળિયે ?"

નાગવાળો શરમાઇને ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. એનું ચિત્ત હવે કાબૂમાં નહોતું. કોઈ કામમાં એને ગોઠતું નહિ; તેની પત્ની આલણદેને એ ઉપરથી શંકા પડી કે પતિનું ચિત્ત કોઇ પ્રમદાએ ચોર્યું છે. તેણે પતિને પૂછ્યું:—

" નાગડા! કાં ઉપરાંઠો સૂએ, નખે ચીતરે ભીંત ?
ગૂંથી રૂપાળી ગોરડી, (તને) કયી ચડી છે ચિત્ત ?"

નાગવાળો તેના ઉત્તરમાં તબિયત ખરાબ હોવાનું બહાનું બતાવી તેની વાત ઉડાવી દેતો.

આખરે એક દિવસ તેણે સાહસ કરીને નાગમતીના પિતાની મુલાકાત લીધી અને વિનયપૂર્વક નાગમતીના હાથની માગણી કરી. નાગવાળાનાં શૌર્ય, વિનય વગેરે ગુણોથી ભેડા રાજા પરિચિત હતો. એવા નરને પોતાની કન્યાનું દાન કર્યાથી કન્યાનું જીવન સુધરશે, એવી એને ખાતરી હતી; છતાં પોતાની પ્રતિજ્ઞા ઉપર તે દૃઢ હતો. નાગવાળાને પણ તેણે એજ પ્રતિજ્ઞા જણાવી. રાજકુમારને માટે રાજ્ય તજી ખેતીના જ્ઞાનની પરીક્ષા આપવા જવું એ લજ્જાસ્પદ હતું, એટલે નાગવાળો નિરાશ થઇ પાછો આવ્યો.

એક દિવસ પ્રાતઃકાળે નાગમતી પોતાની પ્રૌઢ સખી કસ્તૂરી સાથે સરોવરમાં સ્નાન કરવા સારૂ ગઇ હતી, એવામાં નાગવાળો પણ ત્યાં જઇ ચડ્યો અને ઘોડાસહિત સરોવરમાં ગયો. નાગમતીની અને તેની દૃષ્ટિ એક થઈ. નાગમતીને ઘણીવાર સુધી જોવાનો પ્રસંગ મળે તેટલા માટે તેણે પોતાની આંગળી ઉપરનો સોનાનો કિંમતી વેઢ પાણીમાં નાખી દીધો અને પછી એ વેઢ કાઢી આપવાને નાગમતીને પ્રાર્થના કરી. નાગમતી તરવાની કળામાં કુશળ હતી. એ ડૂબકી મારીને સરોવરમાંથી વેઢ શોધવા લાગી. યુવકયુવતીની આ પ્રેમચેષ્ટાઓ નાગવાળાની પત્ની આલણદે છાનીમાની તળાવકાંઠે આવીને જોઇ રહી હતી. એની આંખમાંથી ઝેર વરસવા લાગ્યું. પોતે આવી છે અને એમની ચેષ્ટા જોઇ લીધી છે એ સૂચવવા સારૂ એણે એક સોરઠો કહ્યો:—

"જળ તરસ્યો જુવાન, જળ દેખી જળમાં પડ્યો;
ભિંજે પાખર (ને) પલાણ,(તોય) નેણુ હેરે નાગમતી તણાં."

પત્નીનો આ ઠપકો સાંભળી નાગવાળો શરમાઇ ગયો. તેના મુખમાંથી એક શબ્દ નીકળ્યો નહિ, એટલે રૂપનું અભિમાન ધરાવતી આલણદેએ કહ્યું:—

"આભા મંડન વીજળી, ધરતી મંડન મેહ;
નરા મંડન નાગડો (ત્યમ) સ્રિયાં આલણદેહ."

અર્થાત્ મારા જેવી સુંદર સ્ત્રી બીજી કોઇ નથી છતાં, તું શા સારૂ આમ ફાંફાં મારે છે? હવે નાગવાળાથી ચૂપ રહેવાયું નહિ. એણે ઉત્તર આપ્યો:—

"આલણદે એંકાર (તે) કાયાનો કરિયે નહિ;
(ઇ) ઘડિયલ કાચો ધાર (તે) માટીમાં જાશે મળી."

હવે આલણદેનો ગુસ્સો નાગમતી ઉપર ઊતરી પડ્યો. તેણે એ નિર્દોષ કન્યાને ઘણાં મેણાં માર્યાં.

નાગમતીએ વિનયપૂર્વક ઉત્તર આપ્યો કે, "બહેન! હું તમારા પતિને બોલાવવા નહોતી ગઇ. એ અહીં આવ્યા અને એમનો વેઢ પાણીમાં પડી ગયો. હું તેને શોધી રહી છું. ચાલો, તમે પણ આવો તો આપણે બન્ને મળીને શોધી કાઢીએ! આલણદે એ સાંભળતાંજ પાણીમાં પડી અને તેનો ચોટલો પકડીને ખૂબ મારવા લાગી. નાગવાળાએ તેને એમ કરતાં વારી; પણ તેણે નજ માન્યું, ત્યારે આખરે નાગવાળાએ પત્નીને એક ચાબુક ખેંચી કાઢ્યો. આલણદે એ સોળને પંપાળવા લાગી, એટલે નાગમતી પોતાની દાસી સાથે ત્યાંથી ચાલી ગઇ. નાગવાળો પણ ઘોડો દોડાવતો મહેલમાં ગયો.

આજના બનાવથી આલણદેને નાગમતી ઉપર પુષ્કળ ક્રોધ ઊપજ્યો. પોતાના અપમાનનો બદલો લેવાનો એણે નિશ્ચય કર્યો અને એને મારી નાખવા માટે કેટલાંક માણસોને તૈયાર કર્યાં.

કાનસૂવા ભેડાએ હવે બીજા પ્રદેશમાં જવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. નાગમતીએ જતા પહેલાં પ્રિયતમની છેલ્લી મુલાકાત લેવાનો વિચાર કર્યો. પિતાની આજ્ઞા લઇ, કસ્તૂરી કાકી તથા બીજી દાસીઓને સાથે લઇ રથમાં બેસી તે ગામ જોવા ગઇ. ત્યાં આગળ બજારમાં નાગવાળાનાં તેને દર્શન થયાં. નાગમતીએ એક દૂહો

લખીને કસ્તૂરી કાકીને હાથે તેને પહોંચાડ્યોઃ—

" (અમે) આવેલ ઉભે દેશ, (પણ) કો ગંજો (ગામ) ગમિયો નહિ;
(પણ) નાગડા! તારે નેશ, (અમારે) મનડે માળો ઘાલિયો!"

આ સોરઠો વાંચીને નાગવાળો પ્રસન્ન થયો, પરંતુ પોતાની સાથે વરવામાં જે જોખમ રહેલું હતું, તે સુકુમાર અને પરતંત્ર નાગમતી નહિ ઉઠાવી શકે એમ ધારીને એણે નિરાશાજનક ઉત્તર લખ્યો. એ વાંચીને નાગમતીએ પુનઃ લખ્યુંઃ—

" નાગડા! નાની મ જાણ, મોટાથી પણ મત ઘણી;
કેદિક પડશે કામ (તે દી) નોરા કરશો નાગડા!"

આટલું વાંચ્યા છતાં પણ નાગવાળાએ ઉત્તેજક ઉત્તર ન આપ્યો, ત્યારે નાગમતીએ જણાવ્યું કે, " આપણે પૂર્વજન્મનાં પતિપત્ની છીએ. આપણો સંબંધ કાંઈ નવો નથી.

" જે દી તમે નાગપાર, તે દી અમે નાગની;
(પણ) કાળજે મારે કટાર, (તે દી) સંજોગ આપણો નાગડો!
તમે પાણી અમે પાળ, તે આઠે પહોર આ હટતાં;
તે ધુંની ટાઢાર, (આ) નવી નથી કંઇ નાગડા!"

હવે નાગવાળાએ પ્રતિજ્ઞા કરી કે હું છ મહિનામાં તેને મારી પત્ની બનાવીશ.

નાગમતી પ્રસન્ન થઈને પોતાને મુકામે પાછી ફરી.

નાગવાળાનું ચિત્ત હવે કશામાં ચોટતું નહિ. ગમે તે પ્રયાસે નાગમતીને પ્રાપ્ત કરવી, એજ એના જીવનનો એક માત્ર ઉદ્દેશ બન્યો. એક દિવસે યોગ્ય પ્રસંગ જોઈને તેણે પ્રવાસે જવાની પિતાની આજ્ઞા માગી.

એકના એક પુત્રને દેશાવર મોકલતાં પિતાનો જીવ ચાલ્યો નહિ, એટલે નાગવાળાએ કહ્યુંઃ " પિતાજી! આપ મારી ચિંતા ન કરશો. બાલ્યાવસ્થામાં મેં આંગણામાં એક ચંપાનું વૃક્ષ રોપ્યું છે. તે વૃક્ષને મારા જીવન સાથે સંબંધ છે. મારા જીવનનો અંત આવશે ત્યારે એ વૃક્ષ પણ સુકાઇ જશે. મને મારા પૂર્વજન્મનું સ્મરણ છે. આપની ગાદીએ આવતાં પહેલાં મારે પૂર્વજન્મનું એક ઋણ અદા કરવાનું છે. એ કાર્ય પાર પાડી હું પાછો આપની સેવામાં હાજર થઇશ."

પિતાએ હવે પ્રસન્નતાથી પુત્રને આશીર્વાદપૂર્વક રજા આપી. ાગવાળો પોતાના પાણીદાર ઘોડા ઉપર સવાર થઈને નાગમતીના પેતાના ઉતારા ભણી ગયો. ત્યાં જતાં ખબર પડી કે એ લોકો તો પહેલાં કૂચ કરી ગયાં છે. કુમાર એમની પાછળ પાછળ ભેડાની ાજધાની કાનમેર ગયો. ત્યાં એને ખબર પડી કે કાનમેરમાં હવે ારસાદ સારો વરસવાથી નાગમતીને વરવા સારૂ અનેક ઉમેદવારો ખેતી કરવા સારૂ ત્યાં આવીને હાજર થયા છે. નાગમતીને પ્રાપ્ત ારવાના અભિલાષમાં એ બધા રાજકુમારો સાધારણ ખેડૂતનું ામ કરતા; એટલુંજ નહિ પણ ખેડૂતની પેઠેજ છાશ અને રોટલા-ું સાદુ ભોજન કરતા અને સરળ જીવન ગાળતા. રાજમહેલમાંથી ાશ અને રોટલાનું ભોજન ગાડામાં ભરાઈને એમને સારૂ આવતું અને બધા આનંદપૂર્વક એ સાદો આહાર કરતા. નાગવાળો પણ એ ઉમેદવારવર્ગમાં દાખલ થયો અને ધીમે ધીમે કૃષિકર્મની ારાખડી શીખવા લાગ્યો.

રિવાજ પ્રમાણે ગાડામાં બધાને સારૂ ભોજન આવ્યું. નાગ-ાળાએ એ ભોજન ખાવાની ના કહી. તે ઉપરથી બીજા યુવકોએ મશ્કરી કરી કે, “ભાઈ! એ તો આપણી પેઠે નહિ ખાય. એને તો નાગમતી ભાત લાવી આપશે ત્યારે ખાશે.” કુમારે કાંઈ ઉત્તર ન દીધો અને ત્રણ ચાર દિવસ નિરાહારજ રહ્યો. આ સમાચાર નાગ-મતીને કાને પહોંચ્યા એટલે તેણે કસ્તૂરી કાકીને ભોજન લઈને મોકલી. નાગવાળાએ કસ્તૂરીને ઓળખી અને કહ્યું કે, “મારી પ્રતિજ્ઞા છે કે નાગમતી આવીને પોતાને હાથે જમાડે તો જમવું.”

કસ્તૂરીએ જઈને નાગમતીને એ સંદેશો કહ્યો. નાગમતી પોતાને હાથે સુંદર રસોઈ બનાવીને રથમાં બેસીને ખેતરમાં ગઈ. તેને જોઈને અનેક યુવકો આગળ આવ્યા. કસ્તૂરીએ તેમની આગળ ખુલાસો કર્યો કે, “પેલો ગાંડો રજપૂત પાંચ દિવસથી જમ્યો નથી, તેને જમાડવા રાજકુમારી આવ્યાં છે; માટે તમે બધા અહીંથી ચાલ્યા જાઓ.” નાગવાળાનું ધૂળથી ખરડાયલું શરીર તથા ઉજા-ગરાથી લાલચોળ થયેલી આંખો જોઈને નાગમતીને ઘણું લાગી આવ્યું. પોતાની ખાતર આ સુકુમાર રાજપુત્રને આવું સંકટ વેઠવું પડે છે, એ વિચારથી એનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું. તે નાગ-વાળાને હળ છોડાવી દઈને એક વૃક્ષની પાસે લઈ ગઈ. નાગવાળાએ દાતણ કર્યું નહોતું, એટલે પોતાના કોમળ હસ્તવડે બાવળનું

તાજું દાતણ તોડીને નાગવાળાને આપ્યું તથા સ્વચ્છ જળ આપીને મુખ ધોવડાવીને, ભોજન કરવાનો આગ્રહ કર્યો. નાગવાળાએ કહ્યું કે, "મારી પ્રતિજ્ઞા છે કે, તું જમાડે તોજ જમું." નાગમતીએ પ્રેમપૂર્વક પોતાને હાથે તેને જમાડ્યો. ત્યાર પછી બન્ને જણાં વચ્ચે પ્રેમની ઘણી વાતો થઇ અને એવો સંકેત નક્કી થયો કે આવતી કાલે શરદ્પૂર્ણિમાની રાતે મધ્ય રાત્રે ચંદ્ર બરોબર આકાશમાં આવે તે વખતે, નાગવાળાએ બે પાણીદાર અશ્વસહિત સરોવર-કિનારાના શિવાલયમાં હાજર રહેવું. નાગમતીએ મહેલમાંથી ગુપ્તપણે નીકળી, એ સમયે શિવાલયમાં પહોચવું અને ત્યાંથી બન્ને જણાંએ કોઈ ન જાણે એ રીતે વાગડની સીમાની બહાર ચાલ્યાં જવું.

પૂર્ણિમાની રાત્રિ આવી પહોંચી. નાગમતીએ સાથે લઇ જવા યોગ્ય ધન, અલંકાર, વસ્ત્ર તથા જરૂરી સામાન એક પોટલામાં કમરે બાંધી લીધાં. સાથે એક તલવાર અને કટાર પણ આત્મ-રક્ષણ સારૂ રાખી. મહેલની બારીએ એક રેશમની દોરી બાંધીને તેને આધારે નીચે ઊતરી પડી. કસ્તૂરી દાસીએ તેના ગયા પછી એ દોરી છોડી લઇને બાળી નાખી.

નાગમતી શહેરમાંથી નીકળી કિલ્લા પાસે આવી તો દરવાન દરવાજો બંધ કરીને સૂતો હતો. કસ્તૂરીએ પ્રથમથી એવી યોજના કરી હતી કે નાગમતીના પહોંચતાંવાર દરવાન દરવાજો ઉઘાડી દે; પણ છેલ્લી ઘડીએ દરવાન બદલાઈ ગયો. હવે એ કિલ્લાની પાસેના એક વૃક્ષ ઉપર ચઢી અને એના ઉપરથી છલંગ મારીને કોટની રાંગ ઉપર આવી. હવે ત્યાંથી નીચે શી રીતે ઊતરવું એ મહાપ્રશ્ન હતો. આખરે એ વીર કન્યાએ પોતાની રેશમી સાડી કોટની રાંગમાંના બંદૂકની ગોળી મારવાના એક છિદ્રમાં બાંધી અને એ સાડી પકડીને નીચે ઊતરી. સાડી ટૂંકી હતી, એટલે નાગમતીને જરાક ઊંચેથી ભૂસકો મારવો પડ્યો. એમ કરવાથી એના કોમળ અંગને ઇજા થઈ અને થોડી વાર મૂર્ચ્છા પણ આવી; પરંતુ ભાન આવતાં તે તરતજ પોતાના પ્રેમી નાગવાળાને મળવા ચાલી; પરંતુ આમ કરવામાં ધાર્યા કરતાં ઘણો વધારે સમય ચાલ્યો ગયો હતો. નાગવાળાએ નાગમતીને કહ્યું હતું કે, "મધ્ય-રાત્રી પછી તું જો નહિ આવે તો હું પ્રાણત્યાગ કરીશ." નાગ-વાળો આતૂરતાથી પ્રિયાની વાટ જોતો હતો, પરંતુ મધ્યરાત્રિનો સમય વીતી ગયો હતો અને પાછલા પહોરનો આરંભ થવા લાગ્યો

હતો. નાગમતી વાયદા પ્રમાણે દોડતી પાવડિયારાના શિવમંદિર-માં ગઈ. ત્યાં જુએ છે તો બે ઘોડા બહાર બાંધેલા છે અને મહાદેવનું મંદિર અંદરથી બંધ છે. પ્રેમવિહ્વળા રાજકન્યાએ ઘણીએ બૂમો પાડી, પણ કાંઇ ઉત્તર ન મળ્યો. એણે કહ્યું:—

"વાળા! જોતાં વાટ, નખતર પતિ નમી ગિયો;
(પણ) કરમેં આ કચવાટ, (મેં) નર નિરખ્યો નહિ નાગડો."

ધક્કા મારીને બારણાં હચમચાવ્યાં, પણ કાંઇજ ઉત્તર ન મળ્યો. હવે તેના સ્નેહાળ હૃદયમાં શંકા થવા લાગી કે, નાગવાળાએ આત્મહત્યા તો નહિ કરી હોય! એણે ફરીથી કહ્યું:—

"દરશનિયાં દે નાગ! (હું) મોહન! વગાડું મોરલી;
પણ કરમે કાળો ડાઘ! મેં નર નિરખ્યો નહિ નાગડો!
દિન ઊગે દેવળ ચડાં, જોઉં વાલારી વાટ;
(પણ) આતમમાં ઉચાટ, (મને) નેણાવાળો નાગડો.!"

એને શંકા થઇ કે, નાગવાળો આ સરોવરમાં પાણી પીવા ગયો હોય અને એમાં સરી પડ્યો હોય તો! તેથી તે બોલી:—

"નાગ નિસરણી નાખ, (અમે) કિયે આરે જઇ ઉતરિયે?
પાવડિયારાની પાળ, (અમે) નરજ ગુમાવ્યો નાગડો."

સરોવરની ચારે તરફ ફરતાં નાગવાળાનાં પદચિહ્ન કહીં પણ દેખાયાં નહિ, એટલે એ શિખરના પથ્થર કાઢીને મુશ્કેલીથી દહેરામાં ઊતરી, તો નાગવાળાને પેટમાં કટાર ખોસીને મરણ પામેલો જોયો. આખું મંદિર લોહીલોહાણ થયેલું હતું. હાય! નાગવાળા-એ પોતાની પ્રતિજ્ઞા પાળવામાં બહુજ જલદી કરી હતી. પ્રિયાને આવવામાં અણધાર્યાં વિઘ્નો નડ્યાં અને તેને લીધે સહેજ વિલંબ થયો, પણ વાળાના અનુભવશૂન્ય હૃદયમાં એથી ઘણી શંકાઓ ઉત્પન્ન થઇ. એને લાગ્યું કે, નાગમતીએ મારા વિશ્વાસનો ભંગ કર્યો છે. એમ ધારીને તેણે પોતાના જીવનનો અંત આણ્યો હતો.

નાગમતીના શોકનો પાર રહ્યો નહિ. સંયોગની પ્રથમ રાત્રી-એ—અરે સંયોગ પહેલાંજ વિયોગ—ચિરવિયોગનું અસહ્ય દુઃખ ભોગવવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો. એણે હૃદય ચીરી નાખે એવો વિલાપ કરવા માંડ્યો:—

"નાગડા! નાગરવેલ, (તે) થડમાંથી થાહિયે નહિ;
પણ કટકો કુપળ મેલ, અમે આશાભર્યાં આવિયાં.

* * * *

નાગડા! નાગરવેલ, પોળી પાથરિયે નહિ;
મોરલિયું મા મેલ, (તને) નાટક રમાડું નાગડા.

* * * *

નાગડા નાગરવેલ, તું કીં રાફડ રોકી પેઓ?
નીકળ નીકળ ને છેલ, હું વાદણ વગાડું મોરલી.”

નાગરવેલનું મૂળ નામ ‘નાગલતા’ છે, તેથી નાગમતી કહે છે કે, “હું નાગવલ્લી જેવી તારી પ્રિયતમા ઊભી છું અને તું કેમ ઘોર નિદ્રારૂપ રાફડામાં પડ્યો છે? હું વિયોગના વિલાપરૂપે મોરલી વગાડું છું, માટે હે છેલ! તું બહાર આવ.”

એણે વિલાપ આગળ ચલાવ્યોઃ—

“કાંધે કરંડિયો લઇ, વગાડું છત્રીશે રાગ;
(તું) જાગને વાળા નાગ! આ વેષ જોવા વાદણ તણો?”

કિનારે આવેલું પોતાનું આશારૂપી વહાણ ડૂબ્યું, એ વિચારથી એ કહેવા લાગીઃ—

“વેળાતણાં વહાણ, આવ્યાં સાયર ઝૂલતાં;
(પણ) ઊંડા જળ એ લાણ, (ત્યાં) નાગર તૂટ્યાં નાગડા!”

એ વીર કન્યાને વળી વિચાર આવ્યો કે, સ્વામી યુદ્ધ કરતાં વીરગતિને પામ્યા હોત તો મને આટલો ખેદ ન થાત, પણ આ તો મારા પ્રેમની ખાતર આપઘાત કરીને દેહનો અંત આણ્યો, એથી મારૂં હૃદય ચિરાઇ જાય છે.

“શરતણિયા સુજાણ! સૂતે રણ સજિયે નહિ;
(મુજ) વીંધે કાળજ (ને) પ્રાણ, (તું) લોહીમાં લોટ્યાં કરે.”

વિલાપમાં ને વિલાપમાં રાત્રિ સમાપ્ત થઇ. એણે જોયું કે હવે આ દેહે તો નાગવાળાનો મેળાપ થવો એ અસંભવિત છે. એણે કેશ છોડી નાખ્યા અને પતિની સાથે સતી થવાનો નિશ્ચય કર્યો.

પેલી તરફ રાજકુમારીના ગુમ થયાના સમાચાર વહાણું વાતાંજ રાજમહેલમાં જાહેર થયા અને કાનસૂવો ભેડો શોધ કરતો કરતો પાવડિયારાના શિવાલયમાં જઇ પહોંચ્યો. ત્યાં એણે સતી થવાને તૈયાર થયેલી પુત્રીને જોઇ. પિતાને જોતાંજ નાગમતી બોલી ઊઠીઃ—

" અગર ચંદનનાં લાકડાં (તેની) ચૌટે ખડકાવો ચેહ;
આ નાગો મું કારણ મુઓ, (તો) એહમાં બળશે એહ."

પુત્રીનો આ નિશ્ચય જાણતાં ભેડાને ઘણો ખેદ થયો. એણે ઘણી દલીલો કરી, પણ સતી નાગમતીએ પોતાનો નિશ્ચય ફેરવ્યો નહિ. આખરે એણે પોતાના નોકરોને ચિતા ખડકવાની આજ્ઞા આપી.

એવામાં એક યોગી ત્યાં આવી પહોંચ્યો અને નાગમતીની પ્રિયતમ પ્રત્યે ભક્તિ જોઇને પ્રસન્ન થઇને આશીર્વાદ આપ્યો કે, "બેટા ! તારૂં સૌભાગ્ય અખંડ રહેશે."

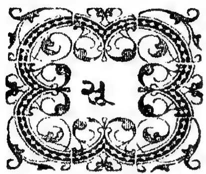
એમ કહેવાય છે કે થોડી વાર પછી શિવાલયમાંથી લોહીથી ખરડાયલા વસ્ત્રસહિત નાગવાળો જીવતો ઊભો થઇને બહાર આવ્યો. બધાંના હર્ષનો પાર રહ્યો નહિ. નાગમતીને માટે તો આ ખરેખર જીવનનો સૌથી ઉત્તમ દિન હતો. કાનસૂવો બધાને હર્ષપૂર્વક રાજમહેલમાં લઈ ગયો અને ત્યાં ધામધૂમથી નાગમતી અને નાગવાળાનાં લગ્ન કરી દીધાં. આ પ્રેમી દંપતીએ સુખપૂર્વક લાંબુ આયુષ્ય ભોગવ્યું હતું.*

* આ આખું ચરિત્ર 'ગુજરાતી'ના દિવાળીના એક ખાસ અંકમાંથી, રા. રા. જીવરામ અજરામર રાજગુરુના ઐતિહાસિક લેખ ઉપરથી સારરૂપે—ઘણુંખરૂં તેમનાજ શબ્દોમાં લેવામાં આવ્યું છે, તે બદલ લેખક તથા પ્રકાશકના અમે ઉપકૃત છીએ. —પ્રયોજક

१३८–सुलताना रझियाबेगम

ર્ય, ચંદ્ર કે અગ્નિવંશ જેવાં પ્રતાપી રાજ્યકુળોથી શાસિત થયેલા આપણા દેશના ભાગ્યમાં ઈ૦ સ૦ ૧૨૦૬ થી ૧૨૮૮ સુધી ગુલામવંશના રાજાઓનો રાજ્યઅમલ ભોગવવાનું નિર્માણ થયું હતું! ઐબક ઉર્ફે કુતુબુદ્દીન એ વંશનો સ્થાપક હતો. ઐબકને બાલ્યાવસ્થામાં ખુરાસાનની રાજધાની નિશાપુરમાં આણવામાં આવ્યો હતો. ત્યાં એક ધનવાન પુરુષે તેને ખરીદી લીધો અને ભણાવ્યો. એ શેઠના મૃત્યુ પછી એક બીજા વેપારીએ તેને ખરીદી લીધો અને તેની ચંચળતા જોઈને શાહબુદ્દીન ઘોરીને ભેટ આપ્યો. શાહબુદ્દીનની એના ઉપર ઘણી પ્રીતિ થઈ અને તે તેના ઉપર પુષ્કળ પ્રેમ રાખવા લાગ્યો. બાદશાહનો તેના ઉપર ઘણો વિશ્વાસ હતો. બાદશાહે તેને યુદ્ધકળામાં અને રાજ્યપ્રબંધમાં કેળવ્યો અને આખરે એને હિંદુસ્તાનમાં પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે મોકલ્યો. ગિઝનીમાં શાહબુદ્દીન મહંમદ ઘોરીનું મરણ નીપજ્યા પછી કુતુબુદ્દીન પોતાને દિલ્હીનો સ્વતંત્ર બાદશાહ ગણવા લાગ્યો. પોતાના નામથી તેણે ખુત્બા પઢાવ્યા અને સિક્કા પણ પડાવ્યા; એટલુંજ નહિ પણ સ્વર્ગવાસી બાદશાહનાં સગાંઓ સાથે લગ્નનો સંબંધ બાંધ્યો. ગિઝનીના સૂબેદારની કન્યા સાથે પોતે લગ્ન કર્યું અને સિંધના સૂબેદારને પોતાની બહેન તથા અલ્તમશ નામના બીજા સરદારને પોતાની પુત્રી પરણાવી. આ પ્રમાણે દિલ્હીની ગાદી પચાવી પાડનાર ગુલામને ઉચ્ચ કુળના મુસલમાનો સાથે સંબંધ બાંધી કુળવાન બની જતાં વાર ન લાગી. કુતુબુદ્દીને પોતાના રાજ્યનો વિસ્તાર ઘણો વધાર્યો. એ એક સજ્જન, ન્યાયી અને ઉદાર બાદશાહ હતો.

કુતુબુદ્દીનને આરામ નામે એક પુત્ર હતો. ઈ૦ સ૦ ૧૨૧૦માં પોલો રમતાં રમતાં બાદશાહનું મૃત્યુ થયું, ત્યારે આરામશાહ

એની ગાદીએ બેઠો, પણ આવડું મોટું સામ્રાજ્ય ચલાવવાની શક્તિ એનામાં નહોતી. એના અનેક સૂબાઓ પોતાના તાબાના પ્રાંત પચાવી પડીને સ્વતંત્ર બનવા લાગ્યા. આવી સ્થિતિ જોઇને દિલ્હીના મુખ્ય સરદારોએ કુતુબુદ્દીનના જમાઇ અલ્તમશને દિલ્હી આવીને રાજ્યપ્રબંધ પોતાના હાથમાં લેવાની વિનતિ કરી. અલ્તમશે આવી આરામશાહનો પરાજય કરી દિલ્હીનું રાજ્ય કબજામાં લીધું. અલ્તમશ સારા કુળમાં જન્મ પામ્યો હતો; પરંતુ મોટાભાઇએ તેને એક તુર્કને ત્યાં ગુલામ તરીકે વેચી નાખ્યો હતો. એ તુર્કે એના સૌંદર્ય અને બુદ્ધિથી પ્રસન્ન થઇ એને સારૂં શિક્ષણ આપ્યું અને પુષ્કળ ધન લઇને કુતુબુદ્દીનને વેચ્યો. કુતુબુદ્દીને તેને ઇ૦ સ૦ ૧૧૯૬ માં ગ્વાલિયરનો કારભાર સોંપ્યો અને તેના ગુણ તથા સેવાથી પ્રસન્ન થઇ પોતાની પુત્રી પણ તેને પરણાવી. અલ્તમશે ઇ૦ સ૦ ૧૨૧૦ થી ૧૨૩૫ સુધી રાજ્ય કર્યું અને અનેક પ્રાંત જીતીને દિલ્હીની સત્તામાં વધારો કર્યો. ઇ૦ સ૦ ૧૨૩૬ માં એ પ્રતાપી બાદશાહનું મૃત્યુ થયું. તેની જગ્યાએ તેનો પુત્ર રૂકનુદ્દીન ફિરોજશાહ ગાદીએ બેઠો. એ ઘણોજ દુર્ગુણી, વ્યસની અને જુલ્મી રાજા હતો. રાજા શિવપ્રસાદ 'ઇતિહાસ તિમિરનાશક' ગ્રંથમાં એના સંબંધમાં લખે છે કે, "એને તો રાતદિવસ ભાંડ અને વેશ્યાઓનું કામ હતું. નશો કરવો અને તમાશા જોવા એજ વિનોદ આઠે પહોર ચાલ્યા કરતો હતો. રાજ્ય માને ભરોસે છોડયું હતું. ખજાનો ખોટાં ખર્ચોમાં લૂંટાવી દેવામાં આવતો હતો, એની મા પણ ઘણી જુલમી હતી." પ્રજા તેમજ સરદારો માતા અને પુત્રથી ત્રાસી ગયા, એમણે એ બન્નેને કેદ પકડ્યાં અને રૂકનુદ્દીનની બહેન ને બાદશાહ અલ્તમશની પુત્રી રઝિયાને સર્વાનુમતે રાજસિંહાસન ઉપર બેસાડી. ભારતના મુસ્લિમ ઇતિહાસમાં પ્રથમ વારજ એક રમણીને રાજકર્મી થવાનું સદ્ભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું. દિલ્હીના સિંહાસન ઉપર બિરાજનાર તો રઝિયા પહેલી અને છેલ્લીજ મહિલા હતી. અયોગ્ય રાજ્યકર્તાને લીધે રાજ્ય પર આવી પડેલી ઘોર આપત્તિને સમયે પ્રજા તેમજ સરદારોએ એક મતે રઝિયાનેજ પસંદ કરી, એજ બતાવી આપે છે કે એ ઘણી સુયોગ્ય, વિદુષી અને રાજકાર્યકુશળ સ્ત્રી હોવી જોઇએ.

અલ્તમશ પોતે ઘણો સુંદર હતો. એટલે અપૂર્વ સૌંદર્ય તો રઝિયાને વારસામાં મળ્યું હતું, તે ઉપરાંત પિતાને એના ઉપર

વિશેષ પ્રેમ હોવાથી એક રાજકુમારીને છાજે એવું ઉત્તમ પ્રકારનું શિક્ષણ એને મળ્યું હતું. ફારસી વ્યાકરણ પ્રમાણે રઝિયા સુલતાના કહેવાવી જોઇતી હતી; પરંતુ એ પોતાને સુલતાન (નરજાતિના) શબ્દથી સંબોધાવું પસંદ કરતી હતી. પોતાના નામના સિક્કામાં એણે લખાવ્યું: "સુલ્તાને-આજમ દીન અને દુનિયાની શોભા." ફરિશ્તા પોતાના ઇતિહાસમાં લખે છે: "રઝિયામાં સારા રાજાઓના બધા ગુણોનો સમાવેશ હતો. તેનામાં કોઇ દોષ હોય તો તે એટલોજ હતો કે તે સ્ત્રી હતી." પણ એમાં એનો શો દોષ? એને સ્ત્રી બનાવી એ દોષ તો વિધાતાનો હતો. ગુણવાન મનુષ્યોમાં પૂજવા યોગ્ય તો તેમના ગુણ છે; તેમનું સ્ત્રીપણું, કે પુરુષપણું નહિ. રઝિયા દિલ્હીની ગાદીને શોભાવવાને કેવી રીતે યોગ્ય હતી અને અલ્તમશે પોતાનાં અનેક સંતાનોમાંથી એનેજ એ કામને યોગ્ય શા સારૂ ગણી હતી તે સંબંધે કાંઇક કહીશું.

રઝિયાને વિદ્યાનો ઘણો પ્રેમ હતો. એ કુરાન સારી રીતે વાંચી તથા સમજી શકતી. એ ઉપરાંત સાહિત્યનો પણ એણે સારો અભ્યાસ કર્યો હતો. ફારસી ભાષામાં કવિતા પણ લખતી, દિલ્હીમાં કુતુબમિનાર નામનો જે આશ્ચર્યજનક અને સુંદર મિનારો છે, તે વાસ્તવમાં રઝિયાના પિતા અલ્તમશના સમયમાં બંધાયો હતો. સંભવ છે કે બાદશાહ કુતુબુદ્દીનના સમયમાં તેનો આરંભ થયો હોય અથવા તો મૂળ યોજના એની હોવાથી કુતુબમિનાર નામથી પ્રસિદ્ધ થયો હોય. એ મિનારની પૂર્ણાહુતિ નિમિત્તે થયેલા સમારંભમાં વિદુષી રાજકન્યા હાજર હતી અને એમ કહેવાય છે કે એ પ્રસિદ્ધ સ્તંભ ઉપર કોતરેલા વાક્યની રચના રઝિયાએ પોતેજ કરી હતી.

ઇ. સ. ૧૨૨૬ માં દક્ષિણનાં સ્વતંત્ર રાજ્યોને હસ્તગત કરવાના ઉદ્દેશથી અલ્તમશ બાદશાહ દિલ્હીથી પોતાનું સૈન્ય લઇને નીકળ્યો. આ સવારીમાં તેને સંપૂર્ણ વિજય મળ્યો, પરંતુ એમાં એને છ વર્ષ વીતી ગયાં. પોતાની ગેરહાજરીમાં રાજકારભાર કોને સોંપવો એ એક મહત્ત્વનો પ્રશ્ન થઇ પડ્યો હતો. તે વખતે અલ્તમશના વયે પહોંચેલા વીસ પુત્રો વિદ્યમાન હતા. બાદશાહે દિલ્હી જઇને પોતાના તખ્ત પર રઝિયાને સ્થાપિત કરી અને સાભિમાન કહ્યું: "મારા વીસ પુત્રો આજે હયાત છે તોપણ રાજ્યનો બોજો તે સર્વને ભારે લાગશે; પરંતુ આ મારી કોમળ રઝિયાને તેનો

લેશ પણ ભાર લાગનાર નથી. આ વીસ પુત્રોના અંગમાં જેટલું પાણી છે તે કરતાં આ પુત્રીમાં વિશેષ છે." પિતાની ગેરહાજરીમાં તેણે એવા ઉત્તમ પ્રકારે રાજકારભાર ચલાવ્યો કે, લોકોએ તેના સંબંધમાં બાંધેલી શુભાશાઓ પૂર્ણ થઇ.

રઝિયા જો કે તરુણ હતી તોપણ તે પોતાની જવાબદારી સંપૂર્ણ રીતે જાણતી હતી. ન્યાય અને દયાપૂર્વક રાજ્ય ચલાવવાનો એણે નિશ્ચય કર્યો હતો. એની વૃત્તિ ઘણી ધાર્મિક હોવાથી, એ દરરોજ ઇશ્વરને પ્રાર્થના કરતી કે, "હે ખુદા! મને બુદ્ધિ અને બળ આપ કે જેથી હું સત્કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાઉં અને મારા હાથમાં સોંપાયલી રૈયતનું કલ્યાણ કરૂં." રઝિયાએ કોઇના ઉપર અન્યાય કે જુલમ નહોતો કર્યો. એના સુશાસનથી બધા પ્રસન્ન થતા; એટલે સુધી કે જેમનો હક્ક ડુબાડીને પિતાએ રાજ્યવહિવટ એને સોંપ્યો હતો, તે શાહજાદાઓ પણ બહેન ઉપર બહુ પ્રસન્ન હતા; કેમકે એમને પોતાનું પેન્શન વખતસર મળી જતું. ઇ. સ. ૧૨૩૨માં અલ્તમશ વિજય પ્રાપ્ત કરીને દિલ્હી પાછો ફર્યો ત્યારે રઝિયાએ રાજ્યનો બધો કારભાર એને સોંપી દીધો અને પોતે આજ્ઞાંકિત પુત્રી તરીકે મહેલમાં વસવા અને વિદ્યાધ્યયનમાં પોતાનો સમય ગાળવા લાગી.

પિતાના મૃત્યુ અને રૂકનુદ્દીનના પદભ્રષ્ટ થયા પછી એ સુલતાના બની. એણે 'પડદા'નો ત્યાગ કરીને પુરુષની માફકજ રાજ્યતંત્ર ચલાવવા માંડયું.

રાજા શિવપ્રસાદ "સિતારે-હિંદ" નામના પોતાના ઇતિહાસમાં લખે છેઃ "એ દરરોજ બાદશાહોની પેઠે કબા (ઝભ્ભો) અને તાજ પહેરીને તખ્ત ઉપર બિરાજીને દરબાર ભરતી હતી. મોં ઉપર નકાબ-ઘૂંઘટ કદી નાખતી નહિ અને શુદ્ધ ન્યાય આપીને લોકોની ફરિયાદ સાંભળતી હતી. યુદ્ધના સમયમાં એ બધી સેનાને મોખરે હાથી ઉપર સવાર થઇને જતી અને જાતેજ સૈન્યને ચલાવતી હતી. રાજ્યનો બધો કારભાર જાતે ચલાવતી, જેથી અમલદારોને કાંઇ અસાવધાની કરવાનો પ્રસંગજ નહોતો મળતો. એણે કેટલાએ સારા અને નવા સુધારાઓ દાખલ કર્યા અને સારા કાયદાઓ ઘડ્યા હતા. બધાંને એ કાયદા પ્રમાણે ચલાવવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી. ગરીબ અને દુઃખીઓ ઉપર તેને બહુ દયા આવતી હતી. એ ઘણી લાગણીપૂર્વક ન્યાય કરતી અને એક ઉદાર

બાદશાહની પેઠે શાસન કરતી હતી. ”

રાજસિંહાસન ઉપર કોઇ નિશ્ચિંત બેસી રહેવા પામતું નથી. દેખીતી રીતે રઝિયા સર્વની સંમતિથી ગાદીએ બેઠી હતી, પણ વાસ્તવિક એક પક્ષ એની વિરુદ્ધમાં પણ હતો. સ્ત્રીજાતિની યોગ્યતા ઉપર વિશ્વાસ ન રાખનાર એક વર્ગ બધા કાળમાં અસ્તિત્વ ધરાવતો રહ્યો છે. એ વર્ગ રઝિયા ગાદી ઉપર બિરાજીને પોતાના ઉપર શાસન ચલાવે એ સાંખી શક્યો નહિ. ધીમે ધીમે તેમની નાખુશીએ ઉગ્ર સ્વરૂપ ધારણ કરવા માંડ્યું. આ ઉમરાવોએ સૈન્ય એકઠું કરીને પદભ્રષ્ટ થયેલા બાદશાહના વઝીરને તેનો મુખ્ય સેનાધિપતિ બનાવી દિલ્હી પર સવારી કરી. આ લોકોના સૈન્યની આગળ રઝિયાના સૈન્યનો નિભાવ થઇ શક્યો નહિ; પરંતુ જે કાર્ય સૈન્યથી થઇ શક્યું નહિ તે રઝિયાએ પોતાના ચાતુર્યથી કર્યું. પોતાના શત્રુ પૈકી કેટલાક તેના માનીતા છે; એવો ભાસ ઉત્પન્ન કરી તે ઉમરાવોમાં પરસ્પર દ્વેષાગ્નિ સળગાવ્યો. આથી તેઓમાં પરસ્પર ફાટફૂટ થઇ અને તે સર્વે રઝિયાના તાબેદાર થયા. આ લોકો પૈકી જેમના તરફથી વિશેષ ઉપદ્રવ થવાનો સંભવ જણાયો તેને તેણે દેહાંતદંડ કર્યો અને ઇતરને પોતાના સ્વાભાવિક ઔદાર્યથી પોતાના કરી લીધા. આ પ્રકારે તેણે સર્વ રાજ્ય વિદ્રોહનો અંત આણ્યો અને જ્યાં ત્યાં શાંતિ પ્રસારી દીધી.

ત્યાર પછી બે વર્ષ પર્યંત તેનો રાજ્યકારભાર અત્યુત્તમ રીતે ચાલ્યો. રઝિયાનું રાજ્યનીતિચાતુર્ય શ્રેષ્ઠ પ્રતિનું હતું અને અંતસ્થ કારભારમાં પણ તેની દક્ષતા પ્રશંસાપાત્ર હતી. તે નિત્ય સુલતાનનો પોશાક પહેરી દરબારમાં બેસતી. સ્ત્રીજાતિનો પોશાક અને પડદો તેણે ત્યજ્યો હતો. તે પુરુષની પેઠે મસ્તક પર ટોપી પણ ધારણ કરતી હતી. અરજદારોની અરજ તે પોતે સાંભળતી અને કોઇ પણ પ્રકારનો આડપડદો રાખ્યા સિવાય ખુલ્લે મોઢે હાથી પર બેસતી. તે પોતાનાં રાજ્યવ્યવસ્થાનાં કાર્યો અંતઃકરણની લાગણીપૂર્વક અને સદ્સદ્વિવેકબુદ્ધિપૂર્વક કરતી હતી.

ફિરોજશાહની કારકીર્દિમાં જે અંધાધૂંધી પ્રસરી રહી હતી તે સર્વે નિર્મૂળ કરી તેણે સુવ્યવસ્થા સ્થાપી અને ઉત્તમ સુધારા કર્યા. જૂના કાયદાઓ દુરસ્ત કર્યા, મહત્ત્વના મુકદ્દમાઓનો ફેંસલો કર્યો અને એકંદર રીતે રાજ્યવ્યવસ્થાનું કાર્ય એવા ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારે કર્યું કે સર્વે જણને આ સ્ત્રી નથી; પરંતુ એકાદ ન્યાયી અને

કાર્યકુશળ પાદશાહજ છે એમ લાગ્યું.

અત્યાર સુધી વિવાહ સંબંધી કાંઇ પણ વિચાર તેના મનમાં આવ્યો હોય એમ દેખાતું નથી. તે અલ્પવયસ્ક હતી ત્યારે તેનું સૌંદર્ય જોઇને અનેક પુરુષોનાં મન તેના પ્રતિ આકર્ષિત થયાં હતાં, પરંતુ આજ પર્યંત કોઇને પણ તેણે ઉત્તેજન આપ્યું નહોતું. તે સિંહાસનારૂઢ થઇ ત્યાંસુધી એ બાબતમાં તેના મનની સ્પષ્ટ વલણ કયી તરફ હતું તે કાંઇ જણાતું નથી; પરંતુ તેના મનની આવી સ્થિતિ ઘણી વાર સુધી ટકી નહિ. રઝિયાની પાસે એક હબસી સરદાર ઘોડેસવારોનો નાયક હતો. આ સરદારના પ્રારંભના દિવસો ગુલામગીરીમાં ગયા હતા. તે રૂપમાં સુંદર, ચતુર અને રઝિયા જેવી સ્ત્રીનું મન હરણ કરે એવી યોગ્યતા ધરાવતો હતો; પરંતુ આ હલકા દરજ્જાના માણુસ પર રઝિયાનું ચિત્ત ચોટેલું જોઇ તેના અમીરઉમરાવોને ખોટું લાગ્યું. જ્યારે સુલતાના અશ્વારૂઢ થવાની હોય ત્યારે આ હબસી સરદાર તેને ઊંચકીને બેસાડતો હતો, એ સિવાય તેની સાથે કાંઇ વિશેષ ઘાડો સંબંધ નહોતો. પોતાની ઉજ્જવળ કીર્તિને કલંક લાગે એવું કોઇ પણ કૃત્ય તેના હાથથી થયું નહોતું. સુલતાના રઝિયાના અંગમાં સર્વ સદ્‌ગુણો વાસ કરતા હતા અને તેનું વર્તન સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી જોનારને દૂષિત લાગતું નહોતું, એમ ફરિશ્તા કહે છે.

સુલતાનાનું મન આ હબસી સરદાર પર ચોટયું હતું એ વાત સત્ય છે. વખત જોઇ તેનો દરજ્જો વધારવો અને તેને પોતાનો પતિ કરી બન્નેએ રાજ્યસુખ અનુભવવું એવો રઝિયાના મનનો વિચાર સર્વ લોકોને જણાઇ ચૂક્યો હતો; પરંતુ આ પ્રીતિનું પરિણામ સારૂં આવ્યું નહિ. પોતાના પ્રિયકરની યોગ્યતા વધારવા જતાં રઝિયાને પોતાને અનિષ્ટ પરિણામ ભોગવવું પડયું. તે સરદારને રઝિયાએ મુખ્ય સેનાપતિ અર્થાત્ અમીરઉમરાવની પદવી આપતાંજ સર્વ સરદારોએ તેની સામે ખુલ્લી રીતે બંડ કર્યું.

અલ્ટુનિયા નામનો તુર્કી સરદાર બંડ કરવાને પ્રથમ પ્રવૃત્ત થયો અને તેણે સૈન્ય એકત્રિત કર્યું. આ વાત સુલતાના રઝિયાના સાંભળવામાં આવી કે તરતજ તે પોતાનું પ્રચંડ સૈન્ય લઇનેતેના પર હલ્લો કરવાને ગઇ; પરંતુ માર્ગમાં તેના પોતાનાજ સૈન્યે બંડ કર્યું અને તેના પ્રિયકર પેલા હબસી સેનાપતિને તેની સમક્ષજ ઠાર કર્યો. સૈન્યના આ કૃત્યથી સુલતાના રઝિયાને ઘણો ક્રોધ

ચઢ્યો; પરંતુ તેના સરદારોએ પોતાના બચાવને માટે તેને કેદ કરી; એટલુંજ નહિ પરંતુ તેની આજીજી પ્રતિ લક્ષ ન આપતાં તેને તેના શત્રુઓના હાથમાં સોંપી દીધી. પછી તે સરદારોએ રઝિયાના બંધુ બહેરામને સિંહાસન પર બેસાડ્યો. આ બહેરામ અત્યંત નીચ અને વિષયલંપટ હતો.

બેગમ તેના શત્રુના હાથમાં ગઇ એટલે તેમના સરદારને પોતે કેવું કૃત્ય કરે છે એ વાતનું બિલકુલ ભાન રહ્યું નહિ. અલ્ટુનિયાને તેની શોચનીય સ્થિતિ જોઇને દયા આવી અને તેણે તેને સ્વતંત્ર કરવામાં વાર લગાડી નહિ; એટલુંજ નહિ પરંતુ તેનું સૌંદર્ય અને વર્તન જોઇને તેને એટલો આનંદ થયો કે તેણે પોતાનું અંતઃકરણ તેને અર્પણ કર્યું. તે તુર્કી સરદારનું શૌર્ય અને અનુપમ ઉદારતા જોઇને રઝિયા પણ તેના ઉપર મોહિત થઇ અને પરણવા કબૂલ થઈ. થોડા સમયમાં એ ઉભયનો લગ્ન સમારંભ મોટા ઠાઠમાઠ સાથે થયો.

પછી ભટીંડાના કિલ્લામાં બન્નેએ કેટલોક સમય ગાળ્યો. પછી તેમણે પોતાના મહત્ત્વના કાર્ય તરફ લક્ષ આપ્યું અને એક મોટું લશ્કર એકઠું કરીને રાજ્ય પાછું મેળવવા દિલ્હી ઉપર હુમલો કર્યો; પરંતુ બિચારી રઝિયા અને તેના સ્વામીનું કાંઈ વળ્યું નહિ. તેના સૈન્યે અપૂર્વ શૌર્ય બતાવ્યું પરંતુ શત્રુનું જોર વિશેષ હોવાથી તેને પાછું ફરવું પડ્યું. પાછળથી પણ એકાદ બે યુદ્ધ થયાં; પરંતુ પુષ્કળ માણસો નાશ પામ્યાં અને રઝિયા પોતાના પતિ સહિત શત્રુના હાથમાં સપડાઇ. તેમણે તેને અને તેના પતિને ઠાર મારી નાખ્યાં.

કૃતઘ્ની અને અભિમાની સરદારો રઝિયાની ઉદારતા, વીરતા, અને સુશાસનને એટલા જલદી ભૂલી ગયા! રઝિયા એમની સામ્રાજ્ઞી હતી, એના ઉપર એમણે દયા બતાવવી જોઇતી હતી. અફસોસ!

રાજા શિવપ્રસાદ રઝિયાના મૃત્યુનું વૃત્તાંત આ રીતે લખે છેઃ "રઝિયા પુરુષના વેશમાં નાઠી હતી. રસ્તામાં સૂઇ ગઇ. એક ખેડુતે એના પોશાકની નીચે કસબ અને મોતીથી ભરેલી ચોળી જોઇ લીધી. તેણે જાણ્યું કે આ કોઈ સ્ત્રી છે. આથી તેને મારી નાખીને કપડાં ઉતારી લીધાં અને લાશ જમીનમાં દાટી દીધી."

આમ કેવળ સાડાત્રણ વર્ષ રાજ્ય કરીને ઇ૦ સ૦ ૧૨૪૦-

માં રઝિયાના જીવનનો અંત આવ્યો. એ ટૂંક સમયના રાજ્ય-શાસનમાં પોતાના ઉચ્ચ ગુણોનો પરિચય આપતી ગઈ છે. મુસલમાની રિયાસતનો ઇતિહાસ લખનાર રા. રા. સર દેસાઈ એના સંબંધમાં નીચે પ્રમાણે લખે છેઃ—

"વાસ્તવિક રીતે રાજ્યકારભાર ચલાવવાને તે સમર્થ હતી; પરંતુ સ્ત્રી રાજ્ય કરે એ કલ્પનાજ તુર્કી લોકોને રુચી નહિ, તેથી તેનો નાશ થયો. આજ સુધી મુસલમાની અમલમાં ત્રણ સ્ત્રીઓએ રાજગાદી ભોગવી છે. એક આ રઝિયા અને બીજી શજારૂદર, ઈ. સ. ૧૨૫૦ માં ઇજિપ્તની રાણી હતી. એણે ધર્મયુદ્ધમાં ફ્રાન્સના નવમા લૂઈ (સેંટ લૂઈ) નો પરાભવ કર્યો હતો. ત્રીજી આબિશ ઇરાનમાં તેરમા સૈકામાં રાજ્ય કરતી હતી. દિલ્હીના તખ્ત ઉપર બેસનાર પહેલી રાણી રઝિયા હતી. ત્યાર પછી કોઈ નારી એ સિંહાસન ઉપર બેઠી નથી. ફક્ત મહારાણી વિકટોરિયાએ દિલ્હીમાં દરબારભરીને કૈસરેહિંદનો ખિતાબ ધારણ કર્યો હતો."

૧૩૯–દાઈ મનમેલ

એનું મૂળ નામ હમબલ હતું એ ખ્વાજા કુતુબુદ્દીનની કાકીની દાઈ હતી. કુતુબુદ્દીન ખ્વાજા સાહેબ એ દાઈનું સ્તનપાન કરીનેજ ઊછર્યા હતા. ખ્વાજા સાહેબ મોટા સિદ્ધ પુરુષ હતા અને પાછળથી દિલ્હીમાં આવી વસ્યા હતા. દિલ્હીમાં ગયા પછી તેમણે દાઈ મનમેલને પોતાને ત્યાં બોલાવીને ઘણી પ્રતિષ્ઠા કરી હતી. ખ્વાજા સાહેબના સહવાસથી એ દાઈ પણ ધાર્મિક અને સાધ્વી થઈ ગઈ હતી. ઇશ્વરભક્તિમાં તેનો સમય વ્યતીત થતો. ખ્વાજા સાહેબના દર્શનાર્થે આવનારી સ્ત્રીઓને એ ઉપદેશ આપતી તથા તેમના જીવનમાં ધાર્મિકતાનો સંચાર કરતી. ખ્વાજા સાહેબનો તેના ઉપર પૂર્ણ વિશ્વાસ હતો. ઘરનો બધો કારભાર એમણે દાઈ મનમેલને સોંપી દીધો હતો. એ વિનયી અને મર્યાદાશીલ સ્ત્રી હતી. પુરુષોને પોતાનું મોં કદી બતાવતી નહોતી. એની કબર પુરાણી મસ્જિદની સામે પૂર્વ દરવાજા આગળ હજરત ખ્વાજા સાહેબની કબર પાસેજ દિલ્હીમાં છે.

१४०–रूपसुंदरी (माधवपत्नी)

ઇસવીસનના ૧૩ મા સૈકાના અંતમાં ગુજરાતમાં વાઘેલા વંશનો કરણરાજા રાજ્ય કરી રહ્યો હતો. તેના જીવનની સમાપ્તિની સાથેજ ગુજરાતની સ્વતંત્રતાની પણ સમાપ્તિ થયેલી હોવાથી, આપણા પૂજ્ય સાક્ષર સ્વર્ગસ્થ શ્રી નંદશંકરભાઇએ પોતાની ઉત્તમ નલલકથાદ્વારા તેનું ચરિત્ર ઘણીજ અસરકારક રીતે આલેખેલું છે અને તેથી ગુજરાતમાં પ્રત્યેક મનુષ્ય તેના નામથી પરિચિત છે. એ રાજાનો મુખ્ય પ્રધાન માધવ નામનો એક નાગર ગૃહસ્થ હતો. તેણે વડનગર શહેરમાં કોઇ ગરીબ કુટુંબમાં જન્મ લીધો હતો અને ૧૬ વર્ષની વયે પાટણ શહેરમાં નોકરી શોધવા આવ્યો હતો.

પહેલાં તો લશ્કરના સિપાઇઓના પગાર વહેંચવા ઉપર કારકુન રહ્યો. ત્યાં ચાલાકી, હોશિયારી તથા ઇમાનદારી બતાવી તે ઉપરથી તેને કોઠારીની જગા મળી. ધીમે ધીમે તે સારંગદેવ રાજાનો માનીતો થઇ પડ્યો. સારંગદેવ મરી ગયો ત્યારે તેના છોકરાઓ વચ્ચે ગાદીને માટે તકરાર પડી, તેમાં માધવની હોશિયારી તથા કાવતરાથી કરણનો રાજ્યાભિષેક થયો. તે દિવસથી માધવના ભાગ્યનો ઉદય થયો અને કરણ રાજાએ ગાદી ઉપર નિર્ભય થતાંજ માધવને મુખ્ય પ્રધાનપદ આપ્યું. માધવ ઘણોજ બુદ્ધિમાન, રાજનીતિનિપુણ અને કાર્યકુશળ મંત્રી હતો. તેણે પોતાના બુદ્ધિબળે રાજા (કરણ) ઉપર એટલી તો સત્તા મેળવી હતી કે તેને પૂછ્યા સિવાય રાજા કાંઇ કામ કરતો ન હતો. સઘળું કામકાજ તેજ કરતો. રાજા તો પૂતળા જેવો હતો અને ખરેખરો રાજા તે પોતેજ હતો.

કરણ રાજાના એ મહા પ્રભાવશાળી પ્રધાનની સ્ત્રીનું નામ રૂપસુંદરી હતું. રૂપસુંદરી તેના નામ પ્રમાણે અપૂર્વ સૌંદર્યવાળી

સ્ત્રી હતી. તેનું સૌંદર્ય ચીતરવાનું સાહસ અમે નહિ કરીએ. ફક્ત પ્રસિદ્ધ નવલકથાકારની કુશળ કલમથી આલેખાયલું ચિત્ર જ ગુજરાતી બહેનો આગળ રજૂ કરીશું. સાક્ષર શ્રી નંદશંકરભાઇ આ પ્રમાણે રૂપસુંદરીનું વર્ણન કરે છે: "તે સ્ત્રી ખરેખરી પદ્મિની હતી. તેનું મો પૂર્ણિમાના ચંદ્ર જેવું હતું અને તેના ગાલના ગૌરવર્ણ ઉપર વખતે વખતે તેની ભરજુવાનીને લીધે જ્યારે ગુલાબી રંગ ચઢી આવતો ત્યારે તેની આગળ ગુલાબનાં ફૂલનો રંગ પણ ઝાંખો જણાતો. તેનું મોઢું ઘણું નાનું હતું તથા તે ઉપરના બે ઓઠ પાતળાં પરવાળાંના જેવા રંગના હતા. જ્યારે તે મંદ મંદ હસતી ત્યારે તેના દાંત સમાકાર ધોળા મોતીના દાણા જેવા દેખાતા. તેને નાકે ઘણાં ઊંચાં પાણીદાર મોતીની વીંટલી ઘાલેલી હતી. તેનાં મોતી તેના પરવાળા જેવા ઓઠને અડકતાં, ત્યારે તે કમળની લાલ પાંદડી ઉપર ઓસનાં ટીપાં જેવાં ચળકતાં હતાં. તેના ગાલ ઉપર એક છૂંદણું હતું તેથી તેની ખૂબસૂરતી એટલી તો વધતી હતી કે જેમ ફારસી શાયર હાફિઝ, શિરાઝની એક બૈરીના ગાલ ઉપરના કાળા તલને વાસ્તે સમરકંદ તથા બોખારા શહેર આપી દેવા તૈયાર થયો હતો, તેમ તે છૂંદણાને માટે આખું ગુજરાતનું રાજ્ય કોઈ આપે તોપણ થોડું હતું. તેની આંખ જરા લાંબઘાટી હતી અને સ્વાભાવિક રીતે કાળી હતી,તેની સાથે વળી તેમાં કાજળનું ઝીણું અંજન કીધેલું હતું તેથી તે વધારે મોહ પમાડતી હતી. તેની નજર ઘણી નરમાશવાળી તથા કામથી ભરપૂર દેખાતી હતી. તે એટલી ચપળતાથી ચોગરદમ ફરતી કે જે પુરુષ પર તે પડતી તેના હૃદયમાં કારી ઘા માર્યા વિના રહેતી નહિ. તેની ભમર પાતળી ઇંદ્રના ધનુષ્ય જેવી હતી અને એ ધનુષ્યમાંથી મદનદેવ પોતાનાં શસ્ત્ર ઉડાવી હજારો લોકોના મનની શાંતિનો નાશ કરતો. તેના કપાળ ઉપર જે રાતો હિંગળોકનો ચાંલ્લો હતો તે બરફના મેદાન ઉપર લોહીના ટપકા જેવો દેખાતો હતો. ચોટલો નાગની ફેણ જેવો ઘાટદાર અને તેવોજ કાળો હતો. તેના કેશ જો છૂટા મૂકે તો કમ્મર સુધી પહોંચતા. એ સિવાય તેના બીજા અવયવો પણ ઇશ્વરની બેહદ કારીગરી તથા ચાતુર્યના નમૂના હતા."

આવા અપૂર્વ રૂપલાવણ્યથી વિભૂષિત થયેલી રમણી રૂપસુંદરી એક દિવસ પોતાના ઇષ્ટદેવ શંકરનું પૂજન કરવા ગઇ

હતી. દૈવસંયોગે રાજા કરણ પણ એ સમયે એ માર્ગે થઇને જઈ રહ્યો હતો. તેની દૃષ્ટિ રૂપસુંદરી ઉપર પડી. રૂપસુંદરીની કાંતિ જોઇને કરણ રાજા અત્યંત કામાંધ થઈ ગયો અને ગમે તે પ્રકારે એ રમણીને પોતાના અંતઃપુરમાં આણવાનો સંકલ્પ કર્યો. રૂપસુંદરી પતિવ્રતા સ્ત્રી હતી અને માધવ પણ શૂરવીર નર હતો, એટલે સીધી રીતે કોઈ પણ પ્રકારની લાલચથી પોતાનું કામ પાર નહિ પડે એમ ધારીને કરણ રાજાએ ઘણો નીચ પ્રપંચ રચ્યો. માધવ પ્રધાન ઘર આગળ ન હોય એવે પ્રસંગે પાછળથી સેના મોકલીને રૂપસુંદરીનું હરણ કરી લાવવાનો અધમ સંકલ્પ તેણે કર્યો. એક દિવસે માધવ પ્રધાન કોઈ રાજદરબારી કામને માટે બહારગામ ગયો, તે લાગ સાધીને કરણ રાજાએ પ્રધાનના ઘર ઉપર રૂપસુંદરીને લઇ આવવા માટે સૈન્ય મોકલ્યું. રૂપસુંદરી એ સમયે દેવપૂજા કરીને ભોજન તૈયાર કરવામાં નિમગ્ન હતી. એવામાં તેણે પોતાની ઘરના આગલા ચોગાનમાં શોરબકોર થતો સાંભળ્યો. નોકરને મોકલીને તપાસ કરાવી તો માલૂમ પડ્યું કે રાજાના સિપાઇઓએ તેના ઘરને ઘેરો ઘાલ્યો છે અને તેના ઘણા નિમકહલાલ સેવકોને ઠાર મારવા માંડ્યા છે. એ ખબર સાંભળતાં રૂપસુંદરી ઘણીજ ચિંતાતૂર થઇ ગઇ. તેનો દિયેર કેશવ એ વખતે ઘરમાં હતો. કેશવ ઉપર રૂપસુંદરીનો ઘણોજ સ્નેહ હતો. બાલ્યાવસ્થાથી તેણે પુત્ર સમાન તેનું પાલન કર્યું હતું. કેશવ પણ મોટીભાભીને માતા સમાન ગણીને ચાહતો હતો. અંગકસરત, દાવપેચ, કુસ્તી, તલવારના પટા આદિ વીરોચિત રમતોમાં તેણે પોતાની જિંદગી ગાળી હતી. તેનું શરીર કસાયેલું અને બળવાન હતું. ભાભીનું હરણ કરવા રાજાના સિપાઇઓ આવ્યા છે, તે સાંભળતાં વારજ તેની રગેરગમાં ક્રોધ વ્યાપી ગયો. તેની આંખ લાલચોળ થઇ ગઇ અને તેમાંથી ક્રોધનો અગ્નિ વરસવા લાગ્યો. તે પોતાનાં હથિયાર સજીને ભાભીની આગળ આગળ આવી ઊભો અને જીવને જોખમે પણ તેનું રક્ષણ કરવા તૈયાર થયો. જોતજોતામાં કરણ રાજાના સિપાઈઓ ઉપર ચડી આવ્યા અને રૂપસુંદરીને પોતાને સ્વાધીન કરી દેવાને કેશવને ઘણુંએ સમજાવ્યો; પરંતુ કેશવે ક્રોધથી લાલચોળ થઇ જઇને સિંહની માફક ગર્જના કરીને કહ્યું કે, "તમારા કૃતઘ્ની, અધમ, વિષયી રાજાને રૂપસુંદરી જોઈતી હોય,

તો મને મારીને લઇ જાઓ. આ દેહમાં જીવ છે ત્યાંસુધી રૂપસુંદરીના દેહને સ્પર્શ કરવા કોઈ પણ મનુષ્ય સમર્થ નથી. પોતાનો જીવ બચાવવા ખાતર નાગર બચ્ચો કોઇ દિવસ કુળ, ધર્મ અને જ્ઞાતિની પ્રતિષ્ઠાને કલંક લાગવા દેનાર નથી." કેશવનાં આ વચનો સમાપ્ત થતાંવારજ સેંકડો સિપાઇઓ તેના ઉપર તૂટી પડચા.એકલા કેશવે તેમની સાથે ઘણી નીડરતાથી યુદ્ધ કર્યું. કલમ ચલાવનાર નાગર યુવક તલવારના દાવપેચ પણ કેવી ઉત્તમ રીતે ખેલી શકે છે, તેનું કેશવે સારી પેઠે ભાન કરાવ્યું. તેણે રાજાના અનેક સિપાઇઓને કાપી નાખ્યા; પરંતુ એટલા બધાના પ્રહાર સામે એ એકલો કેટલી વાર સુધી ટકી શકે ? શત્રુઓના અસંખ્ય પ્રહાર ખમીને, શત્રુઓને મારતાં મારતાંજ એ ભૂમિ ઉપર પડ્યો અને એક ક્ષણમાત્રમાં વીરગતિને પામ્યો. કેશવનું મૃત્યુ થતાંવારજ રૂપસુંદરીને મૂર્છા આવી ગઇ. એ બેહોશ હાલતમાંજ રાજાના સૈનિકો તેને રાજમહેલમાં લઇ ગયા.

રાજાએ રૂપસુંદરીને લલચાવવા અનેક પ્રકારની લાલચો બતાવી, પોતાની પટરાણી બનાવવાનું વચન આપ્યું; પણ કોઈ પણ પ્રકારની લાલચ કે ધમકીની અસર પતિવ્રતા રૂપસુંદરીના હૃદય ઉપર થઈ નહિ. રાજાની અધમ વિનતિનો તેણે તિરસ્કાર કર્યો અને રાજા પોતાના ઉપર બળાત્કાર કરવાનો યત્ન કરશે તો આપઘાત કરીને શિયળનું રક્ષણ કરીશ, એવું સ્પષ્ટ જણાવી દીધું.

કરણ રાજાના મહેલમાં અનેક પ્રકારનાં સુખ હોવા છતાં પણ રૂપસુંદરી પતિવિયોગથી ઝૂરવા લાગી. પતિનો સત્વર મેળાપ થાય તે સારૂ રાતદિવસ એકાગ્રચિત્તે ઇષ્ટદેવની પ્રાર્થના કર્યા કરતી હતી. એ વિપત્તિના સમયમાં એક ક્ષણને માટે પણ તેણે પોતાના ચિત્તને ચળવા દીધું નહોતું અને પતિ સિવાય બીજા કોઇને પણ હૃદયમાં સ્થાન આપ્યું નહોતું. પતિની મંગળવાસનાજ તેના હૃદયમાં સર્વોપરી સ્થાન ભોગવતી હતી.

માધવ પ્રધાન પોતાના કામથી પરવારીને ઘેર પાછો ફર્યો, ત્યારે રાજા તરફથી પોતાના કુટુંબ ઉપર વરસેલા ત્રાસની તેને ખબર પડી. તેના શોકનો પાર રહ્યો નહિ. ક્રોધ અને વૈરનો અગ્નિ તેના હૃદયમાં ઉત્પન્ન થઇને જોરથી સળગવા લાગ્યો. રાજાને પાયમાલ કરવાના ઉદ્દેશથી તે સીધો દિલ્હીના મુસલમાન બાદશાહ અલાઉદ્દીન પાસે ગયો અને ગુજરાતની ફળદ્રૂપતા તથા

સમૃદ્ધિનું વર્ણન કરીને એ દેશને જીતવાની સલાહ આપી. અલ્લા-ઉદ્દીનને તો એટલુંજ જોઇતું હતું. કાચા સોના જેવી ગુજરાતની રસાળ ભૂમિનો સ્વામી બનવાની ઇચ્છા તેના મનમાં ક્યારનીએ થયા કરતી હતી, તેવામાં માધવરાવના જેવો ભોમિયો માણસ મદદ કરવાને મળી આવ્યો એટલે પૂછવુંજ શું ? તેણે સેનાપતિ અલફખાંની સરદારી હેઠળ માધવની સાથે ઘણું મોટું સૈન્ય મોકલ્યું. એ યુદ્ધમાં કરણ રાજાનો પરાજય થયો અને ઇ૦સ૦ ૧૩૦૦ માં મુસલમાન લોકોએ ગુજરાતમાં પ્રવેશ કર્યો. માધવે અલ્લા-ઉદ્દીનને ૩૬૦ કચ્છી ઘોડા નજર કર્યા અને દેશનો કારભાર મેળવ્યો. અલફખાંને લશ્કરી ખાતાનો સૂબો ઠરાવ્યો. કરણ રાજાને જીવ લઇને નાસવું પડ્યું. પારકી સ્ત્રી ઉપર કુદૃષ્ટિ કરનાર એ રાજાની રાણી તથા પુત્રીને અંતે મુસલમાનોને સ્વાધીન થવું પડ્યું તથા મુસલમાનોની સાથે લગ્ન કરીને જાતિભ્રષ્ટ થવું પડ્યું.

આ પ્રમાણે કરણ રાજા ઉપર મનમાન્યું વેર લઇને માધવ પોતાની પ્યારી પત્ની રૂપસુંદરીને મળવા અંતઃપુરમાં ગયો. ઘણા દહાડાના વિયોગ પછી તે પતિપત્ની પાછાં મળ્યાં. તેઓ ભેટ્યાં, રડ્યાં તથા હર્ષનાં બીજાં સઘળાં ચિહ્નો તેઓએ દેખાડ્યાં. રૂપસુંદરીને કરણ લઇ ગયો તેમાં તેની તરફનો કાંઇ વાંક નહોતો, તે માધવને સારી પેઠે માલૂમ હતું. બન્નેના વિયોગ-માં માધવનું દિલ રૂપસુંદરી ઉપરથી ઊતરી ગયું ન હતું પણ તેને પાછી મેળવવાની તથા તેના હરણ કરનારનું વેર લેવાની તેની આતુરતા જે પ્રમાણે પ્રબળ થતી ગઇ તે પ્રમાણે તેની ધણિયાણી ઉપરનું હેત પણ વધતું ગયું. આટલી સહેલાઇથી તેને પોતાની પ્રિયા મળશે એવી આશા નહોતી. જ્યારે રૂપસુંદરી આગળના જેટલાજ હેતથી તેને ભેટી, ત્યારે તેના હર્ષનો પાર રહ્યો નહિ. રૂપસુંદરીના સ્નેહમાં કાંઇ ફેરફાર થયેલો નહોતો. તેના અંતઃ-કરણની પ્રીતિનું નિર્મળ ઝરણ પોતાનો માર્ગ બદલીને બીજી દિશામાં વહ્યું નહોતું તથા તેના હેતના ખજાનાનો ભાગીદાર થવાનો બીજા કોઇનો દાવો તેણે સ્વીકાર્યો નહોતો; એ ઝરણે માધવની તરફજ અસલ માફક વહ્યાં કીધું એટલુંજ નહિ પણ તે પાસે ન હોવાથી તેમાં વધારો થયો.

માધવે શાસ્ત્રીઓની સભા ભરી અને બ્રાહ્મણની સ્ત્રીનો રજપૂત સાથે બળાત્કારથી સ્પર્શ થયો તેનો દોષનિવારણ કર-

વાનું પ્રાયશ્ચિત્ત તેઓની પાસે શોધી કઢાવ્યું. પછી તે પ્રમાણે સઘળી ક્રિયા રૂપસુંદરી પાસે કરાવી, બ્રાહ્મણોને મનમાની દક્ષિણા આપી અને લાડુનું ભોજન કરાવી સઘળા બ્રહ્મદેવોને સંતોષ્યા. હવે બીજી કાંઇ હરકત રહી નહિ, તેથી માધવ તથા રૂપસુંદરી આનંદપૂર્વક દિવસ નિર્ગમન કરવા લાગ્યાં. એ પાછા મળેલા સુખની યાદગીરીને વાસ્તે માધવે વર્ધમાનનગર (વઢવાણ)માં એક વાવ બંધાવી તે હજી તેના નામથી ઓળખાય છે.

કરણ જેવા રાજાની લાલચો અને ધમકીઓની લેશમાત્ર પરવા કર્યા વગર પોતાનું પાતિવ્રત્ય અખંડ રાખવા માટે નાગર રમણી રૂપસુંદરી સર્વ સ્ત્રીઓની શ્રદ્ધાને પાત્ર છે.

૧૪૧–ગુણસુંદરી

આ રમણી ગુજરાતના રાજા કરણ વાઘેલાના પ્રધાન માધવના નાના ભાઇ કેશવની પત્ની હતી. એ જો કે પોતાની જેઠાણી રૂપસુંદરી જેવી ખૂબસૂરત નહોતી, તોપણ નામ પ્રમાણે તેનામાં અનેક ગુણ હતા. એ સુશીલ, ભણેલગણેલ, કાર્યકુશળ અને પતિવ્રતા સ્ત્રી હતી. રૂપસુંદરીના રૂપ ઉપર મોહી જઇને કરણ રાજાએ તેનું હરણ કરવા સૈન્ય મોકલ્યું અને એ સૈન્ય સામે લડીને ભાભીનો બચાવ કરવા જતાં ગુણસુંદરીનો વીર પતિ ભરજુવાનીમાં કામ આવી ગયો, તે આપણે આગલા ચરિત્રમાં જોઈ ગયા છીએ. પતિને મરણ પામેલો જોઇને એ નાગર રમણીએ સતી થવાનો સંકલ્પ કર્યો. આડોશીપાડોશી તથા સગાંવહાલાંઓએ તેને ઘણુંએ સમજાવી; પણ એણે કોઇનું કહ્યું માન્યું નહિ. ગુણસુંદરી શાસ્ત્ર અનુસાર કાર્ય કરીને પતિનું સહગમન કરવા તૈયાર થઇ હતી, તેથી તેની માતા અંદરખાનેથી ખુશ થઇ હતી; પણ પોતાની પુત્રીનું વધારે પારખું જોવા સારૂ તેણે પણ વિલાપ કરીને સતી ન થવાની સલાહ આપી; પરંતુ ગુણસુંદરીએ વિનયપૂર્વક માતાને સમજાવ્યું કે, "સ્ત્રીને માટે પતિ વગરનું જીવન મિથ્યા છે. સંસારમાં સગાંસંબંધીઓના ટપલા ખાઇને અને દુનિયામાં લોકોનું અપમાન સહન કરીને જીવન ગાળવા કરતાં મરણ પામવું ઘણું

સારૂં છે.” એ પ્રમાણે કહીને તે ‘જય અંબે’ ‘જય અંબે’ કરતી સતી થવાના આવેશમાં આવી જઇને નીચે ઊતરી. સર્વ કોઇ તેને સતી ગણીને પૂજવા લાગ્યાં. તેણે શાસ્ત્રની વિધિ પ્રમાણે પતિને પિંડદાન કર્યું તથા પતિના શબને ખોળામાં લઇને સળગતી ચિતામાં ચડી બેઠી. તેણે મરતી વખતે પોતાના બે હાથ ચોળી, બળતા અંગારાએ ખોબો ભર્યો અને પાટણ શહેર ઉપર એ અંગારા ફેંકી દઇને બોલી કે, “જે રાજાએ વગર વાંકે પોતાના વિશ્વાસુ પ્રધાનની સ્ત્રી અને તે પણ નાગર જેવી ઊંચી બ્રાહ્મણ જાતિની–એવીનું હરણ કર્યું, તે રાજા થોડા દિવસમાં રણમાં ને વગડામાં રઝળશે, તેની સ્ત્રીને બીજા લોકો લઈ જશે, તેની પુત્રી દુઃખ પામી પામીને પરપુરુષના હાથમાં પડશે; રાજા પોતાનું મોત પોતાને હાથે માગશે; તે ક્યાં મૂઓ અને ક્યારે મૂઓ તેનો પણ પત્તો નહિ લાગે.તેના સમૃદ્ધિવાન નગરનો નાશ થશે, તેનું દ્રવ્ય લૂંટાઇ જશે તથા સર્વ રીતે તેની પાયમાલી થશે.”

આ પ્રમાણે કહીને તેણે સૂર્યદેવનું આહ્‌વાન કર્યું અને જોતજોતામાં તેનો પવિત્ર દેહ ભસ્મીભૂત થઇ ગયો.

૧૪૨—વીરમતી

તેરમા સૈકામાં દક્ષિણમાં દેવગિરિ અથવા દેવગઢમાં યાદવ રાજાઓનું રાજ્ય હતું. રાજાનું નામ રામરાજા હતું; તેને એક કન્યા હતી. એ ઘણી સુંદર હોવાથી એને પરણવા સારૂ ઘણા શત્રુ રાજાઓ રામરાજા ઉપર ચડાઇ કર્યા કરતા હતા. રામરાજાનો સેનાપતિ ઘણો સ્વામીભક્ત અને સાચો મરાઠા રજપૂત હતો. જ્યારે કોઇ શત્રુ રામરાજાની સાથે યુદ્ધ કરવા આવતો ત્યારે એ સેનાપતિજ સામે જતો અને શત્રુઓને મારીને નસાડી મૂકતો હતો. આ પ્રમાણે એણે ઘણાં યુદ્ધોમાં વિજય મેળવ્યો હતો; પરંતુ દૈવ કાંઇ સદા અનુકૂળ હોતું નથી. એક વખતે શત્રુઓની સાથે યુદ્ધ કરવા જતાં એ વીરગતિને પ્રાપ્ત થયો.

એ સેનાપતિને વીરમતી નામની એક કન્યા હતી. પિતાના મૃત્યુથી એ નિરાધાર થઇ ગઇ; પણ રામરાજાએ તેને પોતાના મહેલમાં બોલાવી લીધી; ત્યાંજ તેનું પાલનપોષણ થવા લાગ્યું. રાજા તેને પોતાની કન્યા જેટલુંજ ચાહતો, એટલે વીરમતી રાજકુટુંબના એક બાળક જેવી થઇ ગઇ. રાજાની કન્યા અને વીરમતી વચ્ચે ઘણી પ્રીતિ બંધાઈ ગઈ. એ બે જાણીઓ એકબીજીને સગી બહેન જેવી ગણવા લાગી. યોગ્ય વયની થયા પછી રામરાજાએ પોતાની પુત્રીનું લગ્ન કરી દીધું. એ વખતે વીરમતીની ઉંમર જરા નાની હતી, એટલે તેનું લગ્ન કર્યું નહિ પણ તેનું સગપણ કૃષ્ણરાવ નામના એક મરાઠા સરદારની સાથે કરી દીધું.

કૃષ્ણરાવ દેખાવમાં રૂપાળો અને ઊંચા કુળનો યુવક હતો. વીરતામાં પણ એ એક્કો હતો. તેના ગુણોની પ્રશંસા સાંભળીને વીરમતી ઘણી પ્રસન્ન થતી અને એવો વર આપવા માટે મનમાં ને મનમાં પરમેશ્વરને સેંકડો ધન્યવાદ આપતી. ધીમે ધીમે લગ્નનો

સમય પણ નજીક આવી પહોંચ્યો. પરંતુ એ વખતે એક એવી દુર્ઘટના થઇ ગઇ કે જેને લીધે વીરમતી અને કૃષ્ણરાવનું લગ્ન થઇ શક્યું નહિ.

ઇ૦ સ૦ ૧૨૯૪ માં ખિલજી વંશના બાદશાહ અલાઉદ્દીને દક્ષિણ ઉપર ચડાઈ કરી હતી. અલાઉદ્દીનનો ઉદ્દેશ નવા પ્રાંતોને પોતાના રાજ્યમાં મેળવીને રાજ્ય અને ધનની વૃદ્ધિ કરવાનો તથા સાથે વીરમતી જેવી યુવાન સુંદરીઓને પ્રાપ્ત કરવાનો પણ હતો. અલાઉદ્દીનની પાસે મોટી સેના હતી અને દક્ષિણમાં આ તેની પહેલી સવારી હતી, એટલે લોકો ઘણા ગભરાટમાં પડ્યા હતા.

અલાઉદ્દીનના આવવાની ખબર પડી એટલે રામરાજાએ પણ પોતાનું સૈન્ય એકઠું કર્યું. રજપૂતો ઘણા ઉત્સાહથી લડવા સારૂ તૈયાર થયા. વીરમતીનો ભાવિ પતિ કૃષ્ણરાવ પણ આ યુદ્ધમાં પોતાનું વીરત્વ બતાવવાના ઉમંગમાં શસ્ત્ર અને બખતર સજીને તૈયાર થઇ ગયો અને શત્રુઓની રાહ જોવા લાગ્યો. જેમ જેમ અલાઉદ્દીનની સેના પાસે આવતી જતી હતી, તેમ તેમ રામરાજાની સેના પણ અધિક ઉત્કંઠિત થતી હતી. થોડી વારમાં શત્રુની સેના આવી પહોંચી અને બંને તરફથી લડાઈ શરૂ થઈ. આ યુદ્ધમાં રામરાજાના સૈનિકોએ ઘણું સારૂં પરાક્રમ બતાવ્યું.

અલાઉદ્દીને ઘણી વાર હિંદુસ્તાનના ભિન્ન ભિન્ન પ્રદેશો ઉપર ચડાઇ કરી હતી. અસંખ્ય મનુષ્યોના પ્રાણ અને ધન હરી લીધાં હતાં અને અનેક રાજાઓને પોતાના શરણાગત બનાવ્યા હતા. થોડા સમયમાંજ એણે ભારતમાં પોતાનો વિજયવાવટો ફરકાવ્યો હતો; પરંતુ રામરાજાની સાથે દેવગઢની લડાઇમાં તેણે જેવી હાર ખાધી તેવી પહેલાં કદી ખાધી નહોતી. આથી એને ઘણી શરમ આવી. સીધી રીતે રામરાજાને જીતવાનો કોઇ ઉપાય ન રહ્યો, ત્યારે તેણે એક પ્રપંચ રચ્યો. તેણે એકદમ પોતાની સેનાને પાછા ફરવાની આજ્ઞા આપી અને ચારે તરફ ખબર ફેલાવી દીધી કે, “ રામરાજાની પ્રબલ સેનાથી ડરી જઇને અલાઉદ્દીન બાદશાહ નાસી જાય છે. રામરાજા જેવો શત્રુ એને કોઈ મળ્યો નથી, તેથી લાચાર થઇને પાછા જવું પડે છે.”

શત્રુઓને નાસતા જોઈને રામરાજાની સેનામાં ઘણો હર્ષ ફેલાયો, નિશ્ચિન્ત થઈને સૈનિકો પાછા ફર્યા; પરંતુ થોડી વાર પછી

ખબર પડી કે આ સમાચાર જૂઠા છે. અલાઉદ્દીનની ફોજ તો પાંચસાત ગાઉ ઉપરજ સંતાઈ રહી છે.

એ સમાચાર સાંભળીને રામરાજાએ કૃષ્ણરાવ અને બીજા સેનાપતિઓને બોલાવીને તેમની સલાહ પૂછી. એ વખતે બધાએ સલાહ આપી કે, "શત્રુઓની પાછળ પડવું જોઇએ, કે જેથી એ લોકો આપણી સીમમાંથી બહાર નીકળી જાય અને પાછા આવવાની હિંમત ન કરે." રામરાજાને એ વાત યોગ્ય લાગી અને તેણે સેનાને તૈયાર થવાનો હુકમ આપ્યો; પરંતુ એટલામાંજ કૃષ્ણરાવ બોલી ઊઠ્યોઃ "પૃથ્વીનાથ ! શત્રુઓનો જડમૂળથી નાશ કરી નાખવાની મેં એક યુક્તિ વિચારી છે. આશા છે કે ઈશ્વર કરશે તો એમાં આપણે ફાવી જઇશું."

રામરાજાએ ઘણા પ્રેમપૂર્વક પૂછ્યું: "એ કયી યુક્તિ છે ?"

કૃષ્ણરાવે ઉત્તર આપ્યો: "યુક્તિ એવી છે કે, એક મનુષ્ય વેશ બદલીને શત્રુસેનામાં જાય અને અંદર જઇને સારી પેઠે જોઇ આવે કે તેમનું સૈન્ય કેટલું છે, સરસામાન કેટલો છે, દારૂગોળો કેટલો છે, વગેરે. એ બધો ભેદ જાણ્યા પછી એમના કરતાં વધારે બળવાન ફોજ લઇને આપણે હલ્લો કરીશું; એટલે એ લોકોનો સમૂળગો નાશ થઇ જશે."

રાજાએ કહ્યું: "આ કામ જેવા તેવા આદમીનું નથી. એને માટે તો કોઇ બહુ હોશિયાર અને પ્રમાણિક મનુષ્યની જરૂર છે. વળી એ માણસનો જાન પણ ભારે જોખમમાં છે; કારણકે શત્રુઓને ખબર પડી જાય કે એ છૂપો દૂત છે તો તેઓ તરતજ તેના પ્રાણ લઇ લેશે."

કૃષ્ણરાવ તરત બોલી ઊઠ્યો: "મહારાજ ! આપ એ બાબતની ચિંતા ન કરશો. હું જાતે જવાને તૈયાર છું, ફક્ત હજૂરના હુકમની રાહ જોઉં છું."

રાજાએ એને જવા દેવાની એકદમ હા કહી નહિ, પરંતુ કૃષ્ણરાવે ઘણોજ આગ્રહ કર્યો એટલે આખરે તેને કબૂલ કરવુંજ પડ્યું. કૃષ્ણરાવની મનોકામના પૂર્ણ થઇ ગઇ. મનમાં ને મનમાં એ ઘણો પ્રસન્ન થવા લાગ્યો. એ તરતજ ત્યાંથી ઊઠીને વેશ બદલીને શત્રુની સેના તરફ જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો.

પોતાના ભાવિ પતિને શત્રુના મુખમાં જતો જોઇને વીરમતી

કાંઇક પ્રસન્ન અને કાંઇક દુઃખી થઈ. કૃષ્ણરાવને મળીને એ એકાંતમાં કહેવા લાગીઃ "હજી સુધી મારૂં લગ્ન આપની સાથે થયું નથી, તોપણ સગપણ થઈ ચૂક્યું છે અને મારૂં હૃદય મેં આપને સમર્પણ કરી દીધું છે, એટલે આપ મારા પતિ છો અને આપનું સુખદુઃખ તે મારૂં સુખદુઃખ છે. શત્રુસેનામાં જવું એ યમરાજની પાસે જવા બરાબર છે. તમે માથું હાથમાં લઇને સ્વામીનું કલ્યાણ સાધવા જાઓ છો, તેથી મને ઘણો સંતોષ થયો છે. સાચા ક્ષત્રિયો અને વીર મરાઠાઓનો એજ ધર્મ છે. હું આપને આપનું કર્તવ્ય કરતાં રોકતી નથી, પણ મારી એક પ્રાર્થના છે કે, આપ મને પણ આપની સાથે લઇ ચાલો. હું પુરુષનો વેષ બદલીને આવીશ એટલે મને કોઇ ઓળખી શકશે નહિ."

કૃષ્ણરાવે કહ્યું: "પ્રિયે! તું કહે છે એ તો ઠીક છે, પણ સ્ત્રીઓ ગમેતેટલો પુરુષનો પોષાક પહેરે તોપણ એ મરદ બની શકતી નથી. તું મારી સાથે આવીશ તો મારો જીવ તારામાંજ રહેશે અને મારાથી મારૂં કામ પૂરેપૂરૂં થઇ શકશે નહિ."

વીરમતી બોલી: "મારાથી બનશે તેટલી હું આપને મદદ આપીશ; હું આપને કોઇ પણ જાતની તસ્દી આપીશ નહિ. આપ કાળનાં મુખમાં જાઓ અને હું સુખે બેસી રહું, એ વાત મારાથી કદી બનવાની નથી."

એ સાંભળી કૃષ્ણરાવે વીરમતીને વીનવી: "સ્ત્રીઓને યુદ્ધમાં સાથે લઈ જવી એ ઠીક નથી. લોકો મારી નિંદા કરશે."

વીરમતીએ વીરાંગનાને છાજે તે રીતે કહ્યું: "સ્વામીનાથ! મને લઇ જવાથી આપની નિંદા થશે, તો આપને એકલા મોકલવા માટે વીરાંગનાઓ મારી પણ નિંદાજ કરશે; પણ હું બીજી વાતનો આપની પાસે ખુલાસો ચાહું છું. મેં સાંભળ્યું છે કે, આપ કપટથી શત્રુસેનાનો ભેદ લેવા જાઓ છો. મારા વિચાર પ્રમાણે એવું છળકપટ કરવું એ ઠીક નથી."

કૃષ્ણરાવે વાતને ફેરવી નાખતાં કહ્યું: "હું તો શત્રુઓની ફોજને જાતે જોવાજ જઉં છું, કે જેથી લડવામાં સગવડ પડે; કારણકે હજારો મનુષ્યોને પકડીને તેમના પ્રાણ લેવા કરતાં તથા રક્ત નીનદી વહેવરાવવા કરતાં તો શત્રુને અચાનક ઘેરી લઇને છાનામાના પકડી લેવા એ સારૂં કામ છે."

વીરમતી બોલીઃ "પ્રાણનાથ! દેશ અને ધર્મના રક્ષણ સારૂ હજારો વીર પુરુષોએ પોતાના પ્રાણ ખોયા છે. સાચા વીરપુરુષનું કામ તો મરવું અને મારવું એજ છે. તેને પ્રાણનો ભય હોતો નથી. રણક્ષેત્રમાં મરી જવાથી સીધા સ્વર્ગમાં જવાય છે. મુસલમાનો છળકપટથી કામ લે છે તો તે માટે તેમની કેટલી બધી નિંદા થાય છે ? તમારે હાથે એવું નિંદનીય કૃત્ય ન થાય, તેની બહુ સંભાળ રાખવી જોઇએ. મારા પ્રાણ! મારી નમ્ર વિનતિ ઉપર ધ્યાન આપો અને મારી સૂચના પ્રમાણે કાર્ય કરો."

"હમણાં તો હું ફક્ત શત્રુઓનું બળ જોવા માટેજ જાઉં છું. તું નાહક ચિંતા શા સારૂ કરે છે?" એટલું કહીને કૃષ્ણરાવ ઘોડા ઉપર સવાર થઇને ચાલી નીકળ્યો. વીરમતીથી એકલાં રહેવાયું નહિ. પતિ શત્રુઓના દળમાં જાય અને પોતે નિશ્ચિંત થઇને ઘેર બેસી રહે, એ તેનાથી સહન થઇ શક્યું નહિ. તેણે પુરુષનો વેશ ધારણ કર્યો અને એક તેજ ઘોડા ઉપર સવાર થઇને કૃષ્ણરાવ ગયો હતો તે રસ્તે જવા માંડ્યું. આગળ કૃષ્ણરાવ ઘોડો દોડાવતો જઇ રહ્યો હતો, પાછળ વીરમતી પણ ઘોડાને પૂરપાટ દોડાવતી જઇ રહી હતી. કૃષ્ણરાવને તો વીરમતીના પાછળ આવવાની ખબરજ નહોતી; પરંતુ કૃષ્ણરાવ પણ ઝાડીઓમાં એટલે દૂર નીકળી ગયો હતો કે, વીરમતીની દૃષ્ટિ તેના સુધી પહોંચી શકતી નહોતી. બેએક કલાક એ પ્રમાણે ચાલ્યા પછી વીરમતીએ થોડે દૂર ઘોડાના પગનો ખખડાટ સાંભળ્યો અને બે માણસોને આ પ્રમાણે વાર્તાલાપ કરતાં સાંભળ્યાઃ—

"કોણ?"

"અલાઉદ્દીન બાદશાહનો દોસ્ત."

"તમારૂં નામ?"

"કૃષ્ણરાવ."

"વાહ! કૃષ્ણરાવ! શાબાશ! શાબાશ! મને એજ ફિકર થયા કરતી હતી કે તમે પાછા આવીને અમને બાતમી આપી શકશો કે નહિ?"

"કેમ, એમાં શક લાવવા જેવું શું હતું? એક વખત વચન આપી ગયા પછી મારાથી ફરી જવાય એમ થોડુંજ હતું? આજ હું ઘણી યુક્તિઓ કરીને આવ્યો છું; રામરાજાની આંખમાં ધૂળ

નાખીને આવ્યો છું. એ બિચારો તો એમજ જાણે છે કે હું શત્રુ-સેનાનો ગુપ્ત ભેદ જાણવા આવ્યો છું, પણ એને હજુયે ખબર નથી કે બંદા થોડી વાર પછી એનીજ ગાદીએ બેસશે."

"બેશક ! તમે જ્યારે અમારા બાદશાહ સલામતને આ પ્રમાણે મદદ કરશો ત્યારે એ તમને જરૂર આ ઈલાકાના સૂબા બનાવશે. તમે ઘણી હિંમત અને અક્કલમંદીનું કામ કર્યું છે."

આ શબ્દો સાંભળતાંવારજ વીરમતી ચોંકી ઊઠી. દશ હજાર વીંછીઓએ એક સાથે ડંખ માર્યો હોય એવી સખ્ત વેદના તેને થવા લાગી. નખથી માથા સુધી એનું શરીર ચિંતાગ્નિથી સળગવા લાગ્યું. તેના મનમાં ઉપરાઉપરી અનેક વિચારો આવવા લાગ્યા. થોડી વારમાંજ તેણે કર્તવ્યનો નિર્ણય કર્યો. કમરમાંથી એક ચળકતી તલવાર કાઢીને એ પોતાના ભાવિ પતિ કૃષ્ણરાવની તરફ દોડી અને ક્રોધ અને તિરસ્કાર દર્શાવીને બોલીઃ " દુષ્ટ ! નીચ ! અધમ ! પાપિ ! વિશ્વાસઘાતિ ! રાજદ્રોહિ ! કુલાંગર ! ચાંડાલ ! તારા જેવા દેશદ્રોહીઓએજ ભારતવર્ષને પાયમાલ કરી દીધું છે."

વીરમતીના કોમળ કંઠમાંથી આ કઠોર શબ્દો નીકળ્યા; શબ્દોની સાથે સાથેજ તેના સુકોમળ હાથે એવી સરસ રીતે તલવાર ચલાવી કે કૃષ્ણરાવ પોતાની તલવાર ઉપર હાથ મૂકે તે પહેલાંજ વીરમતીની તલવાર તેની છાતીમાં ઊંડી પેસી ગઈ. કૃષ્ણરાવ તરતજ ઘોડા ઉપરથી નીચે ઢળી પડ્યો. તેણે ઊંચે જોયું તો વીરમતીનું ઉગ્ર સ્વરૂપ તેના દીઠામાં આવ્યું. એ મંદ સ્વરે બોલી ઊઠ્યોઃ " કોણ વીરમતી ? હાય મારી...." તેને આગળ બોલતો અટકાવીને વીરમતી બોલીઃ " બસ ! બહુ થયું. ચૂપ રહે દુષ્ટ ! વિશ્વાસઘાતિ ! ખબરદાર, મોંમાંથી એક પણ અક્ષર કાઢ્યો છે તો ! દેશને હાનિ પહોંચાડનાર તારા સરખા નરાધમની તો આજ દશા થવી જોઈએ. જે મોંએ તેં વિશ્વાસઘાતી વચનો કહ્યાં છે, તે અપવિત્ર મુખમાંથી મારૂં નામ ઉચ્ચારીને મને અપવિત્ર ન કરીશ. તું દેશદ્રોહી છે, સ્વજનદ્રોહી છે, સ્વામીદ્રોહી છે, સ્વાર્થી છે અને મહાપાપી છે. મોંએ મીઠું બોલીને અંદરખાનેથી દેશની સ્વાધીનતાનો નાશ કરવા ઇચ્છનાર દગાબાજ પુરુષને હું પતિ બનાવવા નથી માગતી. "

કૃષ્ણરાવને વીરમતીની તલવારનો જે ઘા લાગ્યો હતો તે

ઘણોજ કારી હતો. તેની જીવનયાત્રા પૂરી થવાને પાંચદશ પળનીજ વાર હતી. મૃત્યુ સમયે વીરકન્યા વીરમતીનો તિરસ્કાર સાંભળીને કૃષ્ણરાવને પોતાના કૃત્ય માટે પશ્ચાત્તાપ થયો. તેના મુખમાંથી છેવટને વખતે નીકળી ગયું કે, "પ્રિયે ! તેં મને આવા મોટા કલંકમાંથી બચાવ્યો એ ઘણું સારૂં કર્યું. હજુ સુધી કશું બગડયું નથી."

વીરમતીએ કહ્યું: "પતિનો ધર્મ સ્ત્રીને અધર્મમાંથી બચાવવાનો છે, તેવીજ રીતે પુરુષ પણ નિંદનીય અને કલંકિત માર્ગે જતો હોય, તો તેને ઠેકાણે લાવવો એ પત્નીનું કામ છે. હું પણ વીરપુરુષની કન્યા છું. તમે મારા પતિ છો. હું તમને ખરા અંતઃકરણથી ચાહું છું. હું જાણીજોઇને તમને કુમાર્ગે કેવી રીતે જવા દઈ શકું ? તમે એમ ન સમજશો કે તમને મારી નાખીને હું પોતે સુખમાં જીવન ગાળીશ. હું તો તમારી સાથેજ આવું છું. આ દુનિયામાં રહીને હવે શું કરવાની છું ? તમારા વગર સંસાર મારે માટે નીરસ અને શૂન્ય છે."

એટલું કહીને વીરમતીએ પતિના રક્તથી ખરડાયેલી તલવાર એકદમ પોતાની છાતીમાં ખોસી પતિ સાથે સ્વર્ગે સિધાવી.

આ પ્રમાણે આ પ્રેમી યુગલની જીવનલીલા પૂર્ણ યૌવનાવસ્થામાંજ એકાંત વનમાં સંપૂર્ણ થઇ. રામરાજાએ એ બન્નેની ઘણીએ શોધ કરાવી, પણ પત્તો લાગ્યો નહિ. ઘણે દિવસે અલાઉદ્દીનની સેનાએ દેવગઢનો કિલ્લો પોતાના હાથમાં લીધો ત્યારે મુસલમાન સૈનિકને મોંએ આ ભેદ પ્રગટ થયો.

વીર રમણીઓ સ્વદેશ અને સ્વધર્મની ખાતર પ્રિયમાં પ્રિય વસ્તુની પણ પરવા કરતી નથી. ધન્ય છે એમના જીવનને ! !

૧૪૩–સુહડાદેવી

આ બુના રળિયામણા પર્વત ઉપર પ્રવાસ કરી આવેલી અમારી વાચક ભગિનીઓ ત્યાંના પુરાતન જૈન મંદિરોનું અપૂર્વ સૌંદર્ય જોઇને મુગ્ધ થઇ ગઈ હશે. ત્યાં આગળ નેમિનાથ મહારાજનું એક મંદિર છે, જે વસ્તુપાલ તેજપાલના મંદિર તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. એ મંદિર વસ્તુપાલના નાના ભાઇ તેજપાળે પોતાના પુત્ર લૂણુસિંહ અને પોતાની પ્રિય પત્ની અનુપમદેવીની સદ્ગતિ નિમિત્તે કરોડો રૂપિયાનું ખર્ચ કરાવીને ઈ૦ સ૦ ૧૨૩૧ માં બંધાવ્યું હતું. એ એક ઘણુંજ સુંદર મંદિર છે અને ત્યાંનાં ઉત્તમ મંદિર વિમળશાહના દહેરાની ઘણા અંશમાં સમાનતા કરી શકે છે. એ મંદિરની કારીગરીના સંબંધમાં ભારતીય શિલ્પકલાના અભ્યાસી પ્રસિદ્ધ લેખક ફર્ગ્યુસન સાહેબ પોતાના પુસ્તક "પિકચરસ ઇલસ્ટ્રેશન્સ ઑફ એન્શન્ટ આર્કિટેકચર ઇન હિંદુસ્તાન" (અર્થાત્ 'હિંદુસ્તાનમાં પ્રાચીન કોતરકામનાં જોવા લાયક ચિત્રો) માં લખ્યું છે કે, "આ મંદિર આરસપહાણુનું બનેલું છે. અત્યંત પરિશ્રમ સહન કરી શકનાર હિંદુઓના ટાંકણાથી, બારીકાઇથી એટલી મનોહર આકૃતિઓ બનાવી છે કે, તેની નકલ ઉપર ગમે તેટલી મહેનત કર્યા છતાં અને ગમે તેટલો સમય રોકાયા છતાં, હું કાગળ ઉપર ઉતારી શકતો નથી." તેના ઘૂમટોની કારીગરીનાં વખાણ કરતાં કર્નલ ટૉડ લખે છે કે, "એનું ચિત્ર તૈયાર કરતાં કલમ થાકી જાય છે અને અત્યંત પરિશ્રમ કરનારા ચિત્રકારની કલમને પણ એમ કરતાં ઘણો પરિશ્રમ પડશે." ગુજરાતના ઇતિહાસકાર ફાર્બસ સાહેબે પણ "રાસમાળા" માં એ મંદિરોના કોતરકામની ઘણી પ્રશંસા કરી છે. એ મંદિરને બંધાવનારા વસ્તુપાળ અને તેજપાળ ગુજરાતની જૂની

રાજધાની અણહિલપુર પાટણના રહેવાસી પોરવાળ વાણિયા હતા. તેમના બાપનું નામ અશ્વરાજ (આસરાજ) હતું અને તેઓ ગુજરાતમાં ધોળકા પ્રાંતના (બઘેલ) વંશના રાણા વીરધવળના મંત્રી હતા. જૈનધર્મનાં મંદિરો બંધાવવામાં એમના જેટલું દ્રવ્ય બીજા કોઇએ ખરચ્યું નથી. તેમણે પોતાના કુટુંબનાં અનેક સ્ત્રીપુરુષોનાં નામ ઉપરથી નાનાંમોટાં (બાવન) દહેરાં બંધાવ્યાં છે. મુખ્ય મંદિરના દ્વારની બન્ને તરફ ઘણી સરસ કારીગરીવાળા બે ગોખલા છે. એ ગોખલાને લોકો 'દેરાણી જેઠાણીનાં આળિયાં' કહે છે, 'એ આળિયાં' ને માટે એમ કહેવાય છે કે એક આળિયું વસ્તુપાળની સ્ત્રીએ અને બીજું તેજપાળની સ્ત્રીએ પોતાને ખર્ચે બંધાવ્યું હતું. મહારાજ શાંતિવિજયજીની બનાવેલી 'જૈનતીર્થ ગાઇડ' માં પણ એ પ્રમાણે લખેલું છે; પરંતુ પ્રખ્યાત ઇતિહાસવેત્તા પંડિત ગૌરીશંકરજી એ વાતને સ્વીકારવા યોગ્ય ગણતા નથી. તેમના કહેવા પ્રમાણે એ બન્ને ગોખલા વસ્તુપાલે પોતાની સ્ત્રી સુહડાદેવીના સ્મારકમાં તેની સદ્ગતિ નિમિત્તે બંધાવ્યા હતા.સુહડાદેવી પાટણના મોઢ વાણિયા જાલ્હણના પુત્ર આસાજીની પુત્રી હતી. એ વખતે ગુજરાતમાં પોરવાળ અને મોઢ વાણિયામાં પરસ્પર લગ્નવ્યવહાર હતો.

સુહડાદેવી ઘણી યોગ્ય સ્ત્રી હોવી જોઇએ; કેમકે તેના મૃત્યુ પછી તેના પતિએ તેનું સ્મારક જાળવી રાખવા ઘણું મોટું ખર્ચ કર્યું હતું. એ બતાવી આપે છે કે પોતાની હયાતીમાં તેણે પતિનો પ્રેમ ઘણી સારી રીતે સંપાદન કર્યો હશે.

१४४–पद्मिनी

જગતનાં શ્રેષ્ઠ વીર વીરાંગનાઓના પુણ્ય લોહીથી પવિત્ર થયેલી મેવાડની ભૂમી ભારતીય વીરધર્મના મુખ્ય તીર્થરૂપ છે. પૌરાણિક યુગમાં જે પ્રમાણે કુરુક્ષેત્ર હતું તે પ્રમાણે ઐતિહાસિક યુગમાં મેવાડ વીરધર્મની સાધના માટે સર્વશ્રેષ્ઠ સાધનભૂમિ હતું. ભારતમાં કદી વીરધર્મનો અભ્યુદય થશે, વીરધર્મ જો કદી ભારતવાસીઓના હૃદયમાં ફરીથી સ્થાન મેળવશે, તો કુરુક્ષેત્ર અને મેવાડ ભારતવર્ષમાં સર્વશ્રેષ્ઠ તીર્થસ્થાન તરીકે પૂજાશે. જો કોઈ પણ દિવસ ભારતવાસીઓ અનુભવશે કે, કુરુક્ષેત્ર અને મેવાડની ધૂળની પ્રત્યેક રજકણ ભારતવાસી વીરોના રક્તથી અભિષિકત થયેલી છે તથા તેમાં ભારતવાસી વીરોની વીરતા અને મહાનુભાવતા સમાયેલી છે; તો એ વખતે જાગૃત ભારતવર્ષનાં કરોડો નરનારીઓ એ બંન્ને તીર્થમાં એકઠાં થઈને, એ પવિત્ર ધૂળનો સ્પર્શ કરીને વીરધર્મથી ઉત્તેજિત થશે. વીરત્વહીન ભારતમાં એવો દિવસ આવશે, ત્યારે ભારતર્ષના એ મહાન વીરોનો આત્મોત્સર્ગ સફળ થશે.

આગલા ચરિત્રમાં અમે મેવાડની રાણી કર્મદેવીની અપૂર્વ વીરતાની કહાણી વર્ણવી ગયા છીએ. આ અને આના પછીનાં ચરિત્રોમાં ક્રમસર જે કેટલાક વીરપુરુષો અને વીરાંગનાઓની કીર્તિકથા વર્ણવવામાં આવશે તે ઉપરથી વાચક બહેનો સમજી શકશે કે મેવાડને ભારતના વીરધર્મના મુખ્ય તીર્થ તરીકે પૂજવાનું કહેવામાં અમે વાજબી છીએ કે નહિ ?

સમરસિંહ અને કર્મદેવીના આવિર્ભાવને સો કરતાં વધારે વર્ષ વીતી ગયા પછી ઈ૦ સ૦ ૧૨૭૫ માં લક્ષ્મણસિંહ ચિતોડની ગાદીએ બેઠો હતો. લક્ષ્મણસિંહ એ વખતે સગીર વયનો હોવાથી

રાજ્યનો વહિવટ તેના કાકા ભીમસિંહના હાથમાં હતો. ભીમ-સિંહ એક પરાક્રમી વીર હતો અને સિંહલની રાજકુમારી પદ્મિની-ને સમુદ્રપારથી પરણી લાવ્યો હતો. પદ્મનું સૌરભ જેમ આખા સરોવરને પ્રફુલ્લિત કરી દે છે તથા ધીમે ધીમે તેની સુગંધ દિગ-દિગંતમાં પ્રસરાવી દે છે, તે પ્રમાણે કમલાસન ઉપર બિરાજતાં લક્ષ્મીદેવીના જેવી સુંદર પદ્મમુખી રજપૂતાણી પદ્મિનીના રૂપનો મહિમા તથા તેના સદ્‌ગુણોની કીર્તિ દિવસે દિવસે આખા ભારત-વર્ષમાં પ્રસરી ગયાં.

એ વખતે દિલ્હીની ગાદી ઉપર અલાઉદ્દીન ખિલજી બાદ-શાહ રાજ્ય કરતો હતો. પદ્મિનીના દેવદુર્લભ સૌંદર્યની વાત એક દિવસ તેને કાને પણ પહોંચી અને એ પ્રશંસાથી એ એટલો બધો પ્રેમમુગ્ધ થઇ ગયો કે પદ્મિનીને પોતાની બેગમ બનાવવાના સંકલ્પથી તેણે ચિતોડ ઉપર પ્રચંડ સૈન્ય સાથે ચડાઇ કરી. જાતીય સ્વાધીનતા અને રાજકુટુંબની લલનાના સન્માનની ખાતર રજ-પૂત વીરો અદમ્ય ઉત્સાહ અને પરાક્રમથી યુદ્ધ કરવા તત્પર થયા. અલાઉદ્દીન દિલ્હીનો બાદશાહ હતો. તેનું સૈન્ય અને બળ અપ-રિમિત હતું. પૈસાટકાની પણ ખોટ નહોતી; પરંતુ એવા પરાક્રમી શત્રુઓ સાથે પણ મેવાડ સરખા નાના રાજ્યના રજપૂતો એવા અલૌકિક વીરત્વ અને સાહસથી લડ્યા કે મુસલમાન સેના ચિતોડ-ના કિલ્લા તરફ એક ડગલું પણ આગળ ન વધી શકી.

લાંબા સમય સુધી યુદ્ધ ચાલવાથી બન્ને પક્ષના લોકો થાકી ગયા. અલાઉદ્દીને ભીમસિંહને કહેવરાવ્યું કે, " મારે પદ્મિની જોઇતી નથી. મેં સાંભળ્યું છે કે એ અદ્વિતીય સુંદરી છે. એક વાર તેને આંખેથી જોવાની મારી ઇચ્છા છે; તેની સુંદર મૂર્તિનાં એક વખત દર્શન કર્યા પછી, હું સૈન્ય લઈને પાછો દિલ્હી જઇશ."

આ સંદેશો સાંભળીને ભીમસિંહ અને ચિતોડના બીજા સરદારો વિચારમાં પડ્યા. અલાઉદ્દીનની પાપી દૃષ્ટિ આગળ રાજ-કુટુંબની લક્ષ્મી જેવી પવિત્ર સુંદરીનું સૌંદર્ય કેવી રીતે દેખા-ડાય? એવી હીનતાનો સ્વીકાર કરવાને કોઈનું મન લલચાયું નહિ. આખરે પદ્મિનીને આ વાતની જ્યારે ખબર પડી, ત્યારે તેણે પતિને કહ્યું: " મારૂં આ ક્ષણભંગુર રૂપ ચિતોડને માટે કાળસ્વરૂપ નીવડ્યું. હવે એ મિથ્યા સૌંદર્યની ખાતર ચિતોડના વીર

રજપૂતોનો રક્તપાત મારાથી જોઇ શકાશે નહિ. મને એક વાર માત્ર જોવાથીજ અલાઉદ્દીન બાદશાહ સંતુષ્ટ થતો હોય અને ચિતોડના વીરોનું રક્ષણ થતું હોય, તો પછી એમ કરવામાં શી હાનિ છે ? હું એકદમ તેને મોં દેખાડવાને તો તૈયાર નથી. આરસીમાં મારૂં મોં જોયાથીજ એની આકાંક્ષા તૃપ્ત થતી હોય તો એને તમે પુછાવી જુઓ કે એમ કરવાને એ રાજી છે ?”

ઘણો વિચાર કર્યા પછી પદ્મિનીની એ સલાહ ભીમસિંહે પસંદ કરી. આ સમાચાર અલાઉદ્દીનને પહોંચાડવામાં ચાલ્યા. અલાઉદ્દીને એ સૂચના કબૂલ કરી.

નિયત દિવસે અલાઉદ્દીનને ચિતોડના રાણાજીના મહેલમાં લઇ જવામાં આવ્યો. ઉદાર હૃદયના વીર રજપૂતો એક વખત વચન આપ્યા પછી કદી પણ ફરી જતા નથી. શત્રુને પણ મિત્ર અથવા અતિથિ તરીકે પોતાના ઘરમાં નોતર્યા પછી તેઓ કોઇ દિવસ તેની સાથે વિશ્વાસઘાત કરતા નથી. રજપૂતોના આ ગુણવિષે અલાઉદ્દીન બાદશાહની પણ ખાતરી હતી, તેથી એ પણ ફક્ત ગણ્યાગાંઠ્યા અનુચરોને સાથે લઇને નિર્ભય ચિત્તે રાણા ભીમસિંહના મહેલમાં ગયો.

આરસીમાં તેણે પદ્મિનીની પ્રતિમૂર્તિ દેખી. તેને ખાતરી થઈ કે પોતાની કલ્પના વડે હૃદયમાં તેણે પદ્મિનીનું જે સૌંદર્ય આંકી રાખ્યું હતું, તેના કરતાં હજારોગણું સૌંદર્ય પદ્મિનીનું છે. જોતાંવારજ તેની પાપવાસના દૂર થવાને બદલે સોગણી વધારે પ્રદીપ્ત થઈ ગઈ; પણ પદ્મિનીને મેળવવાનો ઉપાય શો ? મનમાં ને મનમાં તેણે એક યુક્તિ શોધી કાઢી અને જતી વખતે મિત્રભાવે ઘણાં મધુર વચનોમાં રાણા ભીમસિંહને પોતાના તંબૂમાં પધારવાનું નિમંત્રણ કર્યું. સરળ સ્વભાવનો ભીમસિંહ કાંઇ પણ આનાકાની કર્યા વગર અલાઉદ્દીનના તંબૂમાં ગયો. અલાઉદ્દીનના પેટમાં તો પાપ હતુંજ. તેણે ભીમસિંહને કેદ કરી દઇને ચિતોડવાસીઓને જણાવ્યું કે, “પદ્મિની નહિ આપો, ત્યાંસુધી ભીમસિંહને છોડવામાં નહિ આવે.”

યથાસમયે આ સમાચાર પદ્મિનીને કાને પહોંચ્યા. ચિતોડના રાજકુટુંબની વધૂના સન્માન અને રક્ષણ સારૂ, ચિતોડવાસીઓ જીવસટ્ટે લડવા તૈયાર છે એ તે જાણતી હતી. દૈવસંયોગે ચિતોડ-

વાસીઓનો એ પ્રયત્ન નિષ્ફળ જાય અને મુસલમાનોનો વિજય થાય, તો ચિતાના અગ્નિમાં પ્રવેશ કરીને નારીધર્મનું રક્ષણ કરતાં પણ પદ્મિનીને આવડતું હતું; પરંતુ એ અત્યંત પતિભક્ત સ્ત્રી હતી. પતિ ભીમસિંહનું રક્ષણ કેવી રીતે થાય, મુસલમાન શત્રુના હાથમાંથી એ કેવી રીતે છુટકારો મેળવે, એજ બાબતની એને ચિંતા હતી. ધર્મના રક્ષણ સારૂ, દેશના રક્ષણ સારૂ, સતીઓના સતીત્વના રક્ષણ સારૂ, શત્રુને હાથે સમરક્ષેત્રમાં તલવારથી મરવું એ રજપૂત વીરની શ્રેષ્ઠ ગતિ છે. પોતાના સ્વામી કુલધર્મને છાજતી આ ગતિને પામ્યા હોત, તો સતી પદ્મિનીને એટલો શોક ન થાત; પણ આ તો પોતાના મહાવીર સ્વામીની, વિશ્વાસઘાતી આતતાયી શત્રુને હાથે નીચપણે કતલ થશે, એ ચિંતા સતી પદ્મિનીને અસહ્ય થઇ પડી. બીજી સાધારણ સ્ત્રીઓની પેઠે પદ્મિની આ વિપત્તિને સમયે જરા પણ ગભરાયા વગર સ્થિર ચિત્તે સ્વામીના ઉદ્ધારની યુક્તિ શોધવા લાગી. તેની સાથે તેના પિયેરથી ગોરા અને બાદલ નામના બે વિશ્વાસુ વીરો ચિતોડમાં આવ્યા હતા. આ વખતે તેણે તેમને બોલાવીને સલાહ લીધી; અને ત્રણે જણાંએ એકમત થઇને એક યુક્તિ શોધી કાઢી.

પદ્મિનીએ અલાઉદ્દીનને કહેવરાવ્યું કે, "સ્વામીને છોડાવવા સારૂ હું બાદશાહને તાબે થઇશ; પરંતુ તે પહેલાં બાદશાહે મારી એક વિનતિ મંજૂર રાખવી પડશે. હું એક રાજકન્યા અને રાજમહિષી છું. મારે ઘણી બહેનપણીઓ છે. તેમાંથી સાતસો બહેનપણીઓ મ્યાનામાં બેસીને મારી સાથે આપની છાવણીમાં આવશે. એમાંની કેટલીક તો પાછી જશે અને કેટલીક સાથે રહેશે. એ બધી સખીઓ સારા ઘરની રજપૂતાણીઓ છે. તેમના સન્માનાર્થે મુસલમાન સૈનિકોએ દૂર ઊભા રહેવું પડશે. બીજું એ કે, તંબૂમાં જતાં પહેલાં હું મારા સ્વામી પાસે એક વાર છેવટની વિદાય લેવા જઇશ. એ વખતે એમના બંદીખાનાની આસપાસ પણ મુસલમાનોને ઊભા ન રહેવા દેવા." સંદેશો મળતાંવારજ અલાઉદ્દીન હર્ષઘેલો થઇ ગયો. આનંદમાં ઉન્મત્ત થયેલો બાદશાહ પદ્મિનીની બધી શરતો પાળવા તૈયાર થયો. પદ્મિનીએ દિવસ અને સમય નક્કી કરીને બાદશાહને ખબર મોકલી.

નિર્દિષ્ટ દિવસે સાતસો મ્યાનાઓ પઠાણ છાવણીમાં ભીમસિંહના કારાગારની સન્મુખ ઉપસ્થિત થયા. મુસલમાન સૈનિકો

અને પહેરેગીરો બધા છેટે હતા. પદ્મિની કોઇ ન જાણે એવી રીતે ભીમસિંહને પોતાની સાથે મ્યાનામાં બેસાડી પલાયન કરી ગઇ. રક્ષક તરીકે બીજા કેટલાક મ્યાનાઓ તેમની સાથે ગયા. બાકીના મ્યાનાઓ ત્યાં તંબૂ આગળજ રહ્યા. મુસલમાનો સમજ્યા કે પદ્મિનીની સાથે આવેલી જે બહેનપણીઓ પાછી જવાની હતી તે ચિતોડ પાછી જઇ રહી છે. પદ્મિની હવે થોડા વખતમાં બાદશાહના તંબૂમાં જશે.

આમ રાહ જોતાં જોતાં ઘણો વખત થઇ ગયો, પણ પદ્મિની બાદશાહ પાસે દેખાઇજ નહિ. બાદશાહ વિચાર કરવા લાગ્યો કે સ્વામીનો ત્યાગ કરવા તો આવી છે અને વળી આટલો બધો વખત વાતચીત શાની કરે છે? બાદશાહનું મન ચંચળ થઈ ગયું. ધીમે ધીમે તેના શંકાશીલ હૃદયમાં કાંઇક શક પણ ઉત્પન્ન થયો. સૈનિકો સાથે તેણે ભીમસિંહના કારાગાર આગળ આવીને તંબૂનો પડદો ઉપાડવાનો હુકમ કર્યો. એકદમ વીરગર્જના કરીને તંબૂની અંદરથી તથા એ મ્યાનાઓમાંથી હથિયારબંધ રજપૂત વીરો નીકળી આવ્યા. મ્યાના ઉપાડનારા ભોઇઓએ પણ પોતાનો કપટીવેશ છોડી દઇને ખરા રજપૂત તરીકે શસ્ત્ર ધારણ કર્યાં. મુસલમાનો અને રજપૂતો વચ્ચે ઘોર યુદ્ધ મચી ગયું.

પદ્મિની આમ સાતસો યોદ્ધાઓને પોતાની બહેનપણીઓ તરીકે તથા દરેક મ્યાના દીઠ છ છ મળીને બેતાળીસં રજપૂતોને મ્યાનો ઊંચકનારા ભોઈ તરીકે લઇ ગઈ હતી અને યુક્તિ તથા કુશળતાપૂર્વક શત્રુના હાથમાંથી પતિને છોડાવી ગઇ હતી.

બે જગ્યાએ ભીષણ યુદ્ધ આરંભાયું. મુસલમાનોનું એક લશ્કર ઝપાટાબંધ પદ્મિની અને ભીમસિંહની પાછળ ગયું. રસ્તામાં બન્ને પક્ષ વચ્ચે ખૂબ ઝપાઝપી ચાલી. રજપૂત અને મુસલમાન સૈનિકોના રક્તથી યુદ્ધભૂમિ રંગાઈ ગઇ, પણ ભીમસિંહ અને પદ્મિની ક્ષેમકુશળ ચિતોડગઢમાં પહોંચી ગયાં.

ગોરા નામનો પદ્મિનીના પિયરનો સંબંધી એ સમયે ચિતોડમાં સેનાનાયક હતો. તેણે અને તેના બાર વર્ષના ભત્રીજા બાદલે આ યુદ્ધમાં અતુલ પરાક્રમ દેખાડ્યું. પોતાની તલવારથી અસંખ્ય મુસલમાન સૈનિકોનો વધ કરીને ગોરા રણમાં સૂતો. બાળકવીર બાદલ મુસલમાનોના લશ્કરને ભેદીને ચિતોડ આવ્યો

અને પોતાની કાકીને ગોરાના મૃત્યુના સમાચાર જણાવ્યા. બીજી તરફ ચિતોડ જીતવાની તથા પદ્મિનીને વરવાની આશા મિથ્યા છે એમ જાણીને અલાઉદ્દીન બાદશાહ વીલે મોંએ દિલ્હી પાછો ગયો.

ઘણાં વર્ષ વીતી ગયાં. પદ્મિનીના ચાતુર્યને લીધે પોતે જે છક્કડ ખાધી હતી તે તેના હૃદયમાં ખૂંચ્યા કરતી હતી. પદ્મિની, ભીમસિંહ અને ચિતોડના રજપૂતોનું વેર લેવા માટે તેના હૃદયમાં પ્રબળ ડંખ લાગ્યા કરતો હતો; એટલા સારૂ લાગ જોઇને ઈ. સ. ૧૨૯૭ માં તેણે ચિતોડ ઉપર બીજી વાર ચઢાઇ કરી.

પહેલા યુદ્ધમાં રજપૂતોના મોટા મોટા શૂરા સામંતો માર્યા ગયા હતા. એ લોકો હજુ સુધી પોતાની ખોટ પૂરી કરી શક્યા નહોતા, એટલામાં અલાઉદ્દીને પ્રચંડ સૈન્ય સહિત ચિતોડને ફરીથી ઘેરી લીધું. રજપૂતો જલદીથી જેટલી સેના એકઠી થઈ શકે તેટલી કરીને, મુસલમાનોની સાથે મરણિયા થઇને લડવાને તૈયાર થયા. એ યુદ્ધ ઉપર ટીકા કરતાં 'ઇતિહાસ રાજસ્થાન' ગ્રંથના લેખક ચારણ રામનાથ રત્નુ લખે છે કે, "સિસોદિયાઓએ ગઢમાં બેસી રહીને લડાઇ કરી એ એમની મોટી ભૂલ થઇ અને એમના પછી પણ મહારાણા પ્રતાપસિંહજીના વખત સુધી એ ભૂલ ચાલુ રહી, જેને લીધે મુસલમાનોને ઘણુંખરૂં જીત મેળવવાને અવસર મળ્યો; કેમકે ગઢમાં બેસીને લડવાથી રજપૂતો ઘેરાઈ જતા હતા, આખો દેશ શત્રુઓના હાથમાં આવી જતો હતો; પ્રજાને શત્રુઓથી બચાવનાર કોઇ રહેતું નહિ. શત્રુઓને બધી જાતની સુખસગવડતા મળતાં. એમને ફક્ત એટલીજ ફિકર રાખવી પડતી કે કિલ્લાની અંદર બહારથી અન્ન અને જળ પહોંચવા ન પામે. આને લીધે કિલ્લાની અંદરના રજપૂતોને અન્નજળ વગર બેચાર દિવસ રહેવાનો પ્રસંગ આવતાંજ તેઓને બેબાકળા થઇ જઇને કિલ્લો છોડીને બહાર લડવાને નીકળી આવવું પડતું. એ વખતે શત્રુઓ તંદુરસ્ત હાલતમાં રહેતા અને રજપૂતો ભૂખ્યાતરસ્યા બે ત્રણ દિવસના અપવાસી હોવાથી જો કે એ લોકો પુષ્કળ વીરતાથી લડતા, તોપણ આખરે થાકીને ઘણાખરા માર્યા જતા. જો બચતા તો માંહોમાંહે કપાઇ મરતા; કેમકે એવા ભયંકર યુદ્ધ વખતે ક્ષત્રિયો સદા પોતાની સ્ત્રીઓને સળગાવી મૂકીને કેસરિયાં કરવા નીકળતા; એટલે પરાજિત અવ-

સ્થામાં સંસારમાં રહેવું એમને કદાપિ પસંદ નહોતું. આ પ્રમાણે બધા રાજાઓએ દિલ્હીના બાદશાહની આગળ પરાજય મેળવ્યો.

મહારાણા પ્રતાપસિંહે એવા પ્રકારની લડાઈ છોડી દીધી. તેનું પરિણામ એ આવ્યું, કે અકબર જેવો બાદશાહ પણ એમને વશ ન કરી શક્યો. અસ્તુ!

ચિતોડવાસીઓ સ્વદેશના રક્ષણ સારૂ આ વખતે પણ જીવસટ્ટે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા; પરંતુ ભારતના બાદશાહની પ્રબળ શક્તિ આગળ નાનકડું મેવાડ કેટલા દિવસ ટકી શકે? ઘણા દિવસ સુધી ટકી શકાશે નહિ એમ સમજવા છતાં દેહમાં પ્રાણ હોય ત્યાંસુધી બીજા કોઇની તાબેદારી સ્વીકારવાને બદલે રજપૂત વીરો દેશનું ગૌરવ સાચવવા સારૂ દેહવિસર્જન કરવા તૈયાર થયા.

એક દિવસ રાણા લક્ષ્મણસિંહ ઘાડી રાત્રે એકલા પડ્યા પડ્યા ચિતોડ ઉપર આવી પડેલી આ વિપત્તિનો વિચાર કરતા હતા; એટલામાં ગંભીર સ્વરે "મેં ભૂખી હું" એ શબ્દો રાણાના સાંભળવામાં આવ્યા. ચમકી જઈને રાણાએ જોયું તો ચિતોડની અધિષ્ઠાત્રી ચતુર્ભુજા દેવી ભયંકર મૂર્તિ ધારણ કરીને સન્મુખ ઊભી છે. રાણાએ દેવીને પ્રણામ કરીને કહ્યું: "મા! ઘણા વર્ષોથી હજારો રજપૂતો રણક્ષેત્રમાં પ્રાણ અર્પણ કરી રહ્યા છે, એમના એટલા બધા લોહીથી પણ તમારૂં પેટ નથી ભરાયું?"

દેવીએ કહ્યું: "ના, હું હજુ ધરાઇ નથી. મારે રાજરક્ત જોઇએ છે. તારા બાર પુત્રો એકેએક રાજ્ય ઉપર અભિષિક્ત થઇને રણભૂમિમાં પ્રાણ આપશે, ત્યારે તેમના તાજા લોહીથી મારી તૃપ્તિ થશે. નહિ તો હું કોઇ દિવસ ધરાવાની નથી અને ચિતોડનું રક્ષણ પણ થવાનું નથી."

દેવી અંતર્ધાન થઇ ગઇ. બીજે દિવસે રાણા લક્ષ્મણસિંહે રાજપુત્ર, મંત્રી અને સરદારોને બોલાવી આ અદ્ભુત ઘટના કહી સંભળાવી; પરંતુ બધાએ એજ કહ્યું કે, "ફરીથી એક વાર દેવી અમારી સમક્ષ એ પ્રમાણે કહે, તો અમે એવું કરવા દેવા તૈયાર છીએ." એ રાતે દેવીનો આદેશ સાંભળવા માટે બધા ભક્તિપૂર્ણ ચિત્તે લક્ષ્મણસિંહના મહેલમાં સૂઇ રહ્યા.

યથાસમયે દેવીએ ફરીથી આવિર્ભૂત થઇને બધાને પોતાનો આદેશ સંભળાવ્યો. દેશરક્ષાને સારૂ દેશની અધિષ્ઠાતા ચતુર્ભુજા

દેવી જાતે આવીને તેમના લોહીની માગણી કરે છે, એના કરતાં વધારે સદ્દભાગ્ય ચિતોડવાસી વીરરાણાવંશી રાજપુત્રોને માટે બીજું શું હોય? આનંદ અને ઉત્સાહથી રાજપુત્રો ઉન્મત્ત થઇ ગયા.

એકે એકે અગિયાર રાજકુમારોએ ગાદી ઉપર બેસીને સૈન્ય-સહિત યુદ્ધક્ષેત્રમાં પ્રાણ વિસર્જન કર્યા.

રાણાના બાર પુત્રોમાં એક ફક્ત અજયસિંહ જીવતો હતો. અજયસિંહના મૃત્યુ પછી રાણાવંશ નિર્મૂળ થવાનો સંભવ હતો. એટલે અજયસિંહને બીજે મોકલીને તેની જગ્યાએ પોતે પ્રાણ આપવાને રાણો લક્ષ્મણસિંહ તૈયાર થયો.

આ તરફ, ચિતોડ હવે બિલકુલ વીરશૂન્ય થયું. આ છેવટના યુદ્ધ પછી ચિતોડની રમણીઓની આબરૂ સાચવે એવું કોઈ રહે-વાનું નહોતું. દેવીની આજ્ઞા મુજબ બાર રજપૂતોના બલિદાનનું ફળ ક્યારે મળશે, તે તો દેવી જાણે! પણ ચિતોડ મુસલમાનો-ના તાબામાં જશે, એ વાત એ વખતે બધા સમજી શક્યા હતા.

આવે વખતે પદ્મિનીએ ચિતોડવાસી સ્ત્રીઓને એકઠી કરીને કહ્યું: “બહેનો! આપણા સ્વામી, પુત્ર અને ભાઇઓમાંથી અનેક વીરો વીરશય્યામાં સૂઇ ગયા છે. જે લોકો બચ્યા છે, તેઓ પણ આજે એજ શય્યામાં શયન કરશે. આપણા સ્વમાનરક્ષણનો ભાર આજે આપણા પોતાનાજ હાથમાં છે. રજપૂત લલનાઓ મરતાં બીતી નથી. અગ્નિકુંડમાં દેહ અર્પણ કરવો, એ આવે વખતે રજ-પૂત બાળાઓનું અવશ્ય ભાવિ નિર્માણ હોય છે; ધર્મરક્ષાનો આ એકમાત્ર ઉપાય છે. રજપૂત વીરો પ્રશાંત ચિત્તે રણક્ષેત્રમાં પ્રાણ-સમર્પણ કરી રહ્યા છે, તો હે બહેનો! રજપૂત વીરોની યોગ્ય અર્ધાંગનાઓ આપણે પણ આજે અગ્નિમાં પડીને તેમનું અનુ-ગમન કરીએ. મુસલમાનો પણ જોશે કે એમની પાશવશક્તિ કરતાં પણ આપણું ધર્મબળ કેટલું બધું ઉચ્ચ છે. જગત જોશે કે રજ-પૂત વીરાંગનાઓ કેવી રીતે પાશવશક્તિ ઉપર પોતાનું મહત્ત્વ સિદ્ધ કરી શકે છે.”

બધી રજપૂતાણીઓએ એકે અવાજે પદ્મિનીની વાતને અનુ-મોદન આપ્યું. રાજધાની ચિતોડમાં એક ઊંડો વિશાળ કૂવો હતો. તેમાં મોટી ચિતા સળગાવવામાં આવી. ગગનસ્પર્શી ઝાળ એ ચિતામાંથી ઊઠવા લાગી. એ રજપૂત લલનાઓમાં પદ્મિની

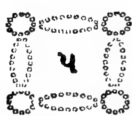
સૌની આગળ હતી. તેણે પહેલવહેલું એ ચિતામાં ઝંપલાવ્યું અને તેની સાથે સેંકડો રજપૂત સુંદરીઓએ હસતે મોંએ પ્રચંડ અગ્નિદેવને પોતાના રૂપમય દેહ સમર્પણ કર્યા.

ચિતાના ધુમાડાથી ચિતોડ આચ્છાદિત થઇ ગયું. એ ધુમાડાને ભેદીને લક્ષ્મણસિંહ અને ભીમસિંહ, બચેલા રજપૂત વીરોને લઈ પ્રબલ વેગથી મુસલમાન સેના ઉપર તૂટી પડ્યા. પઠાણસૈન્યનો નાશ કરતાં કરતાં, તેમના લોહીથી પવિત્ર રણભૂમિમાં છંટકાવ કરતા કરતા, રજપૂત વીરો એકેએક યુદ્ધમાં કામ આવી ગયા.

યુદ્ધમાં અલાઉદ્દીનનો વિજય થયો અને યુદ્ધ સમાપ્ત થયા પછી, વીર રજપૂતોના લોહીથી ખરડાયેલા ચિતોડમાં, વીરાંગનાઓની ચિતાના ધુમાડાથી આચ્છાદિત થયેલા, એક પણ મનુષ્ય વગરના ચિતોડમાં તેણે પ્રવેશ કર્યો.

જે ચિતાકુંડમાં પદ્મિનીએ હજારો રજપૂત વીરાંગનાઓ સાથે દેહ સમર્પણ કર્યો હતો, તે કુંડ હજુ પણ ચિતોડમાં જોવામાં આવે છે. કોઇ મનુષ્ય એમાં પ્રવેશ કરી શકતો નથી. કહે છે કે એક પ્રચંડ અજગર રાતદિવસ ત્યાં આગળ પહેરો ભરે છે.

१४५–गोरानी पत्नी

પદ્મિનીના ચરિત્રમાં ગોરા અને બાદલનો પરિચય અમે આપી ગયા છીએ. પદ્મિનીના શિયળના રક્ષણ તથા મહારાણા ભીમસિંહના છુટકારા સારૂ મુસલમાનો સાથે પરાક્રમપૂર્વક યુદ્ધ કરતાં કરતાં ગોરાનો પ્રાણ ગયો હતો. તેના બાર વર્ષની વયના ભત્રીજા બાદલે પણ એ યુદ્ધમાં અસાધારણ વીરતા દાખવી હતી અને અનેક શત્રુઓનો સંહાર કરીને એ વિજયી વીર લોહીલુહાણ શરીરે કાકીની પાસે ગયો હતો. વીર ગોરાની પત્ની પણ એક વીરાંગના રજપૂતાણી હતી. બાદલ એકલો ખિન્ન હૃદયે પાછો ફરતો જોઇને એ સમજુ નારી કળી ગઈ, કે પ્રાણનાથે સંગ્રામભૂમિમાં પ્રાણ ત્યજી દીધા છે. બાલવીર બાદલને ચુપચાપ ઊભેલો જોઇને એ બોલી: “બાદલ ! હું શોકસમાચાર તો જાણી ચૂકી છું, હવે તો કેવળ એટલું જ જાણવાની ઇચ્છા છે, કે પ્રાણેશ્વરે યુદ્ધમાં

કેવી વીરતા પ્રગટ કરીને દેહ ત્યજ્યો. બેટા ! મને એ વૃત્તાંત પૂરે-પૂરો કહી સંભળાવ, એ કથા સાંભળ્યાથીજ મને શાંતિ વળશે.” બાદલે ઉત્તર આપ્યો: “કાકીજી ! કાકાના પરાક્રમનું વર્ણન મારાથી નથી થઇ શકવાનું. એમની અદ્‌ભુત વીરતા જોઇને શત્રુનું લશ્કર પણ છક્ થઇ જતું હતું અને તેઓ પણ એમની પ્રશંસા કરતા હતા. એમણે તો પોતાની સામે આવનાર એક પણ શત્રુને જીવતો જવા દીધો નથી.” એ સમાચાર સાંભળીને વીરાંગના ગોરા–પત્ની ઘણીજ પ્રસન્ન થઇ અને બોલી: “બસ, મારે આટલુંજ સાંભળવું હતું. હવે સ્વામીની પાસે જતાં મને જેટલી વાર થશે તેટલા સ્વામી અપ્રસન્ન થશે.” એટલું કહીને તેણે પતિના શબના અગ્નિ-સંસ્કાર સારૂ ચિતા તૈયાર કરાવી અને પતિના શબને ખોળામાં લઇને ચિતામાં પ્રવેશ કરીને સતી થઇ ગઇ.

ગોરાની સ્ત્રીએ ભત્રીજાને મુખેથી પતિની વીરતા અને પરાક્રમનું વર્ણન સાંભળ્યું ત્યારે એને પતિના મૃત્યુનો જરા પણ શોક થયો નહોતો; બલકે આનંદોલ્લાસથી તેનું મુખ પ્રફુલ્લિત થયું હતું અને શાંતિથી પતિની સહગામિની થઇ હતી. એ પ્રસંગનું સ્મરણ કરીને એક ઇતિહાસવેત્તા લખે છે કે, “સતી શિરોમણી વીરાંગનાઓ ! તમારી જેટલી પ્રશંસા કરવામાં આવે તેટલી થોડી છે. આવાં દૃષ્ટાન્તો ઉપરથી જણાય છે કે, એ વખતની વીર ક્ષત્રિયાણીઓનો પોતાના પ્રાણાધાર પતિઓ સાથે કેટલો બધો પ્રેમ હતો. યુનાન દેશની સ્પાર્ટન જાતિની સ્ત્રીઓ તથા કાર્થેજ દેશની ફિનિશિયન સ્ત્રીઓ પણ એ આર્ય વીરાંગનાઓની આગળ કશી ગણતરીમાં નથી, એવું કહેવામાં જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી.”

સ્વામીભક્ત ગોરાને અને પતિપરાયણા તેની પત્નીને ધન્ય છે!

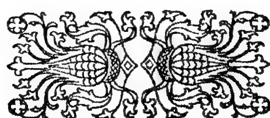

१४६—कलावती

ધ્ય ભારતમાં એક નાના સરખા રાજ્યના રાજા કરણુસિંહની એ રાણી હતી. દિલ્હીના બાદશાહ અલાઉદ્દીને એક વખત રાજા કરણુસિંહના રાજ્ય ઉપર ચઢાઇ કરી. રાજા કરણુસિંહનું રાજ્ય ઘણું નાનું હતું. બાદશાહની સેનાના પ્રમાણુમાં એની પાસે સૈન્ય પણુ વધારે નહોતું; પરંતુ એમ છતાં પણુ એ પોતાના ક્ષાત્રધર્મ અનુસાર બળિયા સાથે બાથ ભીડવા તૈયાર થયો. શત્રુથી ભયભીત થઇને યુદ્ધ કર્યા વગર તેને શરણે જવું એ ક્ષત્રિયને મનથી મોટામાં મોટું પાપ અને શરમનું કાર્ય છે; એટલે પછી રાજા કરણુસિંહ જેવો સાચો રજપૂત બાદશાહના આક્રમણુ વિરુદ્ધ યુદ્ધ કરવાના કર્તવ્યથી પરાઙ્મુખ કેવી રીતે થાય? એ તરતજ યુદ્ધની તૈયારી કરીને દેશનું રક્ષણુ કરવાને માટે રણુભૂમિમાં જવા તૈયાર થયો. પોતાના પતિને યુદ્ધને માટે તૈયાર થયેલા જોઇને રાણી કલાવતી પણુ ઢાલતલવાર બાંધીને પુરુષવેશ સજીને, ઘોડેસવાર થઇ પતિની સાથે ગઇ. રણુક્ષેત્રમાં યુદ્ધ આરંભાયું. ધીમે ધીમે યુદ્ધની ભીષણુતા વધવા લાગી. થોડા સમય સુધી તો બન્ને પક્ષના યોદ્ધાઓ ઘણી વીરતાથી યુદ્ધ કરતા રહ્યા. પોતાની સંખ્યા થોડી હોવાથી રજપૂત વીરો પ્રાણુનો મોહ બિલકુલ છોડી દઇને તલવાર ચલાવવા લાગ્યા. અસાધારણુ વીરતા અને સાહસથી એ મુસલમાન સૈન્યના સિપાઈઓનાં માથાં ઉડાવી નાખતા ગયા. એ યુદ્ધમાં રાણી કલાવતી ઘણી વીરતાથી પતિને મદદ આપી રહી હતી. જે તરફ રાજા કરણુસિંહ શત્રુઓની સાથે લડી રહ્યા હતા, તેજ તરફ એ પણુ પોતાનું રણુકૌશલ્ય બતાવી રહી હતી, તેમજ પોતાના પતિના અંગરક્ષણુનું કામ પણુ કરતી હતી. રાજાને યુદ્ધમાં ઘણા તલ્લીન થયેલા જોઇને વિરુદ્ધ પક્ષનો એક સિપાઇ ડાબી તરફથી આવીને તેમના ઉપર તલવારનો ઘા કરવા જતો હતો;

એટલામાં રાણીએ પોતાનો ઘોડો તેની તરફ દોડાવીને પોતાની તેજ તલવારથી એ સિપાઇના બે ટુકટા કરી નાખ્યા; પરંતુ થોડી વાર પછી રાજાને એક બીજો કારી ઘા વાગ્યો. રાજાની એ દશા જોઇને રાણી ઘણા ગુસ્સાથી શત્રુસૈન્ય સાથે લડવા લાગી. રાણીનું પરાક્રમ જોઇને રજપૂત યોદ્ધાઓને વધારે શૂર ચડયું અને તેઓ બેવડા પરાક્રમથી લડવા લાગ્યા. આખરે રાણી અને રજપૂત વીરોની વીરતા આગળ યવનોની સેના ટકી શકી નહિ. તેમને યુદ્ધભૂમિમાંથી નાસવું પડયું. રાણી કલાવતી પોતાના પતિને લઇને રાજધાનીમાં પાછી ફરી અને હોશિયાર વૈદ્યોને બોલાવીને તેમની દવા કરાવવા લાગી. રાજાના ઘા ઉપર વૈદ્યોએ ઘણાએ મલમપટા કર્યા, પણ જ્યારે તેથી કાંઇ પણ ફાયદો ન જણાયો ત્યારે તેમણે રાણીને કહી દીધું કે, "આ ઘા ઝેર પાયેલા હથિયારનો છે. જો ઝેરને કોઇ ચૂસી લે, તો રાજાને આરામ થઇ શકશે, પણ ચૂસનારો મરી જશે. એના વગર રાજાને મટાડવાનો બીજો કોઇ ઉપાય નથી." રાણીએ વિચાર કર્યો કે, "સૌને પોતપોતાનો જીવ વહાલો હોય છે, માટે બીજા કોઇને સોંપવા કરતાં મારે પોતેજ પતિના આરોગ્ય ખાતર એ કામ કરવું જોઇએ." આથી જ્યારે રાજા સૂઇ ગયા હતા ત્યારે એણે રાજાના ઘાનું ઝેર ચૂસી લીધું અને ચૂસતાંવારજ એ કારી ઝેરની અસર એના ઉપર એટલી બધી થઇ ગઇ કે એ તરતજ મરી ગઇ. રાજાની આંખ ઊઘડી ત્યારે એમણે આ સમાચાર સાંભળીને કહ્યું: "જે પ્રાણપ્યારીએ મારો પ્રાણ બચાવવા માટે પોતાનો પ્રાણ આપ્યો, તેના વગર હું પણ આ દુનિયામાં જીવીને શું કરૂં?" તેમણે પણ તરતજ પોતાના પેટમાં કટારી ખોસીને પ્રાણ ત્યજ્યો. ધન્ય છે એ પતિપત્નીને જેમણે એક બીજાની ખાતર જિંદગીના મોહને છોડી દીધો! પતિની ખાતર પ્રાણ સમર્પણ કરનાર આર્ય સ્ત્રીઓનાં દૃષ્ટાંત તો ઘણાં મળી આવે છે; પરંતુ પત્નીના વિયોગથી જીવનને નિરર્થક ગણીને આત્મોત્સર્ગ કરનાર પુરુષોનાં દૃષ્ટાંત વિરલજ હોય છે. ધન્ય છે એ દંપતીને!

१४७–कोटाराणी*

વાચક બહેનો ! જે કાર્યદક્ષ અને શીલવતી સન્નારીનો પરિચય અમે આ ચરિત્રદ્વારા આપવા માગીએ છીએ, તેનો જન્મ રાજસ્થાનમાં થયો નહોતો. કોટારાણીના નામથી લોકો સંદેહમાં પડે છે કે રજપૂતાનામાં આવેલા કોટા નામના સુપ્રસિદ્ધ રાજ્યની કોઇ અધીશ્વરની એ રાણી હશે, પરંતુ વસ્તુતઃ એમ નથી. કોટારાણી એ કાશ્મીરના નંદનવનનું એક અત્યુત્તમ પુષ્પ હતું. બિલ્હણ કવિએ શાકે ૧૦૭૦ માં રચેલા ‘રાજતરંગિણી’ નામના કાશ્મીર દેશના મોટા ઇતિહાસમાં કોટારાણીનો વૃત્તાંત લખવામાં આવ્યો છે.

ઇ૦ સ૦ ૧૩૩૦ માં કાશ્મીર દેશનું રાજ્ય શ્રીમાન મહારાજા ઉદયદેવના અધિકારમાં હતું. એ રાજા ઘણો પ્રતાપી અને યશસ્વી હતો. ન્યાયી રાજા તરીકે એનું નામ અત્યંત પ્રસિદ્ધ હતું અને દયાળુ તરીકે પણ એ અદ્વિતીય ગણાતો હતો. એ રાજાના રાજ્યકાળમાં દુલ્લચ નામના એક મોગલે પ્રવેશ કર્યો હતો. દુલ્લચ સાક્ષાત્ કાળ જેવો નિર્દય હતો. शिव शिव न हिंदुर्न यवनः જેવો અર્થાત્ કે નહિ હિંદુ કે નહિ મુસલમાન એવો એ હતો. એણે કાશ્મીર રાજ્યમાં પ્રવેશ કરીને ત્યાંનાં નગર, મંદિર, મહેલો અને બાગબગીચા વગેરેનું નિકંદન કાઢી નાખ્યું હતું. મનુષ્યોને પણ તેણે ઘાસની પેઠે કાપી નાખ્યાં હતાં. સુંદર કાશ્મીર દેશ ઉજ્જડ થઇ ગયો હતો અને કાશ્મીરમાંથી પ્રાચીન આર્યોના રાજ્યનો નાશ થતો જોઇને વિધાતાએજ તેની પ્રાચીન શોભાનો અંત આણ્યો હોય એવું દેખાતું હતું. ઇ૦ સ૦ ૧૩૩૨ માં મહારાજા ઉદયદેવનો

---

* આ ચરિત્ર મારા સ્નેહી ગુર્જર વિદ્વાન શ્રી. નારાયણ વસનજી ઠક્કરના લખેલા ‘વિશ્વરંગ’ નામના પુસ્તક ઉપરથી લખવામાં આવ્યું છે; જેને માટે તેમનો ઉપકાર માનું છું. —પ્રયોજક

સ્વર્ગવાસ થયો. તેમને કંઇ સંતાન નહોતું, એટલે તેની રાણી કોટાએજ રાજ્યની લગામ પોતાના હાથમાં લીધી.

મહારાજા ઉદયદેવના સમયથીજ શાહમીર નામે એક પુરુષ કારભારીની પદવી ભોગવતો હતો. આસપાસનાં કેટલાંક કારણો-થી રાજ્યનું બળ ઘણા દિવસથી ઘટી ગયું હતું; એટલે કોટારાણીને સિંહાસનારૂઢ થયાને નવ મહિનાનો સમય થયા પછી, તે વિશ્વાસ-ઘાતી કારભારીએ ધીમે ધીમે રાજ્યના બીજા બધા અમલદારોને પોતાના પક્ષના કરી લેવા માંડ્યા. એ પ્રમાણે પોતાનો પક્ષ મજ-બૂત કર્યા પછી એણે કોટારાણીને પદભ્રષ્ટ કરી દીધી અને પોતેજ કાશ્મીરનો રાજા બની ગયો. કાશ્મીરની પ્રજાએ તો એને પોતાના રાજા તરીકે સ્વીકાર્યો નહિ, પરંતુ તેમનામાં એને ગાદીએ બેસતાં અટકાવવા જેટલી શક્તિ નહોતી; એટલે શાહમીર નિર્વિઘ્ને રાજા બની ગયો. પરંતુ નિમકહરામ શાહમીરની દુરાકાંક્ષા એટલેથીજ તૃપ્ત થઈ નહિ. તેણે રાણી કોટા સાથે લગ્ન કરીને તેને પોતાની પત્ની બનાવવાનો નીચ સંકલ્પ કર્યો.

રાણી કોટાને તેના એક વિશ્વાસુ નોકર મારફતે એ બાબતની ખબર મળી. તેના હૃદયને ઘણો ઊંડો ઘા લાગ્યો. એ વિશ્વાસુ સેવકની સહાયતાથી એ રાજધાનીમાંથી પલાયન કરી ગઇ; પરંતુ દુષ્ટ શાહમીરના માણસોએ તેને ગુપ્તવાસમાં પણ ઝાઝા દિવસ રહેવા દીધી નહિ. તેઓ તેને પકડીને રાજધાનીમાં લાવ્યા. દુષ્ટ શાહમીરે હવે ખુલ્લી રીતે લગ્નની તૈયારીઓ કરવા માંડી. આખા શહેરમાં હાહાકાર વર્તી રહ્યો. પોતાના સ્વર્ગવાસી મહારાજાની પ્રિય પત્નીનું શિયળ આજે એક અધમ મુસલમાનને હાથે ભંગ થશે, એ વિચારથી પ્રજાજનને ત્રાસ ઊપજવા લાગ્યો.

પરંતુ રાણી કોટાએ જીવના જોખમે પોતાનું શિયળ સાચવ-વાનો સંકલ્પ કરી રાખ્યો હતો. જે વખતે નરાધમ શાહમીર તેનું પાણિગ્રહણ કરવા લગ્નમંડપમાં આવ્યો, તેજ સમયે એણે સંતાડી રાખેલી કટાર પોતાના પેટમાં મારીને આપઘાત કર્યો.

રાણી કોટાની સાથે કાશ્મીરનું હિંદુ રાજ્ય પણ સમાપ્ત થયું. શિયળને સારૂ દેહનું બલિદાન આપનાર રાણી કોટાને ધન્ય છે!

એક માન્યતા એવી પણ છે કે સતી કોટાએ પોતાની તીક્ષ્ણ કટારથી નરપિશાચ શાહમીરને પણ જહન્નમવાસી કરી દીધો હતો.

१४८-१४९-हमीरमाता ने हमीरपत्नी

તોડનો સંહાર થયાના થોડા દિવસ અગાઉ રાણા લક્ષ્મણસિંહનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર અરિસિંહ મૃગયા રમવાને માટે આન્દાબા નામક એક જંગલમાં ગયો હતો. અરિસિંહ અને તેના અનુચરો એક સૂવરની પાછળ હથિયાર લઇને દોડ્યા. સૂવર એક જુવારના ખેતરમાં પેસી ગયું.

જંગલી પશુપક્ષીઓ આવીને ધાન્ય ખાઇ ન જાય એટલા માટે ખેડૂતો ખેતરમાં એક માળો બાંધીને તેમાં પહેરો ભરવા બેસે છે; તેજ રીતે એ ખેતરના માલિક-ખેડૂતની જુવાન કન્યા એ વખતે માળા ઉપર બેસીને પહેરો ભરતી હતી. સૂવર ખેતરમાં પેઠું હતું પણ રાજકુમાર અને તેના સોબતીઓ પણ તેની પાછળ ખેતરમાં પેસી જઇને દોડાદોડી કરી મૂકે, તો એના ખેતરને ઘણુંજ નુકસાન થવાનો સંભવ હતો; તેથી એણે માળા ઉપરથી નીચે ઊતરીને અરિસિંહને કહ્યું: "રાજકુમાર! આપ ખેતરમાં પેસીને મારૂં ધાન્ય બગાડશો નહિ. હું સૂવર મારી આપું છું." બધા વિસ્મય પામી ગયા. ખેડૂતકન્યાએ જુવારની એક પૂળી કાપી સૂવરની આગળ નાખી અને પાછી હઠી ગઇ. જ્યારે એ સૂવર ત્યાં આગળ આવ્યું, ત્યારે પોતાના તીરથી એને વીંધીને તરતજ રાજકુમારની પાસે લઇ ગઇ. કુમારીનું આ પુરુષાતન અને પરાક્રમ જોઇને બધા મુગ્ધ થઇ ગયા અને તેની ઘણી પ્રશંસા કરતા કરતા સૌ પોતપોતાને મુકામે ગયા.

તંબૂમાં ગયા પછી રાજપુત્ર અને તેના અનુચરો નદીને કિનારે સ્નાનસંધ્યા કરી રહ્યા હતા, એવામાં એક મોટો પથ્થર આવીને અરિસિંહના ઘોડાના પગ ઉપર પડ્યો. ઘોડો તરતજ જમીન ઉપર પડી ગયો. બધાએ તપાસ કરીને જોયું તો ખબર પડી કે ખેડૂતની

કન્યા માળા ઉપરથી જાનવરોને હાંકવા માટે પથ્થર ફેંકી રહી હતી. તેમાંથી એક પથ્થરે આટલે દૂર આવીને ઘોડાનો પગ ભાગી નાખ્યો હતો. ખેડૂતકન્યાના બળનું આ બીજું પ્રમાણ મળવાથી બધા રજપૂતો આશ્ચર્ય પામી ગયા. એ કુમારીને જ્યારે ખબર પડી કે પથ્થરે રાજકુમારના ઘોડાને ઘાયલ કર્યો છે, ત્યારે એ ઘણી શરમાઇ ગઇ અને ભયભીત થઇને રાજકુમાર પાસે જઇને બોલી: " રાજકુમાર! મને ક્ષમા કરો. મારી ગફલતથી આપના ઘોડાને સખ્ત ઇજા થઈ છે. હું સ્ત્રીજાતિ છું. આપની પ્રજા છું. મારો અપરાધ મનમાં ન આણશો."

અરિસિંહે હસીને કહ્યું: " ક્ષમા તો આપીશ,પણ તારી શક્તિ જોઇને અમે બધા છક થઇ ગયા છીએ. તારી બરોબરી કરી શકવાનું અમારામાંથી કોઇનું ગજું નથી. તારા જેવી બળવાન સ્ત્રીઓ મારા દેશમાં ઘણી હોય તો દરેકને હાથે ફેંકાયેલા પથ્થરથી મારા દશ દશ ઘોડાના પગ તૂટી જાય તોપણ હું પરવા ન કરૂં! મને અફસોસ એટલોજ થાય છે કે અત્યારે તને ભેટ આપવા લાયક કોઇ વસ્તુ મારી પાસે નથી."

ખેડૂતકન્યાએ કહ્યું: " રાજપુત્ર! આપે મને ક્ષમા આપી છે, તથા આપની મારા ઉપર કૃપા છે, એજ મારે મનથી મોટું ઇનામ છે. મારે બીજું કાંઈ ઇનામ જોઇતું નથી. ગરીબ રૈયતનું સ્મરણ રાખજો, એજ પ્રાર્થના છે." રાજપુત્રને પ્રણામ કરીને ખેડૂતકન્યા પોતાને કામે વળગી.

અરિસિંહ પોતાના સોબતીઓ સાથે રાજધાની તરફ જવા નીકળ્યો. રસ્તામાં પાછો એમને એ ખેડૂતકન્યા સાથે મેળાપ થયો. માથા ઉપર એક હાંલ્લું મૂકીને તથા બે હાથમાં બે ભેંસોની સાંકળ પકડીને એ ઘેર પાછી જતી હતી. રાજકુમારના સાથીઓમાંથી એક જણાના મનમાં વિચાર આવ્યો કે, આ છોકરીએ આજે અમને નીચું જોવડાવ્યું છે માટે હવે એને પણ જરા હંફાવવી જોઇએ. એમ વિચારીને એણે પોતાના ઘોડાને એવો પૂરપાટ દોડાવ્યો કે, એની ઠોકરથી ખેડૂતકન્યાના માથા ઉપરનું હાંલ્લું પડી જાય. ખેડૂતકન્યા પણ તેનો મનસૂબો સમજી ગઇ. એણે જરાક હસીને પોતાના હાથમાંની સાંકળ ઘોડાને એવા જોરથી મારી કે, એ કૌતુકપ્રિય રજપૂત ઘોડાસમેત નીચે પડી ગયો.

બધા ખડખડાટ હસી પડ્યા. રાજપુત્રના સોબતીએ બીજાની મશ્કરી કરતાં પોતાનીજ ફજેતી કરાવી. એણે લંગડાતે લંગડાતે ખેડૂતકન્યાની પાસે આવીને કહ્યું: “ તું જેવી તેવી સ્ત્રી નથી. તું અમારા શિકારી રાજકુમારની રાણી થા. તારે બીજું કાંઇ નહિ કરવું પડે. એમની સાથે ઘોડા ઉપર બેસીને શિકાર ખેલજે અને લડાઈમાં સાથે રહીને યુદ્ધ કરજે.”

ખેડૂતકન્યા શરમાઇને ત્યાંથી ચાલી ગઇ; પણ ખરેખર અરિસિંહની ઇચ્છા એ કન્યા સાથે લગ્ન કરવાનીજ હતી. વીર પુરુષજ વીરાંગનાની મર્યાદા જાણે છે. આવી વીર્યવતી સ્ત્રી ઉપર કયો વીર પુરુષ મોહિત ન થાય? રાજકુમારે પોતાના સોબતીઓને જણાવ્યું હતું કે, “ જો એ રજપૂત કન્યા હશે તો હું એને જરૂર પરણીશ.”

રાજપુત્રે રાજધાનીમાં જવાનું મુલતવી રાખીને, એ ગામમાં એ કન્યાના કુળ સંબંધી તપાસ કરી. તેને ખાતરી થઇ કે એ વીર બાલા ક્ષત્રિયકન્યાજ છે.

વૃદ્ધ ખેડૂતને બોલાવીને રાજપુત્રે તેની આગળ વિવાહનું માગું કર્યું, પણ વૃદ્ધના મનમાં કોણ જાણે શી ધૂન ભરાઇ કે એણે એ વિનતી સ્વીકારી નહિ. રાજપુત્ર નિરાશ થઇ ચિતોડ પાછો ગયો.

વૃદ્ધે ઘેર જઇને પોતાની સ્ત્રીને બધી વાત કહી. રાજાનો કુંવર જમાઇ થવા આવ્યો અને સ્વામીએ તેને જાણી જોઇને પાછો ઠેલ્યો, એ જાણીને એ સ્ત્રીએ ડોસાને ઘણોજ ધમકાવી નાખ્યો અને કહ્યું: “ હમણાં ને હમણાંજ છોકરીને લઇને ચિતોડ જાઓ. રાજપુત્રને આગ્રહ કરીને આપણી છોકરી તેમની સાથે પરણાવો. ”

વૃદ્ધને પણ પોતાની ભૂલને માટે પસ્તાવો થવા લાગ્યો અને એ કન્યાને લઇને ચિતોડ ગયો. કુમાર અરિસિંહ આવી પરાક્રમી પત્ની મળવાથી પોતાનું અહોભાગ્ય માનવા લાગ્યો. એ ખેડૂત–કન્યાના ગર્ભમાં અરિસિંહના જ્યેષ્ઠ પુત્ર હમીરનો જન્મ થયો. અલાઉદ્દીનને હાથે જે વખતે ચિતોડના રાજ્યનો નાશ થયો તે વખતે હમીરનું વય ફક્ત બાર વર્ષનું હતું. એ સમયે એ પોતાની માતા સાથે મોસાળમાં હતો.

આવી પરાક્રમી માતાનો પુત્ર હમીર હીનવીર્ય હોય એ તો કદી બની શકેજ નહિ. એ હમીરેજ આખરે ચિતોડનો ઉદ્ધાર કરી-ને ફરીથી રાણાવંશની ત્યાં સ્થાપના કરી. જે પહાડી પ્રદેશમાં

હમીરનું મોસાળ હતું, તેનું નામ કેલવાડા. રજપૂતાનાના પહાડી પ્રદેશમાં ભીલ નામની કાળા રંગની એક અનાર્ય જાતિ વાસ કરે છે. ભીલ લોકો સાહસ અને રણકૌશલ્યને માટે પ્રખ્યાત છે. ભીલ સરદારો મૂળથી રજપૂત રાજાઓની ઘણી વિશ્વાસુ અને વફાદાર પ્રજા છે. યુદ્ધ અને વિપત્તિમાં હંમેશાં તેઓ રાજાને મદદ કરતા આવ્યા છે. આ કેલવાડા પ્રાંતમાં પણ ઘણા ભીલ સરદારો વસતા હતા. એ બધા ભીલો હમીરને રાણાનો વંશજ ગણીને ખૂબ માન આપતા હતા.

વાચકોને સ્મરણ હશે કે, અલાઉદ્દીનની સાથે છેવટના યુદ્ધ વખતે રાણા લક્ષ્મણસિંહે પોતાના એકના એક પુત્ર અજયસિંહ-ને બીજે કંઇ મોકલાવી દઇ, તેને બદલે પોતે રણક્ષેત્રમાં પ્રાણ વિસર્જન કરીને ચિતોડની અધિષ્ઠાત્રી દેવીનો હુકમ પાળ્યો હતો. એ અજયસિંહે પણ કેલવાડા પ્રદેશમાં વાસ કર્યો હતો. કેટલાક પહાડી રજપૂત સરદારોએ તેની સાથે ટંટો કર્યો. એ લડાઇમાં અજયસિંહના બે પુત્ર આજિમસિંહ અને સુજનસિંહે તેને વિશેષ મદદ કરી નહિ, પણ તેના ભત્રીજા હમીરે શત્રુઓનું દમન કરી-ને તેમને સંતુષ્ટ કર્યા. તેના મુખ્ય શત્રુ મુંજ નામના સરદારનું મસ્તક કાપીને જ્યારે હમીર અજયસિંહની પાસે લઇ ગયો, ત્યારે તેણે મુંજના કપાયલા મસ્તકના લોહીથી હમીરના કપાળમાં રાજ-તિલક કરીને હમીરનેજ રાણાવંશનો ઉત્તરાધિકારી જાહેર કર્યો.

ચિતોડ અને મેવાડની સમતલ ભૂમિ એ વખતે અલાઉદ્દીન-ના તાબામાં હતી. અલાઉદ્દીનના તાબામાં માલદેવ નામનો એક રજપૂત રાજા એ વખતે મેવાડ ઉપર રાજ્ય કરતો હતો; પણ હમીરે રાણાનો ખિતાબ ધારણ કરીને કેલવાડા અને તેની પાસે-ના પહાડી મુલકોમાં ભીલ સરદારોની મદદથી પોતાનું રાજ્ય વિસ્તારવા માંડયું; એટલા માટે માલદેવ અને હમીરની વચ્ચે ઘણી દુશ્મનાવટ ઉત્પન્ન થઇ.

પરંતુ આટલી શત્રુતા હોવા છતાં પણ માલદેવે પોતાની કન્યા હમીરને પરણાવવાની ઇચ્છા કરી. એ ઉદ્દેશથી તેણે હમીર-ની પાસે વિવાહના માગા સાથે નાળિયેર મોકલ્યું. હમીરના સ્નેહીઓએ નાળિયેર સ્વીકારવાની ઘણીએ ના કહી; છતાં હમીરે એનો સ્વીકાર કરીને કહ્યું: “ આફત તો રાણાવંશીઓની હમેશ-ની સાથી છે. તો પછી એનો ભય શો? એક ક્ષણને માટે પણ

બાપદાદાની રાજધાનીમાં જવાથી હું કૃતાર્થ થઇશ.”

વિવાહનો દહાડો નકકી થયો. હમીર પાંચસો સવાર લઇને ચિતોડ ગયો. પણ ત્યાં આગળ વિવાહની કાંઈ તૈયારી નહિ જોતાં એ વિસ્મય પામ્યો. માલદેવ અને તેના પુત્રે તેમનો સત્કાર કર્યો અને તેમની રૂબરૂજ તેમનો વિવાહ થઇ ગયો.

રાત્રે પિતૃગૃહમાં હમીર સૂતો હતો. નવવધૂ હમીરને પ્રણામ કરીને દૂર ઊભી રહી. હમીરે તેને પાસે આવવાનું કહ્યું. તેણે નીચે મોંએ કહ્યું: “મહારાણા ! દાસીને ક્ષમા કરો. સ્ત્રી તરીકે આપની શય્યામાં સૂઈ રહેવાને યોગ્ય હું નથી.”

હમીરે કહ્યું: “માલદેવ અમારા દેશના શત્રુ–પઠાણોને શરણે ગયો છે એ જાણવા છતાં પણ હું મારી ઇચ્છાથી તને પરણ્યો છું. સ્ત્રી ગમે તે કુળની હોય, ગમે તેની છોકરી હોય તોપણ સ્વામીના આદર અને સન્માનને તે પાત્ર છે. તો પછી તું આવાં વચન શા માટે બોલે છે?”

માલદેવકન્યાએ કહ્યું: “મહારાણા ! પિતાની નીચતાને લીધે હું આખી જિંદગીને માટે લજ્જિત અને દુઃખી થઈ છું. પિતા પઠાણના તાબામાં છે તેથી હું તેમને દેશના શત્રુ ગણીને ધિક્કારૂં છું. મેવાડના ગૌરવરૂપ રાણાવંશીઓજ મારે માટે સદા પૂજ્ય છે. આપને પણ દેવતારૂપ ગણીને ઘણા સમયથી મારા હૃદયમાં પૂજ્યા કરતી હતી, એટલે આપના ચરણકમળ આગળ બેસીને આપની ચરણસેવા કરવાને માટે હું અયોગ્ય નથી; પણ એક બીજું કારણ છે કે જેને લીધે મહારાણાની રાણીના ગૌરવયુકત પદની હું અધિકારી છું કે નહિ, તે બાબતનો સંદેહ રહે છે. મહારાણા ! તમે વિચાર કરીને મારો સંશય નિવારો.”

હમીરે કહ્યું: “એ શું કારણ છે તે જાણ્યા વગર હું વિચાર કેવી રીતે કરી શકું ?”

માલદેવકન્યાએ કહ્યું: “મહારાણા ! હું વિધવા છું. હું સાવ નાની હતી ત્યારે મારૂં લગ્ન ભટ્ટી વંશના કોઇ સેનાપતિ સાથે થયું હતું. વિવાહ પછી થોડા વખતમાં એ સ્વામીનું મૃત્યુ થયું. વિવાહ સંબંધી તથા સ્વામી સંબંધી કોઇ વાત મને યાદ નથી. મારા પિતાએ દુશ્મનાવટને લીધે આપનું અપમાન કરવા સારૂ આપની સાથે પોતાની વિધવા કન્યાનો વિવાહ કરી દીધો છે.

વિધવાના સંસર્ગથી રાણાવંશને કલંકિત કરવાનો તેમનો ઉદ્દેશ છે. વિવાહની અગાઉથી આ વાતની રખે કોઇને ખબર પડી જાય એમ ધારીને, એમણે પોતાનાં કોઇ સગાંસંબંધીઓને નિમંત્રણ કર્યું નહોતું; એટલા માટેજ ચિતોડના રાજા હોવા છતાં પણ એમણે કાંઇ ધામધૂમ કરી નહોતી.''

હમીર સ્તંભિત થઇને બેસી રહ્યો. ક્રોધ અને અભિમાનને લીધે તેનું બધું અંગ કંપવા લાગ્યું. માલદેવે વિશ્વાસઘાત કરીને પોતાને ઘેર બોલાવી તેને મારી નાખવા યત્ન કર્યો હોત તોપણ તે આટલો બધો ગુસ્સે ન થાત.

પરંતુ પરણેલી સ્ત્રી, માલદેવકન્યા સામેજ ઊભેલી હતી. એ પરમ સુંદરી હતી. અતુલનીય સરળતા, ઉદારતા અને આત્મત્યાગનો મહિમા એ સૌંદર્ય ઉપર એક સ્વર્ગીય પ્રકાશ પાડી રહ્યો હતો. રમણીની સુલભ કોમળતામાં ચરિત્રની દૃઢતા અને તેજસ્વિતા ભળી જવાથી એ મુખ અપૂર્વ વિકસી રહ્યું હતું. હમીરે તેની તરફ ધારીને જોયું. જોતાંવારજ તેનો પ્રાણ મુગ્ધ થઇ ગયો. રોષ અને અભિમાનનો આવેગ ધીમો પડી ગયો. માલદેવકન્યાએ તેને ફરીથી કહ્યું: "મહારાણા! મને અપરાધી ગણશો નહિ. વિવાહના મંત્રોજ ફક્ત ઉચ્ચારાયા છે, હજુ પણ આ હીન દેહના સ્પર્શથી આપના ચરણ કલંકિત થયા નથી. બધી વાત સાચેસાચી મેં આપને નિવેદન કરી છે. હમણાં ને હમણાંજ મારો ત્યાગ કરીને આપ આપના વંશને નિર્મળ અને નિષ્કલંકિત રાખી શકશો. આગલા વિવાહનું કે આગલા સ્વામીનું તો મને સ્મરણ પણ નથી. કુમારિકાની પેઠે મારૂં ચિત્ત નિર્મળ છે. હું પોતે આપને સ્વામી ગણીને મનમાં ને મનમાં આપની પૂજા કરવાની અધિકારી છું; એટલા માટેજ મેં એ વિવાહમાં વાંધો લીધો નહિ. મનમાં વિચાર્યું હતું કે આપને બધી હકીકત કહી દઇશ. જો આપ બધું સાંભળ્યા પછી પણ આપની ચરણસેવા માટે યોગ્ય ગણશો તો હું મારા જીવનને સફળ ગણીશ. જો તેમ નહિ કરો તો, સ્વામી તરીકે હૃદયમાંજ આપની માનસિક પૂજા કરવાનો મારો અધિકાર તો કોઇથી છીનવી શકાય એમ છેજ નહિ; એમાં પણ આ અભાગિણી તો સંપૂર્ણ સુખ અને ગૌરવ માનશે.''

હમીર એકદમ મુગ્ધ અને વિસ્મિત થઇ ગયો. પત્નીને આલિંગન દઇને તેણે કહ્યું: "તારા જેવી સરળ અને ઉદાર હૃદયની

નારી ચિતોડના રાણાની રાણી થવા યોગ્ય છે. તારા જેવું રત્ન પ્રાપ્ત થયાથી રાણાવંશ ધન્ય થશે; કલંકિત થશે નહિ. માલદેવ-નો ઉદ્દેશ ગમે તેવો હશે પણ વસ્તુતઃ આવું રત્નદાન કરીને એ મારા ધન્યવાદને પાત્ર થયો છે."

સ્વામીની પાસેથી આટલી ક્ષમા અને કૃપાની આશા માલ-દેવકન્યાએ રાખી નહોતી. આશા કરતાં પણ વધારે સુખ મળવાથી એ પ્રસન્નભાવે સ્વામીની છાતી ઉપર ઢળી પડી. પછી ધીમેથી એ બોલી: "મહારાણા! રાણાવંશજોને ચિતોડમાંથી કાઢી મૂકવામાં આવ્યા છે. ચિતોડના રજપૂતો પઠાણોના તાબામાં છે, એ વિચાર મને અસહ્ય થઇ પડ્યો છે. મારા પિતા પોતે ચિતોડના માલિક છે એ વિચારથી પણ મને ધીરજ વળતી નથી. આપ ફરીથી ચિતોડનો ઉદ્ધાર કરીને ચિતોડવાસીઓને પોતાના દેશમાંજ ગૌરવપૂર્વક વસાવો, એજ મારી અંતઃકરણની ઇચ્છા છે. સામાન્ય સ્ત્રી હોવા છતાં પણ આપની કૃપાથી આજ હું આપની સહધર્મિણી બની છું. એ મહાન પદનું કર્તવ્ય–પાલન કરવાની રજા દાસીને હવે આપ આપો છો ?"

હમીર બોલ્યો: "જરૂર રજા આપીશ. તારા જેવી જીવન-સંગિની મળી છે તો હું નિશ્ચય ચિતોડનો ઉદ્ધાર કરી શકીશ."

માલદેવકન્યાએ કહ્યું: "જાલ નામનો મારા પિતાનો એક વિશ્વાસુ નોકર છે. એ ઘણોજ ચતુર અને બહાદુર છે. રાજ્યરક્ષા અને રાજ્યપ્રબંધમાં એજ મારા પિતાને મુખ્ય મદદ આપે છે. આપ લગ્નની પહેરામણીમાં પિતાજી પાસેથી એ જાલને માગી લેજો. મારી ખાતરી છે કે જો એ આપના પક્ષમાં આવશે તો આપ જરૂર ચિતોડનો ઉદ્ધાર કરવામાં સમર્થ થશો."

બીજે દિવસે પત્નીની સલાહ મુજબ હમીરે સસરા પાસેથી પહેરામણીમાં જાલને માગી લીધો. માલદેવ પણ જમાઇની વિનતિ પાછી ઠેલી શક્યો નહિ. લગ્નના થોડાક દિવસ પછી, હમીર પત્નીને તથા વિશ્વાસુ નોકર જાલને લઇ કેલવાડા ગયો.

થોડા દિવસ પછી હમીરને એક ક્ષેમસિંહ નામનો પુત્ર થયો. એ પુત્રજન્મના ઉત્સવ પ્રસંગે માલદેવે કેલવાડા અને તેની પાસે-નો પ્રદેશ દૌહિત્રને દાન કર્યો.

ચિતોડમાં ક્ષેત્રપાળ નામે એક દેવ પ્રતિષ્ઠિત હતા. પુત્રના

કલ્યાણને માટે તેને ક્ષેત્રપાલ દેવતાને પગે લગાડવા જવું પડશે એમ કહીને પતિની રજાથી, જાલને સાથે લઇને હમીર–પત્ની ચિતોડ ગઇ. ચિતોડ ગયા પછી તેણે જોયું કે, માલદેવ અને તેના પુત્રો પોતાનું સૈન્ય લઇને કોઇ શત્રુની સામે યુદ્ધ કરવા ગયા છે. ચિતોડનો ઉદ્ધાર કરવાનો એ ઠીક અવસર હતો. જાલની સલાહ લઇને હમીરપત્નીએ ચિતોડમાં વસનારા મુખ્ય રજપૂતોને બોલાવીને કહ્યુંઃ “ રજપૂત વીરો ! હવે તમે કેટલા દિવસ પઠાણોના તાબામાં પડ્યા રહેશો ? તમે બધા મદદ આપો તો રાણાજી ચિતોડનો ઉદ્ધાર કરી શકે એમ છે. રજપૂત કોઇ દિવસ પરદેશીની અધીનતા સહન કરી શકતો નથી. સ્વદેશની સ્વાધીનતાને માટે, રજપૂત જાતિના ગૌરવના રક્ષણને માટે હજારો રજપૂત વીરોએ સમરક્ષેત્રમાં અને રજપૂત વીરાંગનાઓએ અગ્નિમાં પોતાના દેહ સમર્પણ કર્યા છે.

“ જે પઠાણોના અત્યાચારથી બચવા માટે આપના બાપદાદાઓએ લોહીની નદીઓ વહેવરાવી છે અને આપની દાદીઓએ પવિત્ર દેહને અગ્નિમાં ભસ્મીભૂત કરી નાખ્યા છે, તે પઠાણોના તાબામાં આજ તમે નામર્દ થઇને શું મોં લઇને પડ્યા રહ્યા છો ? પરાધીન થઇને ભોગવિલાસમાં સમય ગાળતાં તમને શરમ નથી આવતી ? તમારા દેહમાં એજ ક્ષત્રિયોનું લોહી વહેતું નથી ? તમારા પ્રાણમાંથી એ રજપૂતોની મહત્તા અને તેજસ્વિતાનો અંશમાત્ર પણ બાકી નથી રહ્યો ?

“ જો આ પ્રમાણે આળસુ થઇને પરાધીનતાની બેડી પહેરી રાખવાનીજ તમારી મરજી હોય તો તમે તમારા વીર માતાપિતાના આત્માને દુભાવવાના દોષથી દૂષિત થશો. પઠાણોથી રક્ષિત, પઠાણોના તાબેદાર માલદેવ હમણાં ચિતોડમાં નથી; એટલે ચિતોડનો છુટકારો કરવાને આ યોગ્ય અવસર આવી પહોંચ્યો છે. દેશને માટે, જાતીય ગૌરવને માટે તમને જરા પણ લાગણી હોય, પઠાણોની સાથે લડતાં લડતાં ઘાયલ થઇને સ્વર્ગમાં ગયેલા બાપદાદાઓ ઉપર જરા પણ શ્રદ્ધા હોય, તો ખરા રજપૂતની પેઠે દૃઢતાથી આજે ચિતોડનો ઉદ્ધાર કરવા તૈયાર થાઓ. રાણાજી સૈન્ય સાથે કેલવાડા તમારી રાહ જોઇ રહ્યા છે. તમે એમને મદદ આપવા તૈયાર છો, એવી ખબર મળતાં વારજ એ અહીં આવી પહોંચશે. ”

રજપૂતોને વધારે લાંબો ઉપદેશ આપવાની જરૂર પડી નહિ. તરતજ એમણે વચન આપ્યું કે, "રાણા હમીર ચિતોડમાં પધારશે તો અમે બધા તેમને મદદ કરીશું."

આ સમાચાર હમીરને પહોંચાડવામાં આવ્યા.

જરા પણ વિલંબ કર્યા વગર હમીર પોતાના લશ્કર સાથે ચિતોડ પહોંચ્યો. ચિતોડવાસી રજપૂત સરદારોની સહાયતાથી થોડાજ વખતમાં ચિતોડ હમીરના કબજામાં આવ્યું અને ફરીથી ચિતોડમાં રાણા વંશનો અધિકાર સ્થાપિત થયો.

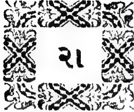
લક્ષ્મણસિંહ અને તેના અગિયાર પુત્રોના રક્તદાનથી ચિતોડની અધિષ્ઠાત્રી દેવીની રક્તપિપાસા શાંત કરવામાં આવી હતી, તેનું ફળ આજે આટલે બધે દિવસે મળ્યું.

હમીર સંવત ૧૩૫૭ (ઈ. સ. ૧૩૦૧) માં ગાદીએ બેઠો અને ૬૪ વર્ષ સુધી રાજ્ય કરીને ઈ. સ. ૧૩૬૫ માં મૃત્યુ પામ્યો હતો.

१५०–साधुपत्नी कर्मदेवी

રા જસ્થાનના ઉત્તર ભાગમાં અરિન્ત નામના નાના શહેરમાં મોહિલ નામની એક રજપૂત જાતિ રહેતી હતી. એ નગરમાં મોહિલરાજ માણિકરાવ રાજ્ય કરતો હતો.

કર્મદેવી એ માણિકરાવની કન્યા હતી.

પુગલ નામનું એક બીજું નાનું શહેર હતું. ભટ્ટી વંશનો રાજા રણંગદેવ એ વખતે પુગલમાં રાજ્ય કરતો હતો. રણંગદેવ-નો પુત્ર સાધુ ઘણો બળવાન અને પરાક્રમી હતો. એક દિવસ પોતાના વીર સહચરોને લઈને એ કોઈ યુદ્ધમાંથી પાછો આવતો હતો. સિંધુ નદીના કિનારા સુધીનો બધો દેશ કુમાર સાધુના પ્રતાપથી કંપતો હતો. સાધુના વીરત્વની વાત ચારે દિશામાં પ્રસરી ગઈ હતી. વીરાંગના કર્મદેવી સાધુની વીરતાની પ્રશંસા સાંભળીને મનમાં ને મનમાં તેના ઉપર આસક્ત થઈ.

મેવાડના રાણાઓ ગુહિલોત વંશના છે. એ કુળ સૂર્યવંશની એક શાખા ગણાય છે. મારવાડના રાઠોડો પણ સૂર્યવંશની એક બીજી શાખા મનાય છે. રજપૂતોમાં સિસોદિયા રજપૂતોનું કુળ સર્વશ્રેષ્ઠ ગણાય છે. ત્યાર પછી રાઠોડોનું કુળ છે. એ સમયમાં મારવાડના રાઠોડ રાજાઓની રાજધાની મુંદર નગરમાં હતી. પાછળથી જોધસિંહ નામના એક રાજાએ પોતાની રાજધાની જોધપુરમાં સ્થાપી હતી. મુંદરરાજ ચંડના પુત્ર અરણ્યકદેવ સાથે અરિન્તરાજ માણિકરાવની કન્યા કર્મદેવીની સગાઈ થઈ હતી. રાઠોડવંશમાં કન્યા આપ્યાથી પોતાની પ્રતિષ્ઠા વધશે એમ ધારી-ને કન્યાનો મત જાણ્યા વગર તેણે એ સગપણ બાંધ્યું હતું.

એ સમયમાં કોઈ યુદ્ધમાંથી પાછા ફરતી વખતે કુમાર સાધુ અરિન્ત નગરમાં આવી પહોંચ્યો. માણિકરાવે એ પ્રખ્યાત વીરનું ઘણું સન્માન કરીને તેને પોતાના નગરમાં આવવા માટે વિનતી કરી.

કર્મદેવીએ પૂર્વે કદી સાધુને દીઠો નહોતો. તેના વીરત્વનાં વખાણુ સાંભળીનેજ એ તેના ઉપર આસક્ત થઇ હતી. આજે એ વીરયુવકની વીરતેજથી ચળકતી ભવ્ય મૂર્તિ પોતાની આંખે જોઇને અત્યંત મુગ્ધ થઇ ગઇ. કર્મદેવીએ તેને વરવાનો નિશ્ચય કર્યો.

તેના પિતાએ પહેલેથી રાઠોડ રજપૂત અરણ્યકદેવની સાથે તેનો વિવાહ કર્યો હતો. રાઠોડનું કુળ સાધુના કુળ કરતાં શ્રેષ્ઠ હતું. મારવાડનું રાજ્ય ઘણું પરાક્રમી હતું; પુગલ તો જેસલમીર-ના તાબાનું એક નાનુંસરખું શહેર હતું. સાધુ એક નાના શહેર-ના રાજાનો કુમાર હતો. વળી પહેલેથીજ નક્કી કરેલી સગાઇ તોડી નાખવાથી મારવાડનો રાજા તેનું વેર વાળ્યા વગર રહે એમ નહોતું. પ્રબળ મારવાડરાજના ક્રોધમાંથી પોતાનું રક્ષણ કરવા જેટલી શક્તિ પુગલ રાજ્યમાં ક્યાંથી હોય ? આ બધી વાતો કર્મ-દેવીને તેની સખીઓએ સારી પેઠે સમજાવી; પરંતુ કર્મદેવીએ ઉત્તર આપ્યો: “ ઊંચું કુળ અને રાજ્યસંપત્તિ કરતાં,રજપૂત બાળા વીરત્વનો ઘણો આદર કરે છે. સાધુ જેવા વીરની સહધર્મિણી થવા-નું મળે તો હું મારવાડના તો શું પણ આખી દુનિયાના રાજ્યને લાત મારવા તૈયાર છું. અંતઃકરણના પ્રેમ વગર રાઠોડ રાજાની રાણી થઇને મંદરમાં રાજવૈભવ ભોગવવાની મને ઇચ્છા નથી. સાધુની સાથે ઘોડા ઉપર બેસીને ફરવા જવામાં મને ઘણી મજા પડશે. એ વીરના પરાક્રમ અને સદ્‌ગુણોથી મુગ્ધ થઇને હું મનમાં ને મનમાં તેને વરી ચૂકી છું.હવે એજ મારા સ્વામી છે.ભય કે લોભ-ને લીધે હવે હું બીજા કોઇની પત્ની બની શકું એમ નથી. આટલી બહાદુર હોવા છતાં, આટલા બધા યુદ્ધોમાં વિજયી નીવડ્યા છતાં પણ સાધુ મારવાડની વિરુદ્ધ થઇને મારૂં રક્ષણ નહિ કરી શકે તો હું માની લઇશ કે, પાર્થિવ સુખ મારા નસીબમાંજ નથી. તેના મૃત દેહની સાથે ચિતામાં બળી મરીને હું આ પાર્થિવ દેહનો ત્યાગ કરીશ તથા સ્વર્ગમાં એમની સાથે દિવ્ય સુખ ભોગવીશ.”

તેની સખીઓ શાંત થઇ ગઇ. પોતાની કન્યાના દૃઢ સંક-લ્પની વાત માણિકરાવના જાણવામાં આવી. કન્યાને સમજાવવા તેણે પણ પ્રયત્ન કર્યો; પણ એ પ્રયત્ન વ્યર્થ ગયો. આખરે માણિકરાવે સાધુની પાસે જઇને કર્મદેવીને વરવાની વિનતિ કરી.

સાધુએ તેની વાતચીત સાંભળી લીધી. એ વિવાહને નિમિત્તે મારવાડના રાજા સાથે યુદ્ધ કરવું પડશે એવી તેને ખાતરી હતી;

પરંતુ યુદ્ધના ભયથી પોતાના પર પ્રેમ રાખનાર વીરાંગનાની વિનતિ પાછી ઠેલે એવો કાયર સાધુ નહોતો. સાધુએ ઘણી ખુશી સાથે માગું સ્વીકાર્યું. યથાસમયે પિતાની રજા લઇને સાધુએ કર્મદેવી સાથે લગ્ન કર્યું.

વિવાહને બીજે દિવસે સાધુ નવવધૂ સાથે પુગલ જવા નીકળ્યો. બધાને ભય એ હતો કે રસ્તામાં મારવાડ રાજ્ય તરફથી તેમના ઉપર આક્રમણ થશે. આથી મોહિલરાજ માણિકરાવે પણ તેમની સાથે ચારપાંચ હજાર સૈનિકો મોકલવાનું કહ્યું હતું; પણ આત્મ-શક્તિ ઉપર આધાર રાખનાર સાધુએ સસરાની એ મદદ સ્વીકારી નહોતી. છતાં પણ માણિકરાવે ઘણો આગ્રહ કરીને પોતાના પુત્ર મેઘરાજને સાતસો સૈનિકો સાથે તેમને વળાવવા મોકલ્યો હતો.

રસ્તામાં એક સ્થળે સાધુ વિશ્રામ કરવા બેઠો. એટલામાં મારવાડ–કુમાર અરણ્યકદેવ ચારપાંચ હજાર સૈનિકોને લઇને સાધુની સામે ઊભો રહ્યો.

કુમાર અરણ્યકદેવ સાચો વીર હતો. તેનામાં રજપૂતોની મહત્તા અને વીરતાનો પૂરો અંશ હતો. આ યુદ્ધ કાંઈ રાજ્ય મેળવવા ખાતર કે રાજ્ય સાચવી રાખવા ખાતર નહોતું, પરંતુ ટેકની ખાતર હતું. અરણ્યકદેવ સાથે જેની સગાઇ થઈ ચૂકી હતી, એવી કન્યાને સાધુ પરણી ગયો તેથી અરણ્યકદેવનું ઘણું અપમાન થયું હતું અને એ અપમાનનો બદલો વાળવાની તેની ફરજ હતી. કર્મદેવીની ખાતર તેને સાધુ સાથે વિવાદ ઉપસ્થિત થયો હતો, પણ એ વિવાદમાં તેની સાથે આબરૂભેર યુદ્ધ કરીને બદલો લેવાની અરણ્યકદેવની ઇચ્છા હતી. ગમે તે પ્રકારે સાધુનો વધ કરવાનો તેનો ઉદ્દેશ નહોતો.

એટલા માટે જ્યારે તેણે જોયું કે પોતાના વિપુલ સૈન્યના પ્રમાણમાં સાધુના સાથીઓની સંખ્યા ઘણીજ થોડી છે; ત્યારે પોતાના સૈનિકોને હુમલો કરવાની મના કરી દીધી.

એની ઉદારતાથી પ્રસન્ન થઇને સાધુએ પ્રશંસાપૂર્વક તેના સામું જોયું.

થોડી વાર પછી બંનેએ દ્વંદ્વયુદ્ધ કરવાનું નક્કી કર્યું; પરંતુ ધીમે ધીમે એમના પક્ષના સૈનિકો પણ એમના દ્વંદ્વયુદ્ધમાં સામેલ થવાને તૈયાર થવા લાગ્યા. આ અન્યાય જોઇને બંને વીરપુરુષો

ચિંતાતુર થયા. આ યુદ્ધ સાધુ અને અરણ્યકદેવની વચ્ચે પોતપોતાના ટેક સારૂ થવાનું હતું, તો પછી નિરર્થક બીજા લોકોના જાનને શા માટે જોખમમાં નાખવા? એમણે સૈનિકોને આઘા જતા રહેવાનો હુકમ આપ્યો અને પાછા બંને જણા દ્વંદ્વયુદ્ધ કરવા માટે તૈયાર થયા.

એ વખતે સાધુ પોતાની પત્ની પાસે છેવટની વિદાય લેવા ગયો. કર્મદેવી એટલો વખત સુધી ઊંચી આંખે ઉત્સુકતાથી યુદ્ધ જોઇ રહી હતી. સાધુ વિદાય માગવા આવ્યો ત્યારે તેણે હસીને કહ્યું: "ઘણી ખુશીથી સિધાવો! મેં મારી આંખે તમારૂં વીરત્વ અને રણકૌશલ્ય કોઇ દિવસ જોયું નથી, આજ એ જોઇને નયન સાર્થક કરીશ. જાઓ, રણક્ષેત્રમાં શત્રુની સાથે વીરતાથી યુદ્ધ કરીને વિજય મેળવો. જય ના મળે તો યુદ્ધક્ષેત્રમાં મરણ પામીને તમારી પ્રતિષ્ઠા સાચવજો. મારી કાંઇ ચિંતા કરશો નહિ. તમારા મૃત્યુથી હું દુઃખી નહિ થાઉં. મારા દુઃખનો વિચાર કરીને યુદ્ધક્ષેત્રમાંથી પાછા આવશો નહિ. યુદ્ધમાં તમે કામ આવશો તો હું તમારી સાથે ચિતામાં પ્રવેશ કરીશ એ ખાતરી રાખજો."

સાધુ અને અરણ્યકદેવ યુદ્ધક્ષેત્રમાં ઉપસ્થિત થયા. વીર પુરુષોની રીત પ્રમાણે બંને એકબીજાને માનપૂર્વક પ્રણામ કરીને દ્વંદ્વયુદ્ધ કરવા લાગ્યા.

બંને જણા એક બીજાના મસ્તકને લક્ષમાં રાખીને ઘણીજ સ્ફૂર્તિથી તલવારો ચલાવવા લાગ્યા. તલવારના ઘાથી બંને જણા જમીન ઉપર એક સાથે પડ્યા. થોડી વાર પછી અરણ્યકદેવને ચેતના આવી, પણ સાધુ તો પાછો ઊઠ્યોજ નહિ.

કર્મદેવી ચુપચાપ ઊભી રહીને જોયા કરતી હતી. સાધુ નીચે પડ્યો એટલે એ તેની પાસે ગઇ. તેની આંખમાં આંસુ નહોતાં, મોં ઉપર વિષાદના ચિહ્‌ન નહોતાં. આ સંસારમાં સ્વામીની સાથે સુખ ભોગવી શકી નહિ તો પરલોકમાં જરૂર અનંતકાળ સુધી એ સ્વર્ગીય સુખ ભોગવાશે, એ વિચારને લીધે પતિના આવા અકાળ મૃત્યુ માટે તેણે જરા પણ ખેદ કર્યો નહિ. એ જાણતી હતી કે સ્વામીના આત્મા સાથે તેનો આત્મા મળી ચૂક્યો હતો. મૃત્યુમાં એટલી શક્તિ ક્યાં છે કે આત્માઓના યોગનો વિચ્છેદ કરી શકે? તો પછી સ્વામીના વીરક્ષેત્રમાં આબરૂભેર થયેલા મૃત્યુથી વીર નારી

કર્મદેવી શા માટે ભયભીત થાય? તરતજ નોકરોને બોલાવીને ચિતા તૈયાર કરવાનો તેણે હુકમ આપ્યો.

ચિતા તૈયાર થઇ. સ્વામીને પોતાના હાથે કાળજીપૂર્વક ચિતા ઉપર સુવાડીને, કર્મદેવીએ તેની તલવાર પોતાના હાથમાં લીધી તથા પોતાને હાથે એ તલવારના ઘાથી બીજો હાથ કાપીને સ્વામીના એક વિશ્વાસુ સેવક સાથે સસરાની પાસે મોકલ્યો અને કહ્યું કે, "સસરાજીને મારા સવિનય પ્રણામ કહેજો. તેમના ચરણનાં દર્શન કરવાનું મારા ભાગ્યમાં લખ્યું નહોતું. આ મારો કપાયલો હાથ તેમના ચરણ આગળ મૂકીને કહેજો કે, તમારી પુત્રવધૂનું રૂપ આવું હતું."

એટલું કહીને તેણે પાસે ઊભેલા બીજા નોકરને તલવાર આપીને કહ્યું: "આ એક હાથ મારાથી કાપી શકાશે નહિ, માટે તું એ હાથ કાપી નાખ."

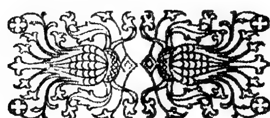
નોકરે હુકમ પ્રમાણે કર્યું.

કર્મદેવીએ કહ્યું: "આ હાથ તું લઇ જા. એ હાથ મોહિલ રજપૂતોના ભટ્ટી કવિને આપજે."

આ પ્રમાણે બે હાથ કાપીને કર્મદેવી ચિતામાં સ્વામીની પડખે જઇને સૂઇ ગઈ. ચિતા સળગી. જોતજોતામાં વીર અને વીરાંગનાના અનુપમ રૂપમય દેહ બળીને ભસ્મીભૂત થઈ ગયા.

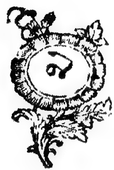
કર્મદેવીનો છિન્ન હાથ પુગલ પહોંચ્યો. વૃદ્ધ રણંગદેવ પુત્રવધૂનો હાથ જોઇને ઘણું રોવા લાગ્યો. ત્યાર પછી ચંદન વગેરે સુગંધીદાર કાષ્ઠની ચિતા ખડકાવીને તેમાં એ હાથનો અગ્નિસંસ્કાર કરાવ્યો તથા એ જગ્યાએ એક મોટું તળાવ બંધાવ્યું. એ તળાવ કર્મદેવી સરોવરના નામથી પ્રખ્યાત થયું.

મારવાડના કુમાર અરણ્યકદેવને સાધુને હાથે જે ઘા લાગ્યા હતા તે ઘા બિલકુલ રૂઝાયાજ નહિ. છ મહિનામાં એ પણ સ્વર્ગવાસ પામ્યો.

१५१-साध्वी. रौशनआरा

રમણી રત્નનું જીવનચરિત્ર અમે અહીંયાં આપવા માગીએ છીએ તે મોગલ સમ્રાટ ઔરંગઝેબની બહેન રોશનઆરા નથી, પણ એક બીજીજ સન્નારી છે. એ પવિત્ર હૃદયની સ્ત્રીનું સમાધિમંદિર—'રોજો' બંગાળામાં ૨૪ પરગણામાં બસિર હાટ જિલ્લામાં, કાબુલિયા પરગણામાં, તારા ગુણિયા નામના ગામમાં આવેલો છે અને હજી પણ સાતસો વર્ષ પહેલાંના ઇતિહાસનું સ્મરણ કરાવે છે; પણ એ સન્નારી કોણ હતી અને કેવી રીતે તારાગુણિયા ગામમાં આવી વસી તેનો ઇતિહાસ નીચેના વૃત્તાંત ઉપરથી જણાશે.

ઇ૦ સ૦ ૧૨૭૯ માં મક્કાના જમજમ મહોલ્લામાં એનો જન્મ થયો હતો. એ વિદુષી મહિલાનું ખરૂં નામ રોશનઆરા હતું, પણ જનસમાજમાં રોશનબીબીના નામથી પ્રસિદ્ધ થઇ છે. એના પિતાનું નામ સૈયદ કરિમ ઉલ્લા અને માતાનું નામ મિન્નત ઉન્નિસા હતું. એનાં માતપિતા બંને વિદ્વાન અને ધર્મશીલ હતાં. પુણ્યાત્મા સૈયદ કરીમ ઉલ્લાને ચાર સંતાન હતાં. પ્રથમ સંતાન બંગ દેશમાં પ્રખ્યાત થયેલા પીર હજરત સૈયદ અબ્બાસ અલી ઉર્ફે ગોરાચાંદ શાહ હતા. આપણી ચરિત્રનાયિકા તપસ્વિની રોશનઆરા તેમના સંતાનોમાં બીજી હતી. રોશનઆરા તથા એમના બે નાના ભાઇ રાજર્ષિ શાહજલાલના આશીર્વાદથી જન્મ પામ્યા હતા, એવી દંતકથા છે.

ઇ૦ સ૦ ૧૨૬૫ માં શાહ ગોરાચાંદ ઉર્ફે સૈયદ અબ્બાસઅલીનો જન્મ થયો હતો અને ૨૪ પરગણામાં હાડોયા ગામમાં હજુ પણ તેમનું સમાધિમંદિર છે. ગોરાચાંદના જન્મના ૧૪ વર્ષ પછી ઇ૦ સ૦ ૧૨૭૯માં પુણ્યશીલા, વિદુષી તપસ્વિની ચિરકૌમારવ્રતધારિણી રોશનઆરાનો જન્મ થયો હતો.

રોશનઆરાના હૃદયમાં બાલ્યાવસ્થાથીજ ધર્મભાવ જાગૃત

થયો હતો અને ઇશ્વર ઉપર તેની પૂરી ભક્તિ હતી. એને સર્વદા પરમેશ્વરની આરાધના અને જપ કરવાનું તથા કુરાન શરીફનો પાઠ કરવાનું ગમતું. હમેશાં સાચું બોલતી, કોઈ પણ દિવસ જૂઠું બોલતી નહિ; એટલુંજ નહિ, પણ મિથ્યાવાદીઓ ઉપર તેને ખરા અંતઃકરણથી તિરસ્કાર ઊપજતો. બાલ્યાવસ્થાથીજ નઠારા સ્વભાવનાં બાલકબાલિકાઓ સાથે રમવાનું પણ એને પસંદ નહોતું. ઈ૦ સ૦ ૧૨૮૩ માં પાંચ વર્ષની વયે તેને નિશાળે બેસાડવામાં આવી. જે 'મક્તબ' માં તેનો વિદ્યારંભ થયો હતો, તે મક્તબના શિક્ષક હમેશાં કહેતા કે, "આગળ જતાં આ કન્યા આધ્યાત્મિક સાધનામાં અસાધારણ ઉન્નતિ કરશે." રૌશનઆરાના ત્યાર પછીના જીવનમાં એ શિક્ષકની ભવિષ્યવાણી અક્ષરે અક્ષર સાચી પડી છે.

મુસલમાન લોકોના ધર્મ અનુસાર બાલકબાલિકાઓને ભણાવવાનુ શરૂ કરતાંવારજ સૌથી પહેલાં એમના ધર્મનો પવિત્ર ગ્રંથ કુરાનનો પાઠ કરાવવામાં આવે છે. હિંદુઓમાં પણ "શ્રીગણેશાય નમઃ" કરાવી ધાર્મિક સંસ્કારો બાળકોના ચિત્ત ઉપર પાડવાનો રિવાજ હતો, તેને બદલે હવે તો 'બા ચા પા' થીજ આરંભ કરી વિદેશીઓના આ પરમ પ્રિય પેયનું ધ્યાન ધરાવાય છે. અસ્તુ! રૌશનઆરાનો અભ્યાસક્રમ પણ એજ પ્રાચીન રિવાજ મુજબ ચાલ્યો. ઈ૦ સ૦ ૧૨૯૨ સુધી, એટલે કે દશ વર્ષ પર્યંત તેણે ગુરુજી પાસે અરબી સાહિત્ય અને વ્યાકરણ આદિનો અભ્યાસ કર્યો. ૧૨૯૩ ની સાલમાં એણે નિશાળે જવું બંધ કર્યું અને ઘેર બેસીનેજ ભાષાતત્ત્વ, અલંકારશાસ્ત્ર અને દર્શનશાસ્ત્રના વિવિધ ગ્રંથોનો અભ્યાસ ટીકાટિપ્પણી તથા વ્યાખ્યાસહિત શરૂ કર્યો. એજ સમયમાં ઇમન નગરના પ્રખ્યાત દરવેશ–સાધુ શાહ–અહમદ કવિવરના મુખ્ય શિષ્ય રાજર્ષિ શાહ હોસેનની પાસે દીક્ષા ગ્રહણ કરીને તે 'મુરીદ' બની.

વિદુષી રૌશનઆરા તેના અસાધારણ સૌંદર્યને લઇને આખા મક્કા નગરમાં પ્રખ્યાત થઇ ગઇ હતી. વળી એણે ઘણી નાની વયમાંજ પૂરતી વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી હતી. ધર્મ પ્રતિ તેને અગાધ વિશ્વાસ હતો અને રાતદિવસ તત્ત્વચિંત્વનનોજ તેને શોખ હતો, એટલે એના સદ્ગુણોની સુવાસ મક્કામાં પ્રસરી ગઇ અને કોરેશીવંશના અનેક મનુષ્યો તેને પુત્રવધૂતરીકે સ્વીકારવાની

ઇચ્છા પ્રગટ કરવા લાગ્યા અને એ ઉદ્દેશથી તેના પિતા સૈયદ કરીમઉલ્લાની આગળ માગાં મોકલવા લાગ્યા. સૈયદ કરીમઉલ્લા પણ કન્યા મોટી થઇ છે અને વરવા યોગ્ય છે, એ વિચારથી સારા વરની તપાસમાંજ રહેતા હતા. ઘણી તપાસ પછી કુળવાન અને સુયોગ્ય વરનો પત્તો લાગ્યો; પરંતુ ઇસ્લામશાસ્ત્રનો એવો નિયમ છે, કે ઉંમરે પહોંચેલી કન્યાનું લગ્ન તો શું, એની સગાઇ પણ એની પોતાની મરજી વગર ન થઇ શકે; એટલા માટે વિવાહ-સંબંધી કન્યાનો શો અભિપ્રાય છે, એ જાણવાનું કામ કરીમઉલ્લાએ પોતાની એક સગીને સોંપ્યું.

એક દિવસ મધ્યાહ્નકાળે રોશનઆરા પોતાના ઉપાસના-ગૃહમાં બેસીને તન્મય અને તદ્ગત થઇને કુરાન શરીફનો પાઠ કરી રહી હતી. એ વખતે પેલી વૃદ્ધ સગી ત્યાં પહોંચી અને પાઠ સાંભળવા લાગી. જ્યારે કુરાનનો પાઠ સમાપ્ત થયો, ત્યારે પેલી ડોશીને રોશનઆરાએ પૂછયું: "આપ તો આ વખતે કદી પધારતાં નથી. આજ કવખતે પધારવાનું પ્રયોજન શું છે?" ઉત્તરમાં ડોશીએ તેના વિવાહ સંબધી બધી હકીકત માંડીને કહી. રોશનઆરાએ કહ્યું: "માજી ! મેં પ્રથમથીજ એક જણને મારૂં હૃદય અર્પણ કર્યું છે. જો એની સાથે મારૂં લગ્ન થશે તો હું ખુશીથી લગ્ન કરીશ." ડોશીનું કુતૂહલ વધી પડયું અને તેણે પૂછયું: "તારા હૃદયરાજ્યનો અધીશ્વર તેં કોને બનાવ્યો છે, એ કહે. હું તેનેજ ખોળી કાઢીશ અને તારા આ શૂન્ય સિંહાસન ઉપર એને પધરાવીશ." એ વાક્યો સાંભળતાંજ રોશનઆરાએ કહ્યું: "પરમ આરાધ્ય ખુદા તાલાને મેં આ હૃદય સમર્પણ કર્યું છે. એજ મારા એકના એક પ્રણય-પાત્ર છે—આશક છે. તમે એમની સાથે મારૂં લગ્ન કરાવી આપશો ? જો એમ ન કરી શકતાં હો, તો નાહક બીજા કોઇ સાથે મારી સગાઇ કરવાની ખટપટમાં પડવાની તસ્દી લેશો નહિ."

ડોશીએ જઇને કન્યાના પિતાને બધી વાત કહી સંભળાવી. પિતાએ પુત્રીનો વિચાર બદલાવવા સારૂ, સાધુ હુસેનનું શરણ લીધું. મહર્ષિ હુસેને આરંભથી માંડીને બધો વૃત્તાંત સાંભળ્યા પછી કહ્યું: "આપ રોશનઆરાની ઇચ્છા વિરુદ્ધ જબરદસ્તીથી એનું લગ્ન કરશો નહિ; કારણકે એ બ્રહ્મજ્ઞાનની ઉચ્ચ સીડીએ ચડી ચૂકી છે. હવે એ રિપુઓને અધીન નથી. સંસારના કોઈ પદાર્થ ઉપર તેને આસક્તિ રહી નથી." લાચારીએ કરીમઉલ્લાએ

રૌશનઆરાના લગ્નનો વિચાર માંડી વાળ્યો અને બીજા પુત્ર સાહદત અલી તથા નાની છોકરી મેહરે આરાનાં લગ્ન ઉકેલી નાખ્યાં. એ લહાવો લીધા પછી થોડા દિવસોમાં કરીમઉલ્લા અને તેમનાં પત્નીએ પણ એકે એકે આ સંસારનો ત્યાગ કર્યો. માતપિતાના મૃત્યુથી રૌશનઆરાને ઘણો શોક થયો; પરંતુ વિધાતાના વિધાન આગળ કોઇનું કાંઇ ચાલતું નથી. તેની આગળ લાખ રૌશનઆરાને પણ હાર માનવી પડે છે. લક્ષ રૌશનઆરાની એકઠી શક્તિ પણ પ્રભુની ઇચ્છા આગળ તુચ્છ છે.

એ બનાવ બન્યા પછી કેટલેક દિવસે મહર્ષિ હુસેન શાહે રૌશનઆરાને ઘેર જઈ દર્શનશાસ્ત્રની ચર્ચા કરીને કહ્યું: "ખુદા તાલાની આજ્ઞાથી હું થોડાકજ સમયમાં ભારતવર્ષ તરફ રવાના થનાર છું, તારે કાંઈ જાણવું પૂછવું હોય તો પૂછી લેજે." એ વખતે રૌશનઆરાએ કહ્યું: "હજરત એકલાજ ભારતવર્ષ પધારવાના છો ?" શાહ સાહેબે જણાવ્યું કે, "ના મારા શિષ્યોમાંથી ઘણા મારી સાથે આવનાર છે." એ ઉપરથી રૌશનઆરાએ કહ્યું: "હજરતની આજ્ઞા હોય તો મને પણ આપની સાથે ભારતવર્ષ આવવાની ઇચ્છા થઈ છે." મહર્ષિએ રૌશનઆરાની ઇચ્છા જાણીને કહ્યું: "ઠીક છે, પણ તારા ભાઈની સમાધિની જાત્રા તારા નસીબમાં નથી લખાઈ, છતાં પણ તું ભારતવર્ષ આવી શકીશ; મારે કાંઈ વાંધો નથી." એમની એ વાત સાંભળીને રૌશનઆરાના નાના ભાઇ શાહાદતઅલી તથા તેની પત્ની જિનત્ ઉન–નિસાએ પણ ભારતવર્ષ જવાની ઇચ્છા પ્રગટ કરી. મેહર આરા સ્વામીની સાથે સુખપૂર્વક સાસરે રહેતી હતી, એટલે એને પ્રબળ ઇચ્છાનું દમન કરવું પડયું. યથાસમયે મહર્ષિ શાહહુસેન સ્ત્રીપુરુષ મળીને ૧૬૫ શિષ્યો સહિત ભારતવર્ષ તરફ રવાના થયા અને ઇ. સ૦. ૧૩૨૧ના અંતમાં બાદશાહ ગ્યાસુદ્દીન તઘલખના રાજ્યામાં ઠાઠ સહિત દિલ્હી આવી પહોંચ્યા.

બાદશાહ ગ્યાસુદ્દીને મહર્ષિ હુસેન અને તેમના ફકીર શિષ્યોનો ઘણો આદરસત્કાર કર્યો. મહર્ષિ થોડાક દિવસ સુધી પોતાના મુરીદોની સાથે દિલ્હીમાં રહ્યા, ત્યાર પછી શિષ્યોને કેટલાક દળમાં વહેંચી નાખીને, દરેક દળને ભારતવર્ષના ભિન્ન ભિન્ન સ્થાનમાં મોકલવાનું આરંભ્યું અને શાહ સાહેબ પોતે મૃત્યુના દિવસ પર્યંત દિલ્હીમાં રહ્યા હતા. દિલ્હી નગરમાં આજ

પણ તેમનો મકબરો વિદ્યમાન છે અને તેમની પુણ્યગાથાનો પ્રચાર કરી રહ્યો છે. શાહસાહેબે મોકલેલા શિષ્યોની એક ટોળી બંગાળામાં જઇ પહોંચી. એ ટુકડીમાં સાધ્વી રૌશનઆરા તથા તેના ભાઇભોજાઇ હતાં. બાદશાહ ગ્યાસુદ્દીન બળવો શમાવવા સારૂ બંગાળા ગયા હતા. તે વખતે એ સાધુઓને પણ પોતાની સાથે બંગ દેશમાં લેતા ગયા હતા. શિષ્યોને વિદાય કરતી વખતે શાહસાહેબે તેમને ખાસ પ્રકારે ઉપદેશ આપ્યો હતો કે, કેવી રીતે રહેવું અને ક્યાં ક્યાં રહેવું. દરેક શિષ્યના હાથમાં એમણે એક મૂઠી ભરીને માટી આપી હતી અને કહ્યું હતું કે, “ આ માટીના જેવી સુગંધવાળી માટી જ્યાં આગળ મળી આવે ત્યાં આગળ તમારો આશ્રમ કાયમ કરજો.” કેવળ રૌશનઆરાને એવું કહ્યું હતું કે, “ જે સ્થળે તને દિવસને વખતે તારા દેખાય તે સ્થળે તારે આશ્રમ કરવાનું વિધાતાએ નિર્માણ કર્યું છે, એમ સમજવું. તારે એ સ્થાનમાંથી ખસવું નહિ. ”

મહર્ષિ હુસેનના એ શિષ્યો બંગાળામાં વિચરવા લાગ્યા અને ગુરુની આજ્ઞાનુસાર જે સ્થાનની માટીની સુગંધ પોતાની પાસેની માટીને મળતી આવી ત્યાંજ વસવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે એમની સંખ્યા ઘટવા લાગી. એક દિવસ રૌશનઆરા, એમના ભાઇ તથા ભાભી એક નૌકામાં બેસીને ઇચ્છામતી નદી ઓળંગી રહ્યાં હતાં, એવામાં એક સ્થળે દિવસને સમયે તેમણે તારો દીઠો. તેમણે ત્યાંથી આગળ જવાનું બંધ કર્યું અને ગુરુની આજ્ઞા પ્રમાણે એજ સ્થાનને પોતાનું નિવાસસ્થાન નક્કી કર્યું. હજુ પણ એ સ્થાન ‘ તારા ગુણિયા ’ નામથી પ્રસિદ્ધ છે. પહેલાં ત્યાં આગળ વસતી નહોતી, પણ રૌશનબીબીના વસ્યા પછી ત્યાં આગળ ગામ વસ્યું અને હાલ પણ ઇચ્છામતીને પશ્ચિમ કિનારે એક સારૂં ગામ વસેલું છે. પ્રારંભમાં ત્યાં આગળ વસતી નહિ હોવાથી રૌશનઆરાને પોતાના સાથીઓ સહિત થોડા દિવસ તો નૌકામાંજ રહેવું પડયું. ત્યાર પછી વૃક્ષની નીચે એક ઝૂંપડી બાંધીને ત્યાંજ રહ્યાં. થોડા દિવસમાં તેમના આવ્યાની ખબર આસપાસનાં ગામોમાં પહોંચી ગઇ અને તેમનાં દર્શન કરીને પુણ્યસંચય કરવા સારૂ ચારે તરફથી લોકો આવવા લાગ્યાં. રૌશનઆરા પણ તેમને સદુપદેશ આપવા માંડી. પોતાની મનોવાંચ્છના પૂર્ણ કરવાના ઉદ્દેશથી જે કોઇ તેની પાસે જતું, તેની મનોકામના વાજબી હોય

તો રૌશનઆરા આશીર્વાદ અને પ્રભુપ્રાર્થનાદ્વારા એ પણ પૂર્ણ કરતી. કોઇ વાંઝિયાને ઘેર પુત્રપ્રાપ્તિ થઈ, કોઇનો રોગ મટચો, કોઇનું દારિદ્રય ગયું, એવા એવા ચમત્કારો થવાથી રૌશનઆરાનો યશ સર્વત્ર વ્યાપી ગયો અને દુઃખી તથા આતુર લોકોની ભીડ જામવા લાગી. ધીમે ધીમે ત્યાં આગળ ગામ પણ વસી ગયું. ખરા ઇશ્વરભક્ત સાધુઓની સેવા કરવામાં હિંદુઓ જાતિભેદ કે ધર્મ-ભેદને જોતા નથી. મુસલમાન સંતોનો સમાગમ કરવા, તેમની સેવા તથા ભક્તિ કરવા અને તેમનો આશીર્વાદ લેવા તેઓ સદા તત્પર રહે છે. ખરા મુસલમાન સંતો પણ હિંદુમુસલમાનને એક દૃષ્ટિએ જુએ છે અને પોતાના આધ્યાત્મિક અનુભવનો લાભ બન્નેને એકસરખો આપે છે. ધાર્મિક દ્વેષ અને ઝગડાઓ તો પુરોહિતો, કાજીઓ, મુલ્લાંઓ કે જેમનો નિર્વાહજ ધર્માંધતા ઉપર રહેલો હોય છે તેમની સંકુચિત દૃષ્ટિને લીધે થાય છે. સ્વાર્થને તિલાં-જલિ આપી, પ્રભુમાં તન્મય થયેલા સર્વત્યાગી સંન્યાસી—બ્રહ્મ-વાદીને માટે તો વસુધાનાં દરેક મનુષ્ય એકસમાન પ્રિય હોય છે. રૌશનઆરાના સંબંધમાં પણ એમજ હતું. એ ગામના એક નાગ બાબુ એમની પાસે આવતા અને ઘણી ભક્તિ પ્રગટ કરતા. સાધ્વીની પ્રસન્નતાને લીધે નાગ બાબુએ પુષ્કળ ધન પેદા કર્યું અને અનેક ગામ ખરીદીને પ્રતિષ્ઠિત જમીનદાર બન્યા. એમ કહે-વાય છે કે, રૌશનઆરાએ નાગ બાબુને ત્રણ કામ કરવાનો નિષેધ કર્યો હતોઃ— "(૧) જમીનદારીના ગામની કોઇ પણ પ્રજાને કદી પણ પીડા આપવી નહિ. (૨) અહંકાર અને તમોગુણને હૃદયમાં કદી પણ સ્થાન આપવું નહિ. (૩) મારા સેવકો પ્રત્યે કદી પણ અભક્તિ અથવા અશ્રદ્ધા પ્રગટ કરવી નહિ. જો આ ત્રણે ઉપદે-શની વિરુદ્ધ આચરણ કરશો તો પડતી દશા આવશે." નાગ બાબુનાં સંતાનોએ એ ઉપદેશ પ્રમાણે અમલ ન કર્યો, ત્યારે તેમની પડતી દશા પણ આવી.

કેટલાંએક વર્ષ આ પ્રમાણે પ્રભુભક્તિ તથા ધર્મોપદેશમાં વ્યતીત થયાં. પછી એક દિવસ રૌશનઆરાને તાવ આવ્યો. ભક્તોએ સેવાશુશ્રૂષા કરવામાં કાંઇ ન્યૂનતા રાખી નહિ. એમના ભાઈએ વૈદને બોલાવવાનું કહ્યું, ત્યારે જણાવ્યું કે, "મારો આ રોગ મટનાર નથી. મને મહાયાત્રાને સારૂ ખુદાના ઘરનું તેડું આવ્યું છે." બે દિવસના તાવમાં ઇ. સ. ૧૩૪૨ માં ૬૪ વર્ષની

વચ્ચે સાધ્વી રોશનઆરાએ સ્વર્ગવાસ કર્યો. તારાગુણિયા ગામમાં આજ પણ તેમનું સમાધિમંદિર વર્તમાન છે. સૈયદ શાહાદત અલીના વંશજો એ રોજાના સેવક તરીકે ત્યાંજ વસે છે. તેમની કબરને હજુ પણ લોકો પૂજે છે અને તેના સંબંધી અનેક ચમત્કારોની વાતો ગામવાસીઓમાં પ્રચલિત છે.

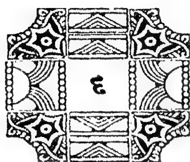
મક્કાવાસી પવિત્ર અને વિદુષી રમણી રોશનઆરાએ ગુરુઆજ્ઞા માનીને ભારતનેજ પોતાનો દેશ બનાવ્યો અને ભારતની પવિત્ર ભૂમિમાંજ પોતાના પંચમહાભૂતના પૂતળાને મેળવી દીધું. એવી પવિત્ર વ્યક્તિઓનાં ચરિત્રનું સ્મરણ હિંદુમુસલમાનોનાં હૃદયને એકતાના મજબૂત સૂત્રથી બાંધો, એજ અમારી પ્રાર્થના છે. રોશનઆરાના ત્યાગ અને પ્રભુપ્રેમની કથા હિંદુ વાચકોના હૃદયમાં પણ તેને માટે ભક્તિભાવનો સંચાર કર્યા વગર રહેશે નથી.*

* દાક્તર અબ્દુલ ગફુર સિદ્દીકના એક બંગાળી લેખનો ઉચિત ફેરફાર સહિત અનુવાદ. —પ્રયોજક

१५२–मखदूम-ई-जहां-बिदरनी बेगम

ક્ષિણમાં ઇ. સ. ૧૩૪૭ માં અલાઉદ્દીન હુસેન ગંગુ નામના એક અફઘાન મુસલમાને પોતાના આગલા સ્વામીના સ્મરણાર્થે 'બ્રાહ્મણી વંશ' ની સ્થાપના કરી હતી. એ વંશમાં કેટલાએ પ્રતાપી બાદશાહ થયા. બેએક સ્ત્રીઓ પણ થઇ ગઇ. પ્રસિદ્ધ સુલતાના ચાંદબીબી એજ વંશની હતી. એનાં શૌર્ય, પ્રતાપ અને રાજનીતિનો પરિચય તેના ચરિત્રમાં આ ગ્રંથમાં અન્યત્ર આપવામાં આવ્યો છે. એના પણ પહેલાં એ વંશમાં એક વીર, ચતુર અને રાજકાર્યમાં કુશળ સુલતાના થઈ ગઇ છે.

આ વંશની રાજધાની પહેલાં ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ બિદર નગરમાં હતી. એ શહેર અહમદશાહ સુલતાને ભીમા નદીને કિનારે એક સુંદર અને રમણીય સ્થાનમાં વસાવ્યું હતું. કાળચક્રની ગતિથી બિદરનો પુરાણો વૈભવ આજ રહ્યો નથી. હવે તો એ નાનુંસરખું કસબાનું ગામ છે. બિદરના નાશનું મુખ્ય કારણ એના રહેવાસીઓનો કુસંપ હતું. ત્યાં આગળ દેશી અને પરદેશી એવા બે ભાગ પડી ગયા હતા. જે મુસલમાનો ત્યાં ઘણા લાંબા સમયથી વસ્યા હતા, તે દેશી ગણાતા હતા અને નોકરીધંધાની ખાતર આવી વસેલા ઇરાની, કાબૂલી વગેરે પરદેશી કહેવાતા હતા.

સુલતાન અલાઉદ્દીન બીજાના મૃત્યુ પછી ઇ. સ. ૧૪૫૮ માં એનો પુત્ર હુમાયુ શાહ ગાદીએ બેઠો. એ હુમાયુ આપણી ચરિત્રનાયિકાનો પતિ થાય. એના સમયમાં દેશી અને પરદેશી પક્ષોમાં પરસ્પર મોટો કજિયો ઊભો થયો હતો. દેશી પક્ષનો આગેવાન ખ્વાજા જહાં હતો અને પરદેશીઓનો નેતા મહમૂદ ગવાં હતો. એ બન્નેમાં બહુજ સખ્ત હરીફાઇ ચાલતી હતી. ગવાં ઘણો બુદ્ધિમાન અને હોશિયાર હતો. સુલતાને તેને 'મલિક ઉત્–

તજ્જાર' નો ખિતાબ આપ્યો હતો તથા બિજાપુરનો સૂબો બનાવ્યો હતો. ખ્વાજા જહાંથી એની ચડતી દેખી શકાઇ નહિ. અદેખાઇનું જોર દિવસે દિવસે એનામાં વધતુંજ ગયું.

હુમાયુ ઘણો કઠોર રાજ્યકર્તા હતો. મૂર્ખતાની તો એ મૂર્તિ હતો. એના જેવો અયોગ્ય રાજકર્તા દક્ષિણમાં ભાગ્યેજ બીજો કોઇ થયો હશે. એની વૃત્તિઓ ઘણીજ રાક્ષસી હતી. એક વાર એ રાજ્યની તપાસ કરવા સારૂ ક્યાંક ગયો હતો, એ વખતે રાજ-મહેલમાં કાંઇ ગડબડ થઇ ગઇ. કોનો વાંક છે, તેની તપાસ ન કરતાં એકદમ હજારો કમનસીબ માણસો જીવતાં બળતી કઢાઈ ઓમાં ઉકાળીને મારી નાખ્યાં. પોતાના સગા ભાઈ હસનખાંને પણ ક્રૂરતાથી મારી નંખાવ્યો હતો. કોઇ કહે છે કે, જીવતાં એની આંખો ફોડાવી નાખી હતી; તો કોઈ કહે છે કે, વાઘના મોં આગળ છોડી દઇને એનો પ્રાણ લેવરાવ્યો હતો. રાજગાદી, વૈભવ અને સત્તા મળ્યા પછી પ્રમાદી મનુષ્ય ઉન્મત્ત બની જઇને શું શું નથી કરતો ? નિર્દોષ મનુષ્યોની હાય કદાપિ ખાલી જતી નથી. ભરજુવાનીમાં ગંભીર મંદવાડ ભોગવીને એ દુરાચારી બાદશાહ મરણ પામ્યો. મરતી વખતે એ પોતાના આઠ વર્ષના સગીર પુત્રને યુવરાજ, ગવાંને મુખ્ય મંત્રી, ખ્વાજાને સહાયક અને બેગમને પોતાની વારસ બનાવતો ગયો. હવે અમે બેગમ સાહિબાના સંબંધમાં કાંઇક લખીશું.

હુમાયુનું મૃત્યુ બ્રાહ્મણી રાજ્યને માટે ખરેખર લાભદાયીજ નીવડ્યું. "ઝાલિમ" (અત્યાચારી–આતતાયી) નામથીજ પ્રસિદ્ધ થયેલો એ બાદશાહ લાંબો વખત જીવ્યો હોત, તો રૈયતને કોણ જાણે કેટલીએ જાતનાં દુઃખ દેત ! બાદશાહ જેટલો કઠોર અને સાંકડા મનનો હતો, તેટલીજ તેની બેગમ દયાળુ, સદાચારી અને ઉદાર મનની હતી. કાદવ અને કમળના સંયોગ જેવો એમનો સંબંધ મનાતો હતો. પતિના મૃત્યુ પછી બેગમે પુત્રને યુવરાજ તરીકે ગાદી ઉપર બેસાડવાની ક્રિયા કરી અને પોતાના રાજનીતિ સંબંધી ઉત્તમ જ્ઞાનને લીધે ગવાં જેવા મંત્રીની સહાયથી રાજ્યની અવ્યવસ્થાને જલદી સુધારી દીધી.

હુમાયુના મૃત્યુના સમાચાર બીજા પ્રાંતોમાં પહોંચતા વારજ માળવાના સુલતાનની દાનત બગડી અને તેણે વિચાર કર્યો કે, બાદશાહ મરણ પામ્યો છે, રૈયત અસંતુષ્ટ અને દુઃખી છે, શાહ-

જાદો બાળક છે; બિદર જીતવાને માટે આના કરતાં સારો લાગ ફરીને મળવાનો નથી." એટલા માટે જલદી એક મોટી સેના તૈયાર કરીને એણે બિદર ઉપર ચડાઈ કરી. એક નિરાધાર અબળાનું રાજ્ય વગર વાંકે પડાવી લેવાનો પ્રયત્ન કરવો એ માળવેશ્વરને માટે ઘણી શરમની વાત હતી; પરંતુ લોભ મનુષ્યનો પરમ શત્રુ છે. એ વિકારને વશ થઇ મનુષ્ય ગમે તેટલાં અન્યાયી કામ કરે છે.

બેગમને જ્યારે સમાચાર મળ્યા કે, માળવાનો મુસલમાન રાજા પોતાના રાજ્ય ઉપર ચડાઇ કરવા સારૂ આવી રહ્યો છે, ત્યારે એના ક્રોધનો પાર રહ્યો નહિ. એ ગભરાઇને આકળી ન થઇ ગઇ, પણ પુખ્ત વિચાર કરીને માળવેશ્વરની સાથે યુદ્ધ કરવા સારૂ એક મજબૂત સૈન્ય જલદી તૈયાર કરવાની સેનાપતિને આજ્ઞા આપી અને પોતે પણ વીરવેશ ધારણ કરીને યુદ્ધક્ષેત્રમાં સેનાપતિ તરીકે જવા તૈયાર થઈ. બેગમનું સાહસ, વીરતા અને શૌર્ય દેખીને સૈનિકો પ્રસન્ન થયા. એની સરદારી નીચે તેઓ પ્રાણ આપીને પણ બિદરની સ્વતંત્રતાનું રક્ષણ કરવા તૈયાર થયા.

માળવેશ્વર બિદરની સીમા ઉપર આવી પહોંચ્યો. બેગમ લશ્કર સહિત વીરાંગનાને છાજે એવી રીતે તેની, સામે ટક્કર લેવા તૈયાર થઇને ગઇ. બન્ને પક્ષ વચ્ચે ભયંકર યુદ્ધ થયું. બેગમના શૌર્ય અને પરાક્રમથી માળવેશ્વર છક્ થઇ ગયો; યુદ્ધમાં સ્ત્રી પણ આવી વીરતા દાખવી શકે છે, એ એણે પહેલીજ વાર જોયું. એ બહાદુર સ્ત્રી આગળ પોતાનું કાંઇ ચાલવાનું નથી, પરાજય નિશ્ચિત છે, એમ ધારીને રાજા શરમિંદો થઇને વીલે મોંએ પાછો માળવા પહોંચ્યો. બિદરની બેગમે બાલ્યાવસ્થામાંજ સ્વદેશપ્રેમ, રાજનીતિ, વીરતા અને યુદ્ધવિદ્યાનું શિક્ષણ મેળવ્યું હતું. એજ શિક્ષણને અમલમાં મૂકીને આ વખતે એણે પોતાના રાજ્યનું શત્રુના આક્રમણમાંથી રક્ષણ કર્યું.

બેગમે શત્રુ તરફની આ આફતને મહામહેનતે ટાળી હતી, એવામાં એના ઉપર બીજી વધારે ગંભીર દૈવી આપત્તિ આવી પડી. સગીર સુલતાનનું લગ્ન નક્કી થઇ ચૂક્યું હતું, એવામાં અચાનક એનું મૃત્યુ થયું. માતાના ઉપર વજ્રનો ઘા થયો; પણ બેગમ ઘણી ધૈર્યવાળી સ્ત્રી હતી. રાજ્યની લગામ હાથમાં લીધા પછી સ્ત્રી હોય કે પુરુષ, પણ તેને હૃદય કઠણ કર્યા વગર ચાલતું નથી. પથ્થર સરખી છાતી કરીને એણે પોતાના બીજા શાહજાદા

મહંમદને ગાદીએ બેસાડ્યો અને પોતે પ્રજાના હિતની ખાતર પહેલાંની પેઠેજ રાજ્ય ચલાવવા લાગી.

ખ્વાજા જહાં અને મહંમદ ગવાંના એકબીજા પ્રત્યેના દ્વેષની બાબત અમે આગળ કહી ગયા છીએ. મહંમદ ગવાં ખરો સ્વામીભક્ત, પ્રમાણિક અને સદાચારી હતો; પરંતુ ખ્વાજા જહાં સ્વભાવથીજ ક્રૂર અને કુટીલ હતો. બેગમને આપત્તિમાં પડેલી જોઇને એણે પોતાની ક્રૂરતાનો આરંભ કરી દીધો. ગવાં જેવા સજ્જન અને બેગમ જેવી સતી એના છળકપટને એકદમ સમજી શક્યાં નહિ. ખ્વાજા જહાંના પ્રપંચોને પહેલેથી કોઈ સમજી ન શક્યું, તેનું પરિણામ ઘણું ભયંકર આવ્યું. ધૂર્ત ખ્વાજા જહાંએ ખાસ બિદરનો રાજ્યપ્રબંધ પોતાના હાથમાં લઇ લીધો અને બાકીના આખા દેશનો વહિવટ મહંમદ ગવાંને સોંપ્યો; એટલે ગવાંને ઘણુંખરૂં બિદરની બહારજ રહેવું પડતું. ખ્વાજા નગરમાં રહીને રાજ્યપ્રબંધ કરવા લાગ્યો અને ધીમે ધીમે રાજ્યના બધા અધિકારોને પોતાના હાથમાં લેતો ગયો. એને ખાતરી હતી કે, ગવાં બહાર રહે છે, સુલતાન બાળક છે, બેગમ પડદામાં રહેનારી છે; એને મારા છળપ્રપંચની શી ખબર પડનાર છે ? પણ એને ખબર નહોતી કે, પડદાની આડમાંથી પણ બેગમ એનાં બધાં કાર્યોને સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી જોઇ રહી હતી. બેગમે જ્યારે જોયું કે, એ ધૂર્ત પોતાના પ્રપંચની જાળ ફેલાવતોજ જાય છે, ત્યારે એણે સુલતાનને કહ્યું: “ બેટા ! આ માણસ વિશ્વાસઘાતી છે. કોણ જાણે કયી વખતે શું કરી બેસે તે કહેવાય નહિ; માટે કાલેજ ભર્યા દરબારમાં એનો ફેંસલો કરી દે.”

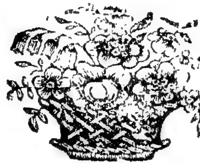
બીજે દિવસે અમીરઉમરાવોની સામે સુલતાને મહંમદ જહાંની વિશ્વાસઘાતકતાનું પોગળ ઉઘાડું પાડ્યું અને એનો ઇશારો થતાં એક સૈનિકે દરબારની વચમાંજ એનું શિર ઉડાવી દીધું. બેગમની આ ચતુરાઇની અસર જહાંના મળતિયા, બીજા ગુપ્ત શત્રુઓ અને નિમકહરામ નોકરો ઉપર ઘણી સારી થઇ. દુરાચારી જહાંને બરાબર બદલો મળેલો જોઇને બીજા લોકો પણ ચેતી ગયા કે, આપણી કોઈ હિલચાલ આ ચતુર અને દૂરંદેશી બેગમથી છાની રહેવાની નથી અને કાવતરાંની ખબર પડી જતાં બેગમ બદલો વાળ્યા વગર પણ રહેવાની નથી. તેના આ કૃત્યથી રાજ્યમાં ધાક બેસી ગઇ.

મનુષ્યોને પારખવાની શક્તિ બેગમમાં ઘણી સારી હતી. મહંમદ ગવાંની સ્વામીભક્તિ અને સદાચારની ખાતરી થઇ ગઇ હતી, એટલે એ વિશ્વાસુ મંત્રીને રાજકાજ સોંપીને પોતે ઇશ્વર-ભજનમાં વખત ગાળવા લાગી. ગવાં પણ બેગમને માતા સમાન ગણીને ભક્તિપૂર્વક તેની આજ્ઞાનું પાલન કરતો હતો અને રાજ્યનો બધો કારભાર એની સંમતિથીજ કરતો હતો. ગવાંની પ્રમાણિકતા અને નિસ્પૃહતા વખાણવા યોગ્ય હતાં.

બેગમની રાજકાજમાં કુશળતા ઊંચા પ્રકારની હતી અને તેને લીધે તેનું નામ ઇતિહાસમાં યાદગાર રહેશે. મહંમદશાહ મોટો થયા પછી રાજકાર્યમાં બેગમ મખદૂમ–ઈ–જહાંની સલાહ લેતો અને દરરોજ તેને સલામ કરવા જતો. મહંમદ શાહે નલ-ગવાંના કિલ્લા ઉપર ચડાઇ કરી, ત્યારે બેગમ માતા એની સાથે હતી અને એજ અરસામાં તેનું મૃત્યુ થયું.×

૧૫૩–गंगादेवी

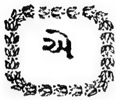
એ વિજયનગરના પ્રાચીન રાજ્યના સ્થાપકના રાજા રાજ-કુમાર કંપનદેવની પત્ની હતી. ઈ. સ. ના ૧૪ મા સૈકા-માં તેનો જન્મ થયો હતો. એણે ભક્તિમાર્ગની કવિતા સંસ્કૃત ભાષામાં રચી છે.

× મુસ્લિમ મહિલારત્ન મશાહિર નિસ્વાન ડિક્શનેરી ઓફ ઓરિ-એન્ટલ બાયોગ્રાફી ઉપરથી.

૧૫૪–લાલદેડ

એ શૈવ સંપ્રદાયની યોગિની હતી. ઇ. સ. ના ૧૪મા સૈકામાં એ થઇ ગઇ છે. કાશ્મીરમાં ઇસ્લામ ધર્મનો પ્રચાર કરનાર સૈયદ અલી હમદની પણ તેના ઉપર બહુ અસર થઇ લાગે છે. એણે ભક્તિમાર્ગનાં કાવ્ય રચ્યાં છે; પણ એમાં કોઇ ખાસ દેવ કે મૂર્તિની પ્રશંસા નથી. પ્રભુને મિત્રરૂપે વર્ણવી પ્રભુની સાથે એકતા સાધવાનો પ્રયાસ તેનાં કાવ્યોમાં જણાઇ આવે છે. કાશ્મીરી ભાષામાં એણે કાવ્યો રચ્યાં છે.

ખરી મુક્તિ કોણ પ્રાપ્ત કરે છે, તે સંબંધમાં એ લખે છેઃ–

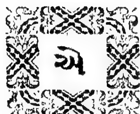
"કેટલાક મનુષ્યો ઘોર નિદ્રામાં હોવા છતાં જાગૃત હોય છે; તેથી વિપરીત કેટલાક પવિત્ર સરોવરમાં સ્નાન કરતા હોવા છતાં, અપવિત્ર છે; ત્યારે એથી ઊલટું કેટલાક એવા પણ છે કે, જે ગૃહસંસારની જંજાળમાં રાતદિવસ ફસાયલા હોવા છતાં, કર્મબંધનથી મુક્ત રહે છે. એવાજ મનુષ્યો જીવન્મુક્ત છે."

બીજા એક કાવ્યમાં એ સૂચવે છે કે, મનુષ્યદેહ દુર્લભ છે. "હું ઠીક રસ્તે આવી; (અર્થાત્ મોક્ષ મેળવવાના એકમાત્ર સાધનરૂપ માનવદેહને પામી) પણ ઠીક રસ્તે ગઇ નહિ. વાંકાચૂકા પૂલની વચમાં આવી પહોંચી એટલામાં સાંજ પડી ગઇ. હવે મારે કેવી રીતે પેલી પાર જવું? (વૈતરણિ પાર ઊતરવા માટે નાવિકને આપવા પૈસા જોઇએ.) મેં મારા પાલવમાં ખોળી જોયું, પણ પાસે એક કોડી પણ રહી નહોતી. (અર્થાત્ પુણ્યસંચય કર્યું નહોતું, પ્રભુજીને ઓળખ્યા નહોતા.) હવે હું હોડીવાળાને ઉતરામણ કેવી રીતે આપીશ?"

એનાં બીજાં કાવ્યો પણ ઉચ્ચ પ્રભુભક્તિથી પ્રેરાયેલાં છે.

१५५–बांका

એ એક ગુજરાતી કુંભારની પત્ની હતી. એના પતિનું નામ રાંકા હતું. બન્ને જણાં પ્રભુભક્ત હતાં; પંઢરપુરના વિઠોબા ઉપર ભક્તિ હોવાથી ત્યાંજ નિવાસ કરતાં હતાં.

એક દિવસે રાંકાએ કેટલાક ઘડા ઘડીને ઘરમાં તૈયાર રાખ્યા. એવામાં એક બિલાડી વિયાઇ અને એક ઘડામાં તેણે પોતાનાં બચ્ચાં મૂક્યાં. કુંભારને તેની ખબર નહોતી, એટલે એણે તો બધા ઘડાને નિભાડામાં ચઢાવ્યા. એટલામાં બિલાડી આવી અને ઘરમાં ચારે તરફ બચ્ચાંઓને ખોળવા લાગી. પછી તે રોતી રોતી, નિભાડા તરફ ગઇ. હવે રાંકાને જણાયું કે, એમાં બિચારી બિલાડીનાં બચ્ચાં રહી ગયાં હતાં; પણ તાપ એટલા જોરથી સળગતો હતો કે, એમાંથી બચ્ચાંને ઉગારવાં એ અસંભવિત હતું. એના શોકનો પાર રહ્યો નહિ; માથું કૂટવા લાગ્યો અને પત્ની બાંકાને બોલાવીને તેની સલાહ પૂછવા લાગ્યો. બાંકાને પ્રભુ ઉપર અથાગ શ્રદ્ધા હતી. તેણે કહ્યું: “બધાંને બચાવનાર પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણ છે; આપણે એમનીજ પ્રાર્થના કરવી જોઇએ. લાક્ષાગૃહમાંથી પાંડવોને એમણેજ બચાવ્યા હતા. પ્રહ્‌લાદને સળગતી આગમાંથી ઉગારનાર પણ એજ હતા, માટે ચાલો આપણે પણ ભગવાનની એકચિત્તે પ્રાર્થના કરીએ કે, એ આપણાં બિલાડીનાં બચ્ચાંને બચાવે.”

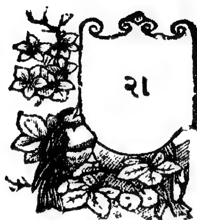
બે દિવસ અને બે રાત એમણે ભગવાનનું કીર્તન સાથે મળીને કર્યું. ત્રીજે દિવસે નિભાડો પાક્યો અને આગ શાંત થઇ, ત્યારે બન્ને જણાં બિચારાં નિર્દોષ બચ્ચાંઓની શી દશા થઈ છે, તે જોવા આતુરતાથી ગયાં. ભગવાનની લીલા વિચિત્ર છે. એમણે જોયું કે, બધા ઘડા પાકી ગયા છે, પણ જે ઘડામાં બચ્ચાં હતાં, તે ઘડો એવો ને એવો કાચો છે. આગે જાણે એને સ્પર્શજ નથી

કર્યો. બિલાડી હરખભેર દોડતી આવી અને બચ્ચાંને મોંમાં ઘાલીને ચાલી ગઇ.

ધાર્મિક દંપતીને એ દિવસથી કુંભારના ધંધા ઉપર તિરસ્કાર છૂટ્યો; કેમકે એમાં જીવહિંસા થવાનો સંભવ હતો. હવે એમણે કઠિયારાનો ધંધો શરૂ કર્યો. બન્ને જણાં જંગલમાંથી લાકડાં લાવી, ભારો માથે ઊંચકીને શહેરમાં લાવે અને વેચે. એ પ્રમાણે એમનો વ્યવસાય ચાલવા લાગ્યો. એમાં પણ બન્ને એવાં પ્રમાણિક હતાં કે, તેઓ લીલા ઝાડને કાપતાં નહિ; પણ સુકાઇ ગયેલાં લાકડાં લઇ આવતાં અને જે કાંઇ મળે તેથી નિર્વાહ ચલાવતાં. નિર્ધન સ્થિતિ હોવા છતાં બન્ને શુદ્ધ દાનતનાં હતાં. એક દિવસ બન્ને જણાં ભારો લઇને આવતાં હતાં, એવામાં માર્ગમાં એક સોનાની ઇંટ પડેલી જોઇ. રાંકો ભારો લઇને આગળ જતો હતો, એણે સુવર્ણની ઇંટ જોઇ, પણ તેથી એનું મન લલચાયું નહિ; એના મનમાં વિચાર આવ્યો કે, મારી સ્ત્રી પાછળ આવે છે, રખે એનું મન લલચાય અને એ આ વગર પરિશ્રમનું ધન ઉપાડી પાપમાં પડે. એમ વિચારી એણે એ ઇંટ ઉપર પગવડે ધૂળ નાખીને આગળ ચાલવા માંડયું. ઘેર આવ્યા પછી પત્નીએ પતિને પૂછયું: "તમે પગ વડે ધૂળ કેમ ખસેડતા હતા ?" રાંકાએ ખરૂં કારણ જણાવી દીધું કે, "મેં તો ઇંટ લીધી નહિ; પણ તમે સ્ત્રીની જાત છો અને રખે લલચાઇને ઉપાડી લો એ શંકાથી મેં ધૂળ ઢાંકી દીધી." બાંકા ખરેખરી જ્ઞાની હતી. તેણે કહ્યું: "વાહ રે! તમે આટલી બધી ભક્તિ કરી તોપણ તમને ખરૂં આત્મજ્ઞાન થયું નહિ! તમે એને સુવર્ણરૂપ ગણી એજ ભૂલ! એને લીધેજ તમારે એના ઉપર ધૂળ પાથરવાની જરૂર પડી. ખરૂં જોતાં ધૂળ અને સોનું બન્ને બરાબર છે; એ દૃષ્ટિએ તમે જોયું હોત, તો તમે કદાપિ એના ઉપર ધૂળ પાથરતજ નહિ; કેમકે ધૂળ ઉપર ધૂળ પાથરવાની મૂર્ખતા કોઇ કરતુંજ નથી." પત્નીનું ખરૂં તત્ત્વજ્ઞાન જોઇને રાંકો પ્રસન્ન થયો અને ઘણો ધન્યવાદ આપીને કહેવા લાગ્યો કે, "મારી ભક્તિ તારા કરતાં રંક અને ઊતરતા પ્રકારની છે, માટે મારૂં નામ રાંકા છે તે ઠીક છે. તારી ભક્તિ તો ખરેખર બાંકી છે અને તેથી તારૂં નામ પણ યથાર્થ છે." ધન્ય છે કુંભારપત્ની બાંકાને!

૧૫૬–ટોડાનરેશ રાવ રત્નસિંહની કન્યા તારાબાઈ

રાણા હમીરના મૃત્યુને સો વર્ષ કરતાં વધારે સમય થઇ ગયો હતો. એ વખતે રાણા રાયમલ મેવાડમાં રાજ્ય કરતો હતો. ઇ. સ. ૧૪૭૪ની સાલમાં એ મેવાડની ગાદી ઉપર અભિષિક્ત થયો હતો. અસાધારણ વીરતા અને ચરિત્રની પવિત્રતા માટે રાણા રાયમલ રજપૂતોના ઇતિહાસમાં વિશેષ પ્રસિદ્ધ છે. એ રાણા રાયમલને ત્રણ પુત્ર હતા. સંગ્રામસિંહ, પૃથ્વીરાજ અને જયમલ. એમાં પૃથ્વીરાજ ઘણો સાહસિક અને બળવાન હતો; પરંતુ એ ઘણો ઉદ્ધત સ્વભાવનો હોવાથી, પિતાએ તેને દેશપાર કર્યો હતો. બીજા બે પુત્રો પિતાની પાસે રહેતા હતા. થોડા સમય પછી સૌથી નાના પુત્રનું આયુષ્ય પૂરૂં થયું. ક્ષત્રિયોને ન છાજતું કાર્ય કરવા જતાં કુમાર જયમલ રાવ સુલતાન સોલંકીના સાળા સાંખલા રત્નસિંહને હાથે માર્યો ગયો હતો. સૌથી મોટા પુત્રે મોગલ બાદશાહ બાબર સાથે બહાદુરીથી યુદ્ધ કરીને ઘણી પ્રસિદ્ધિ મેળવી હતી. આપણે આ આખ્યાનમાં પૃથ્વીરાજનો પરિચય મેળવીશું.

ભારતવર્ષના પશ્ચિમ પ્રાંતમાં ટોડા નામનું એક નાનું સરખું રજપૂતોનું રાજ્ય હતું. રાવ રત્નસિંહ× એ સમયે ટોડાનો રાજા હતો. લલ્લા નામના એક જબરજસ્ત પઠાણે રાવ રત્નસિંહને હરાવીને ટોડા ઉપર અધિકાર મેળવ્યો હતો. રાવ રત્નસિંહે સપરિવાર મેવાડ રાજ્યમાં આશ્રય લીધો હતો. તારાબાઇ એ રાવ રત્નસિંહની એકની એક ઘણીજ રૂપવતી કન્યા હતી.

× તારાબાઇના પિતાનું નામ ટોડ સાહેબે રાવ સુરતાન લખ્યું છે; પણ અમે પ્રસિદ્ધ ઐતિહાસિક, મેવાડના રાજકવિ કવિરાજ શામળદાસજીને અનુસરીને તેનું નામ રત્નસિંહ લખ્યું છે.—પ્રયોજક

એ પરમ સુંદરીના ચિત્તમાં ચિંતાની મોટી જ્વાળા સળગતી હતી. પિતા દેશવટો ભોગવે છે, પોતાનું રાજ્ય પરધર્મી પઠાણોના હાથમાં છે, એ વિચાર બહાદુર રજપૂતાણીને અસહ્ય થઇ પડ્યો હતો. પિતાને કોઇ પુત્ર નહોતો. પોતેજ તેનું એકમાત્ર સંતાન હતી. અબળા હોવા છતાં પણ સંતાન તરીકેનું કર્તવ્ય પૂર્ણ કરવાની જવાબદારી તેને માથે હતી. તારાબાઇએ મનમાં ને મનમાં સંકલ્પ કર્યો કે, " બીજું કોઇ મને મદદ નહિ કરે, તો હું જાતે યુદ્ધ કરીને પિતાજીના રાજ્યનો ઉદ્ધાર કરીશ."

પહેલાંના સમયમાં રજપૂત કન્યાઓ કેવળ જનાનામાં બેસી રહેતી નહોતી; ઘણી વખત તેઓ યુદ્ધમાં ઊતરી પડતી અને તેટલા સારૂ તેમના પિતાઓ બચપણથીજ તેમને કસરત કરાવતા તથા ઘોડેસવાર થવાનું અને હથિયાર ચલાવવાનું શિક્ષણ આપતા. તારાબાઇએ એ બધી વિદ્યાઓનો અભ્યાસ ઘણી કાળજીપૂર્વક કર્યો હતો અને અશ્વારોહણ તથા અસ્ત્રચાલનમાં એ ઘણી પ્રવીણ થઇ ગઈ હતી; પરંતુ હજાર તોયે તે એક અબળા હતી; રાવ રત્ન નિરાધાર હતો. કોઇ યોગ્ય રજપૂત વીરની મદદ વગર ટોડાનો ઉદ્ધાર થવાનો સંભવ નહોતો. બીજી તરફ તારાબાઇના રૂપ, ગુણ અને શૌર્યની વાત રાજસ્થાનમાં એટલી બધી પ્રસરી ગઇ હતી કે, તેની સાથે વિવાહ કરવાને અનેક રજપૂત યુવકો ઉત્સુક હતા. રાવ રત્નસિંહે ખબર ફેલાવી કે, " જે વીરપુરુષ ટોડા રાજ્યનો ઉદ્ધાર કરશે, તેને મારી એકની એક કન્યા તારાબાઇ વરશે."

એક દિવસ તારાબાઇ અસ્ત્રશસ્ત્રથી સુસજ્જિત થઇને ઘોડા ઉપર બેસીને કંઇ જઈ રહી હતી, એવામાં રાણા રાયમલના કનિષ્ઠ પુત્ર જયમલની તેના ઉપર દૃષ્ટિ પડી. તેના સૌંદર્યથી જયમલ મુગ્ધ થઇ ગયો; પરંતુ રાવ રત્નસિંહનું પણ એ સારી પેઠે જાણતો હતો. એ પણનું રક્ષણ કર્યા વગર રૂપવતી વીરાંગના તારાબાઇને વરવાનો બીજો કોઇ ઉપાય નહોતો. રાવ રત્નસિંહને પોતાની ઇચ્છા જણાવીને જયમલ સૈન્ય સાથે ટોડાનો ઉદ્ધાર કરવા ગયો; પણ એનું કાંઇ વળ્યું નહિ. પઠાણોને હાથે હારીને એ પાછો આવ્યો. હવે નિર્લજ્જ જયમલે બળાત્કારે વીરાંગના તારાબાઇનું હરણ કરવાનો યત્ન કર્યો. એ રાણાનો પુત્ર હતો; રાવ રત્નસિંહ રાણાજીનો આશ્રિત હતો; એટલે એક આશ્રિતની કન્યાનું હરણ કરવાનું સાહસ એ કરી બેસે, તો કાંઈ

આશ્ચર્ય નહિ; પણ રજપૂતોનું આત્મગૌરવ એ સમયે નષ્ટ થયું નહોતું; રાવ રત્નસિંહ રાણાને શરણે હતો એ વાત ખરી, પણ પોતાના કુળનું ગૌરવ સાચવવા ખાતર એ રાણાની રતિભાર પણ પરવા રાખે એવો નહોતો; કન્યાનું હરણ કરવા આવેલા રાજકુમાર જયમલને તેણે ઠાર કરી નાખ્યો.

એ સમાચાર રાણા રાયમલ પાસે પહોંચ્યા. રાણાએ કહ્યું: "જયમલે મેવાડના રાજવંશને કલંક લગાડ્યું છે; એ કુલાંગારને રાવ રત્ને બરોબર સજા કરી છે; એને લીધે હું રત્નસિંહ ઉપર ખુશ થયો છું; મને તેના ઉપર જરા પણ રોષ ઊપજ્યો નથી. રાવ રત્નની આ વીરતા અને સાહસના બદલામાં તેને હું બેદનોરની જાગીર બક્ષિસ આપું છું."

મેવાડના રાણાવંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા મહાન પુરુષો વગર આવી ઉદારતા ક્યાં દીઠામાં આવશે ?

જયમલની વર્તણુંકથી નિષ્કલંક સિસોદિયાઓના કુળને કલંક લાગ્યું હતું. હવે બહારનો કોઇ વીર આવીને ટોડાનો ઉદ્ધાર કરે, તો ચિતોડના રજપૂતોને એથી પણ વધારે શરમાવું પડે; એટલા માટે રાણા રાયમલનો વચલો પુત્ર પૃથ્વીરાજ, ટોડાનો ઉદ્ધાર કરીને તારાબાઇને પરણવી અથવા એમ ન થાય તો ત્યાંજ યુદ્ધ કરતાં કરતાં મરવું; એવો દૃઢ સંકલ્પ કરીને બેદનોર ગયો.

પૃથ્વીરાજની વીરતા અને તેજસ્વિતાની ખ્યાતિ તારાબાઇ અગાઉથીજ સાંભળી ચૂકી હતી. આજ ક્ષાત્રતેજની મૂર્તિસ્વરૂપ એ સુંદર યુવકને સાક્ષાત્ જોવાથી એ તેના ઉપર મોહિત થઇ ગઇ. એના મનમાં ખાતરી થઇ કે, આ વીર યુવક જરૂર ટોડા રાજ્યનો ઉદ્ધાર કરી શકશે. મુગ્ધ થયેલી વીરાંગના તારાબાઇ મનમાં ને મનમાં પૃથ્વીરાજને વરી ચૂકી. તારાબાઈએ આ યુદ્ધમાં પણ પૃથ્વીરાજની સાથે જવાની પિતા પાસે રજા માગી. રાવ રત્નસિંહે કેટલીક ઉપયોગી સૂચના સાથે તેને યુદ્ધક્ષેત્રમાં જવાની આજ્ઞા આપી. પૃથ્વીરાજ ત્યાંથી રવાના થઇને એટલો જલદી ટોડા રાજ્યમાં પહોંચ્યો કે, એ દિવસથી એ ચિતોડના ઇતિહાસમાં "ઉડ્ન પૃથ્વીરાજ"ના નામથી પ્રસિદ્ધ થયો.

એટલા થોડા સૈન્ય સાથે બહાદુર પઠાણોના હાથમાંથી ટોડાનો ઉદ્ધાર કરવો એ કાંઇ સહેલું નહોતું. પૃથ્વીરાજ અને

તારાબાઇએ પરસ્પર સલાહ લઈને નક્કી કર્યું કે, કોઇ પણ યુક્તિ રચીને પઠાણોના સરદાર લલ્લાને પહેલાં ઠાર કરવો જોઇએ.

મહોરમનો દિવસ હતો. ટોડા શહેરમાં બધા મુસલમાનો એ તહેવારમાં મસ્ત હતા. તાજિયા લઈને મુસલમાનોના ઝુંડ-નાં ઝુંડ ગામમાં પ્રવેશ કરી રહ્યાં હતાં. પૃથ્વીરાજને માટે ગામમાં પ્રવેશ કરવાનો એ ઘણો સરસ લાગ હતો. પોતાના સૈન્યને બહાર રાખીને એમાંથી એક વિશ્વાસુ સેવકને લઈને પૃથ્વીરાજ તથા તારાબાઇ ગુપ્ત વેશે તાજિયાવાળાઓની સાથે ગામમાં પેસી ગયાં. તાજિયાની સાથે જવા માટે પઠાણ રાજા લલ્લા પણ પોતાના મહેલ આગળ સફેદ પોશાક પહેરીને ઊભો હતો. પૃથ્વીરાજ અને તારાબાઇએ તેને જોતાંવારજ તીક્ષ્ણ બાણ ફેંક્યાં. એ બાણ વાગવાથી લલ્લા જમીન ઉપર પડી ગયો. બધાએ ભયભીત થઇને કોલાહલ મચાવ્યો. એ ગડબડનો લાભ લઇને પૃથ્વીરાજ, તારાબાઇ અને તેનો અનુચર પૂરપાટ ઘોડા દોડાવીને ગામની બહાર જવા લાગ્યાં. ઘણા લોકોએ તેમના ઉપર શક જવાથી તેમને રોકવાનો યત્ન કર્યો; પરંતુ એ બધાને હઠાવીને તેઓ આગળ વધતાં ગયાં. શત્રુઓએ ફેંકેલાં બાણ તેમના બખ્તર-ને અથડાઇને જમીન ઉપર પડવા લાગ્યાં. નગરના દ્વાર આગળ જઇને તેમણે જોયું કે, એક મહોન્મત્ત હાથી રસ્તો રોકીને ઊભો છે. તેની આગળ થઇને જવું જોખમભરેલું હતું. તારાબાઇએ પોતાની તલવારથી એ હાથીની સૂંઢ કાપી નાખી. હાથી દૂર નાઠો એટલે રસ્તો ખુલ્લો થયો અને તેઓ સહીસલામત બહાર નીકળી ગયાં.

તેમનું ઘોડેસવાર લશ્કર પાસેજ હતું. પૃથ્વીરાજ અને તારાબાઇએ સૈન્ય લઇને પ્રબળ વેગથી ટોડા નગર ઉપર ચડાઈ કરી. નગરવાસીઓ યુદ્ધને માટે બિલકુલ તૈયાર નહોતા. અધૂરા-માં પૂરૂં તેમનો પઠાણ સરદાર મરી જવાથી બધે ગભરાટ ફેલાયો હતો. આવી સ્થિતિમાં ઓચિંતો હુમલો થવાથી પઠાણોની હાર થઇ. રાવ રત્નસિંહના નામથી પૃથ્વીરાજ અને તારાબાઇએ ટોડા નગર ઉપર વિજયવાવટો ચડાવ્યો. રત્નસિંહે વગર વિલંબે પોતાની કન્યા તારાબાઈનો વિવાહ ઘણી ધામધૂમપૂર્વક પૃથ્વી-રાજ સાથે કરી દીધો.

કમલનેરના કિલ્લામાં રાણા રાયમલે પુત્ર અને પુત્રવધૂનો

ઉતારો નક્કી કરી આપ્યો. પૃથ્વીરાજ ઘણોજ રણપ્રિય હતો. દરરોજ એ કોઇ ને કોઈ શત્રુની સાથે યુદ્ધ કરવામાં નિમગ્ન રહેતો. દરેક યુદ્ધમાં તારાબાઈ તેની સાથે રહેતી. એ નવદંપતીનું પ્રથમ વિવાહિત જીવન પણ યુદ્ધક્ષેત્રમાંજ વ્યતીત થયું; પણ અફસોસ ! કે તેઓ અપૂર્વ પ્રણયસુખ ઘણા સમય સુધી ભોગવ્યા વગરજ, અતિ યુવાન વયમાં મરણ પામ્યાં.

રજપૂતાનામાં આબુ પહાડની પાસે શિરોહી નામનું એક નાનું રાજ્ય છે. એ રાજ્યના રાજાની સાથે પૃથ્વીરાજની એક બહેનનો વિવાહ થયો હતો. શિરોહીનો રાજા ઘણો અફીણી હતો. અફીણના નશામાં સ્ત્રીના ઉપર ઘણો જુલમ કરતો. સ્વામીનો જુલમ વધારે સહન નહિ થવાથી પૃથ્વીરાજની બહેને પૃથ્વીરાજના ઉપર એક પત્ર લખીને પોતાની બધી હકીકત જણાવી તથા પોતાને પિયેર બોલાવી લેવાની વિનતિ કરી. પૃથ્વીરાજ તરતજ બહેનને સાસરે પહોંચ્યો. શિરોહીરાજ પૃથ્વીરાજનો સ્વભાવ તથા તેનું પરાક્રમ જાણતો હતો. પૃથ્વીરાજે એને ઘણો ધમકાવ્યો, એટલે તેણે વિનયપૂર્વક ક્ષમા માગી; પણ પૃથ્વીરાજ એમ ઝટ મનાઇ જાય એવો નહોતો. એણે લાલપીળા થઇ જઇને કહ્યું: " તમે રાણા રાયમલની પુત્રીનું અપમાન કર્યું છે, માટે એનાં ખાસડાં તમારા માથા ઉપર મુકાવીને માફી મંગાવીશ ને ત્યારપછીજ તમને છોડવામાં આવશે.

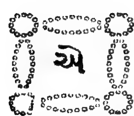
આખરે શિરોહીરાજને એજ પ્રમાણે કરવું પડયું; પણ આ અપમાન તેની રગેરગમાં પેસી ગયું. તેનો બદલો લેવાની પ્રબળ વૃત્તિ તેના હૃદયમાં ઉત્પન્ન થઇ. ઘણી ઘાતકી રીતે તેણે એ બદલો લેવાનો નિશ્ચય કર્યો.

પોતાની બહેનને મળીને પૃથ્વીરાજ ચિતોડ પાછો જવા નીકળ્યો. તે વખતે શિરોહીના રાજાએ ભાતમાં ઝેરના લાડુ બાંધી આપ્યા. રસ્તામાં ભૂખ લાગી એટલે પૃથ્વીરાજે એજ લાડુ ખાધા. હડહડતા વિષને લીધે તેનું શરીર એકદમ ઢીલું થઇ ગયું. એ સમજી ગયો કે, બનેવીએ દગો કર્યો છે અને હવે મૃત્યુકાળ આવી પહોંચ્યો છે. એક દેવમંદિરમાં તેણે આશ્રય લીધો. તારાબાઇને એ સમાચાર પહોંચાડવામાં આવ્યા. એ તરતજ મંદિરમાં આવી પહોંચી; પણ એ વખતે પૃથ્વીરાજનો આત્મા સ્વર્ગલોકમાં પહોંચી ગયો હતો.

ધીમેથી સ્વામીના મસ્તકને પોતાના ખોળામાં મૂકીને તારાબાઇ મૃત સ્વામીને બોલાવવા લાગી: "પ્રભુ ! સ્વામિ ! તમે વીર હતા. યુદ્ધ એ તમારા જીવનનું પવિત્ર વ્રત હતું. યુદ્ધમાં મૃત્યુ થાય એ વીરોની શ્રેષ્ઠ ગતિ છે. યુદ્ધક્ષેત્રમાં આપની સાથે શત્રુઓને મારતાં મારતાં મરી જવાની મારી ઇચ્છા હતી અને એમ નથી બન્યું, તો ચિતામાં તમારી સાથે બળી મરીને સતી થવા પણ તૈયાર છું; પણ મને આજ ઘણી દિલગીરી એટલા માટે થાય છે કે, સ્વપ્ને પણ ન ધારેલી એવી હલકી રીતે તમારૂં મોત થયું છે. શત્રુઓના લોહીથી રંગાયલા તમારા દેહની સાથે ચિતામાં પ્રવેશ કરવાનો લાભ મને નથી મળ્યો, એજ મને દુઃખ છે; પણ વિધાતાની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કોઇથી થાય એમ નથી. આજ આ દેવમંદિરની સામેજ તમારી આ દાસીનો દેહ પણ તમારા પવિત્ર દેહની સાથેજ ચિતામાં ભસ્મીભૂત થઇ જશે. પ્રાણનાથ ! દેવલોકમાં આપણો મેળાપ થશે."

તરતજ ચિતા સળગાવવામાં આવી. સ્વામીના દેહને છાતી ઉપર ધારણ કરીને હસતે મોંએ વીરાંગના તારાબાઇ ચિતામાં સૂઇ ગઇ. જોતજોતામાં તેનો સુંદર દેહ બળીને રાખ થઇ ગયો.

૧૫૭–માહ–માલિક

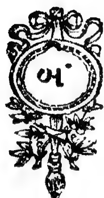

એ સન્નારી અલાઉદ્દીન જાન સોજની દૌહિત્રી હતી. એનું લાડકું નામ જલાલ-ઉદ્-દુનિયાએ-ઉદ્દીન હતું. એ ઘણી વિદ્વાન હતી અને પોતાના જમાનામાં એક વિદુષી સ્ત્રી તરીકે ઘણી પ્રસિદ્ધિ પામી હતી. 'તબકાત-ઇ-નાસિરી'નો ગ્રંથકાર મિનહાજ તેનાજ આશ્રય નીચે ઊછર્યો હતો અને ભણીગણીને મોટો થયો હતો. મિનહાજે પોતાના ગ્રંથમાં બેગમના ઉચ્ચ ગુણની પ્રશંસા કરી છે.

માહ-માલિકના હસ્તાક્ષર મોતીના દાણા જેવા હતા.

१५८–राममणि

બંગાળી ભાષાના કાવ્ય–ઇતિહાસનું અવલોકન કરતાં ઘણી વિદુષી રમણીઓનો પરિચય મળી આવે છે. વૈષ્ણવોના પ્રાચીન ગ્રંથોમાં ઘણી સ્ત્રીકવિઓનાં રચેલાં પદ મળી આવે છે. રામમણિ બંગાળી સ્ત્રીઓમાં સૌથી જૂની કવયિત્રી છે. એણે રાધાકૃષ્ણની લીલા સંબંધી ઘણાં પદ રચ્યાં છે. એ પ્રખ્યાત ભક્તકવિશ્રી ચંડીદાસ ઠાકુરની સમકાલીન સ્ત્રીકવિ હતી. એ એક ધોબીની છોકરી હતી. એક દિવસ એ ભૂખીતરસી નિરાધાર અવસ્થામાં ફરતી ફરતી વાંકુડા જિલ્લામાં નાન્નુર ગામમાં વિશાલાક્ષિ દેવીના મંદિરના બારણા આગળ આવીને ઊભી. ચંડીદાસ જે વિશાલાક્ષિ દેવીના પૂજારી હતા, તેમણે રામમણિની દુર્દશા જોઇને તેને દેવમંદિરની દાસી તરીકે નોકર રાખી. રામમણિ બે વખત દેવીનો પ્રસાદ જમીને ત્યાંજ દિવસ ગાળવા લાગી. ચંડીદાસ નીચેના શબ્દોમાં રામમણિનો પરિચય આપે છેઃ—

“ રામિણી નામની એક ધોબીની બાલિકા, ઘણી દીન અવસ્થામાં ઘાટ અને મેદાનમાં ભટકતી ભટકતી ભિક્ષા માગતી હતી. તેનો અપાર ક્લેશ જોઇને મંદિરનું વાસીદું વગેરે કામ ઉપર મેં તેને નીમી. એ દેવીના આશ્રયમાં રહેવા લાગી. અલ્પ વયમાંજ એ દુઃખી સ્ત્રી એ કાર્યમાં નિયુક્ત થઇ, દિવસે દિવસે એ વધવા લાગી.”

એ સ્ત્રી રામિણી કામકાજમાં નિપુણ હોવાથી બધાને પ્રિય થઇ પડી હતી. ચંડીદાસ કહે છેઃ “ તાહાર પિરીતિ જગતે નહિ ઉપમા ” તેની પ્રીતિનો જોટો જગતમાં મળે એમ નહોતું.

લોકો એવો અપવાદ મૂકતા કે, ચંડીદાસ આ રામમણિ ઉપર પ્રેમાસક્ત હતા. રામમણિ પણ ચંડીદાસને ચાહતી. તેમના શુદ્ધ પ્રેમનો પરિચય રામમણિના લખેલા પદ ઉપરથી મળી છે.

ચંડીદાસે જ્યારે ચિતામાં શયન કર્યું. ત્યારે રામમણિએ ઉન્મત્ત થઇને એક હૃદયદ્રાવક ગીત ગાયું હતું.

ચંડીદાસ એક ધોબણ (રામમણિ) ના ઉપર આસક્ત થઇ ગયા એવો આરોપ મૂકીને ગામના બ્રાહ્મણોએ તેમને ન્યાત–બહાર મૂક્યા હતા અને પૂજારીપદ ઉપરથી પણ કાઢી મૂક્યા હતા; પરંતુ એ આરોપ મિથ્યા હતો. ચંડીદાસે રામમણિને ભાવના આવેશમાં કદી માતા તરીકે અને ગુરુ તરીકે સંબોધન કર્યું છે.

ચંડીદાસ અને રામમણિના પ્રેમમાં કોઇ પણ જાતનો વિકાર નહોતો, એ વાતની સાક્ષી તેનાં રચેલાં બંગાળી પદોમાંથી સારી પેઠે મળી આવે છે. પ્રેમની નિર્મળ જ્યોતિથી રામી (રામમણિ) ધોબણે પોતાના ચરિત્રને ધોયું હતું.

१५९–१६२–इंदुमुखी, माधुरी, गोपी अने रसमयी

ભારતવર્ષના પ્રત્યેક પ્રાંતમાં સ્ત્રીકવિઓ થતી આવી છે. આ પુસ્તકમાં આપણા ગુજરાતની તથા ઉત્તર હિંદુસ્તાનની કેટલીક સ્ત્રીકવિઓનો થોડોઘણો પરિચય અમે આપી ચૂક્યા છીએ. બંગાળા પ્રાંતમાં પ્રાચીન સમયમાં પણ કેટલીક ઉત્તમ સ્ત્રીકવિઓ થઇ ગઈ છે. તેમાંની એક સ્ત્રીકવિ રામમણિનો થોડો ઘણો વૃત્તાંત અમે ઉપર આપી ગયા છીએ. બંગાળી ભાષામાં ઉપર જણાવેલી ચાર સન્નારીઓએ પણ ઇશ્વરભક્તિ સંબંધી સારી કવિતાઓ લખી છે. વૈષ્ણવોના ગ્રંથોમાં તેમણે રચેલાં બંગાળી પદ મળી આવે છે, પરંતુ તેમનું જીવનચરિત્ર મળી આવતું નથી; છતાં પણ જે સ્ત્રીરત્નોએ પોતાની પ્રાસાદિક વાણીથી ભગવાનના ગુણાનુવાદ ગયા છે, તથા જેમના ઉપદેશથી આજ પણ અમારી અનેક બહેનો ભગવત્પરાયણ બને છે, તેમનાં નામ માત્રનો પણ ઉલ્લેખ કરીને અમે કૃતાર્થ થઈએ છીએ.

१६३–नागबाई–चारणी*

"આઈ! આઈ! આપણે ત્યાં આજે આપણા પવિત્ર મહારાજાધિરાજ પધારે છે; એવી ખબર દૂત લાવ્યો છે. માટે તેમનો યથાયોગ્ય આદરસત્કાર અને સેવા–બરદાસ કરવાની આપણે તૈયારી કરીએ." એમ પુત્રી તુલ્ય પુત્ર-વધૂએ પોતાની સાસુ નાગબાઈ ચારણિયાણીને ઉતાવળે ઉતાવળે આનંદભેર ખબર આપી. સૌરાષ્ટ્રના મહારાજા રા'માંડળિક પંડે પોતાને ત્યાં પધારવાના છે, એ પોતાનું સદ્ભાગ્ય માની નાગબાઈએ તેનો સત્કાર કરવાની સઘળી તૈયારી કરી. પોતાને ત્યાં આજે સોનાનો સૂરજ ઊગ્યો ગણી પોતાના સ્વજન કુટુંબને એકઠાં કર્યું. ચારણનાં બૈરાંઓએ ગીતો ગાવા માંડયાં.

'સૂરજ ઊગ્યો રે કેવડિયાની ફૂડશે કે, રાજાજી ભલે આવે રે.'

આ પ્રમાણે નાગબાઈને ત્યાં આનંદમંગળનાં ગીતો સહિત ઉત્સવ થઈ રહ્યો છે; તેવામાં નવ સોરઠના ધણી નવઘણના પુત્ર રા'માંડળિકે મોણિયા ગામમાં પ્રવેશ કર્યો.

ચૂડાસમા રજપૂતોનું રાજ્ય સૌરાષ્ટ્રમાં હતું અને તેઓ રા' (રાહ) ને નામે ઓળખાતા હતા, તે વાત તો ગુજરાતનો ઇતિહાસ ભણી ગયેલા સર્વને સુવિદિતજ હશે. અણહિલપુર પાટણના મહારાજાધિરાજ મૂળરાજ સોલંકીની સામે થનારા જૂનાગઢના રા'ગ્રાહરિયા કે ગૃહરિપુને તેમજ નૃપચક્રચૂડામણિ લોકપ્રિય ગુર્જરેશ્વર મહારાજાધિરાજ સિદ્ધરાજ જયસિંહની સામે થનારા, રાણકદેવીના પ્રિયપતિ રા'ખેંગારને ગુજરાતના ઇતિહાસના અભ્યાસકો સારી રીતે જાણે છે. તેથી અહીં ટૂંકામાં એટલુંજ જણાવવાનું કે, એ વંશમાં જૂનાગઢની ગાદી પર છેલ્લામાં છેલ્લો જે સ્વતંત્ર રાજા થઈ ગયો, તે રાજા રા'માંડળિક આજે

* 'સુંદરી સુબોધ' અંક ૧૦૦–૧૦૧ માંનો શ્રીનિર્મળા બહેનનો લેખ અત્રે ઉપકાર સાથે ઉતારવામાં આવ્યો છે. —પ્રયોજક

જૂનાગઢથી વીસ માઈલ દૂર ગિરનારજીની પવિત્ર છાયામાં આવેલા મોણિયા ગામમાં નાગબાઇ ચારણને ઘેર આવે છે.

રા 'માંડળિકને નાગબાઇએ ડેલીના ઉમરા પાસે આવી સોના-રૂપાનાં પુષ્પોથી વધાવ્યા, તેને કળશિયો કર્યો, ચાંલ્લો કરી અક્ષત-રૂપે મોતી ચોડયાં. પોતાના મુખ્ય ગૃહની ઓસરીમાં રાજાજી માટે ગાદીતકિયાની જે બેઠક કરી હતી, ત્યાંસુધી ડેલીએથી મદ્રાસીનું આખું થાન પાથરી દીધું હતું. તે પર રાજાજીને ચલા-વીને જોગમાયા જેવી નાગબાઇ તેને તે ઓસરી તરફ લઈ ચાલી. રાજા પણ અતિ પ્રસન્ન થઇ ઉતાવળે ઉતાવળે ચાલી આગળ વધ્યા ને પોતાને માટે તૈયાર રાખેલા સિંહાસન ઉપર આવીને બેઠા. ચારણદેવીઓ મોટા મોટા વીંઝણા વડે તેમને પવન ઢોળવા લાગી.

માંડળિકે ચાંલ્લો કરવાની ઇચ્છા દર્શાવવાથી તે વખતની રીતરસમ મુજબ, નાગબાઈના દીકરાની વહુ રા'માંડળિકને ચાંલ્લો કરવા હાથમાં કંકાવટી અને અક્ષત લઈને આવી. પૂર્વાભિમુખે બેઠેલા રાજાને ચાંલ્લો કરવા જતાં, રાજા ઉત્તર તરફ મોઢું કરીને બેઠા. એટલે પુત્રવધૂ તે દિશામાં તેને ચાંલ્લો કરવા ગઇ, પરંતુ ત્યાંથી પણ ફરીને રા'માંડળિક પશ્ચિમ તરફ મોઢું કરીને બેઠા. વહુ બિચારી તે તરફ વળી તેને ચાંલ્લો કરવા ગઇ, પણ અફસોસ! હજાર વાર અફસોસ, કે રાજાએ પુત્રવધૂ તરફ કુદૃષ્ટિ કરી અને દક્ષિણ દિશા તરફ ફરીને બેઠા. વહુ તરતજ સાસુ તરફ પાછી ફરી અને બોલી કે, "આઇ! રાજા તો ફરતો છે." નાગબાઇ બોલી કે, "વહુ! હું તેનું મન સમજી ગઇ છું. એ રાજા ફરતો નથી પણ તેનો દિવસ ફરે છે." સખેદ લખવું પડે છે કે, પોતાની પુત્રી સમાન રૈયતની સ્ત્રીઓ ઉપર જ્યારે પિતા સમાન રાજાની કુદૃષ્ટિ થાય,ત્યારે તો તેનો દિવસ ફરતો-માઠોજ આવ્યો એમ સમજવું.

ચારણિયાણી દેવી કહેવાય છે અને તેમાં પણ નાગબાઈની પવિત્રતાએ તેના કુળને એટલું બધું ઉજ્જવળ બનાવ્યું હતું કે, તે કાળે તે પ્રદેશમાં નાગબાઇ જોગમાયા તુલ્ય ગણાતી હતી. નાગબાઇને રાજાના આવા દુષ્ટ ઇરાદાની પ્રથમથી ખબર નહોતી. તેણે તો પવિત્રતાથી માની લીધું હતું કે, કુલગુરુ જેવા ગણાતા ચારણને ત્યાં મહેરબાનીની નિશાની તરીકે રાજાજીની આ પધ-રામણી થઇ હતી. રા'માંડળિક પણ મૂળે ઘણો પવિત્ર રાજા હતો.

કાવડિયા રાખી ઠેઠ ગંગાજીથી તે પોતાને માટે ગંગાજળ દરરોજ મંગાવતો હતો. તેના એક મિત્ર વીંજાને રક્તપિત્તનો રોગ હતો, તે તેના સ્પર્શથીજ મટી ગયો હતો; છતાં જ્યારે માણસની મતિ ભ્રષ્ટ થાય છે, ત્યારે કાંઇ બાકી રહેતું નથી. સારાસારનો વિચાર કરવામાં પણ તે વખતે તેનું ભેજું કામ કરતું નથી. જોગમાયા જેવી નાગબાઇની પુત્રવધૂના રૂપનાં વખાણ બદમાસ હજૂરિયાએ કરવાથી તેના કાનમાં ઝેર રેડાયું ને તેને નજરે જોવા તથા પોતાની સાથે જૂનાગઢ ઉપાડી લાવવા તે મોણિયે આવ્યો હતો.

રાજાની કુદૃષ્ટિથી એ વખતે નાગબાઇને તથા તેના સ્વજન કુટુંબીઓને રૂંવે રૂંવે ક્રોધ વ્યાપી ગયો. સૌરાષ્ટ્રના લોકો આજે પણ પોતાના રાજાનું માન જાળવવામાં ઘણો આનંદ માને છે, તો પછી હાલની સ્વાર્થપરાયણતાવળી સ્વચ્છંદ હવાથી દૂર રહેલા તે વખતના જૂના માણસો રાજાનું માન જાળવે તેમાં નવાઇ નથી. તેથી તેઓએ રાજાને ત્યાં ને ત્યાં પૂરો ન કરી નાખતાં, જીવતો ને જીવતો ઘેર જવા દીધો; જેથી લોહીનું એકે બિંદુ તો ન પડ્યું, પણ ક્રોધાવેશમાં જોગમાયા નાગબાઇએ કહ્યું કેઃ—

"ગંગાજળ ગઢેશા, પંડ તારૂં હુતું પવિત્ર;
વીંજાને રગત ગયાં, પણ મને તો વાવા માંડળિક."

અને શાપ આપ્યો કેઃ—

"ગઢ જૂનાની પોળ, દામો કુંડ દેખીશ નહિ;
રતન પડશે રોળ, તે દિ મું સંભારીશ માંડળિક.
જાશે રા'ની રીત, રા'પણું રેશે નહિ;
ભમતો માગીશ ભીખ, તે દિ મું સંભારીશ માંડળિક.
ભૂલ્યો રાજા ભીંત, નાગબાઇને નમ્યો નહિ;
મંદિર ઠેકાણે મસીદ, તે દિ મું સંભારીશ માંડળિક.
નહિ વાગે નિશાન, નક્કી બહુ કલશે નહિ;
ઉમટશે અસરાણ, તે દિ મું સંભારીશ માંડળિક."

સતીના આ શાપનું પરિણામ એ આવ્યું કે, મહમદ બેગડાએ રા'માંડળિકને હરાવી મુસલમાન કર્યો. અમદાવાદમાં આજે પણ કંદોઇ ઓળમાં તેની કબર છે.

'ભ્રષ્ટ થયું તેનો શતમુખ વિનિપાતજ નિર્મેલો.'

૧૬૪–ઝીમા ચારણી

એ જાંગલૂ દેશ કે જ્યાં હાલ બિકાનેરનું રાજ્ય છે, ત્યાંના ચારણ બીહુની બહેન હતી. એ ઘણી વાચાળ અને કવિતાના રસિક હતી. એક વખત પોતાની જાતિની વૃત્તિ મુજબ યાચના કરવા હાલ કોટા રાજ્યમાં આવેલા ગાગરોણના કિલ્લામાં ગઇ. ત્યાંના રાજા ખીચી અચળદાસજી આગળ તેણે પોતાના દેશના માલિક સાંખલીરાવ ખીમસીની પુત્રી ઉમાદેનાં વખાણ એવી સરસ ભાષામાં કર્યાં કે, અચળદાસજીએ મોહિત થઈને એને ચાર ઘોડા આપ્યા તથા ઉમાદે સાથે પોતાના વિવાહ કરાવી આપવા માટે, ઝીમાની સાથે પોતાના પ્રધાનને મોકલ્યો. ઝીમાએ ઘેર આવીને પોતાના ભાઇ બીહુની મારફત પ્રધાનને રાવ ખીમસી સાથે મુલાકાત કરાવી આપી અને વિવાહ નક્કી થયો. અચળદાસજી ઘણી ધામધૂમથી જાન લઇને આવ્યા અને ઉમાદે સાંખલીને પરણી ગયા; પરંતુ રાજાની પહેલી રાણી લાલાંદે મેવાડીએ તેમનું ઉમાદે પાસે જવું બંધ કરી દીધું. લાલાંદે મેવાડી ચિતોડના રાણા મોકળજીની પુત્રી હતી અને અચળદાસજીને પોતાના વંશમાં રાખતી હતી.

ઉમાદે આથી ઘણી દિલગીર થઇ. ઘણાં વર્ષ એણે શોક–સંતાપમાં ગાળ્યાં. આ દુઃખી અવસ્થામાં ઝીમા ચારણી સિવાય બીજું કોઇ એને દિલાસો આપે એવું નહોતું. ઝીમાનો જીવ પણ ઘણો બળી જતો હતો. એક દિવસે રાણી ઉમાદેએ ઘણીજ દુઃખી થઇને ઝીમાને કહ્યું: “ બહેન ! તું કેમ કાંઇ ઉપાય કરતી નથી ? તારી વીણા સાંભળીને તો જંગલમાં દોડતાં હરણ પણ ઊભાં રહી જાય છે, તો રાણાજીને એ વીણા સંભળાવીને મારે વશ કેમ નથી કરી દેતી ? ” ઝીમાએ કહ્યું: “ બાઇજી ! હું રાણાજીને એક વાર મળું, તો તો તરત ઠેકાણે લાવું.” ઉમાદેએ કહ્યું: “ એનો પણ ઉપાય તુંજ કર. ” ઝીમાએ ઘણો વિચાર કરીને એક યુક્તિ

શોધી કાઢી. એણે વાતચીત કરતાં કરતાં સ્ત્રીઓમાં એવી ચર્ચા ફેલાવી કે, "ઉમાદેની પાસે રત્નનો એક એવો હાર છે કે, લાલાંદે-જીની પાસે એવો હાર કદી નહિ હોય." આ વાત લાલાંદેની પાસે પહોંચી. સ્ત્રીઓને ઘરેણાંનો ઘણો શોખ હોય છે. એણે તરતજ ઉમાદેની પાસે પોતાની એક સખી મોકલીને હીરાનો હાર જોવા મંગાવ્યો. એ હાર એને ઘણો પસંદ આવ્યો, તેથી ફરીથી ઉમાદેને કહેવરાવ્યું કે, "આ હારને એક રાત મારી પાસે રહેવા દો. હું રાણાજીને બતાવીને પાછો મોકલીશ." ઉમાદેએ જવાબમાં કહેવરાવ્યું કે, "તમે રાણાજીને એક રાત મારી પાસે મોકલો, તો હું હાર આપું." લાલાંદેએ એ વાતનો સ્વીકાર કરીને હાર મંગાવ્યો અને સોળ શણગાર સજીને રાત્રે રાણાજીના શયન-ગૃહમાં ગઇ. એ જોઇને રાણાજી ઘણા પ્રસન્ન થઇને બોલી ઊઠ્યા: "ધન્ય છે મેવાડદેશને કે જ્યાં આવાં આવાં રત્નોનાં આભૂષણ છે!" લાલાંદેએ કહ્યું: "કાલે આપ સાંખલી (ઉમાદે)ના મહેલ-માં જજો, પણ ખાલી બેસીનેજ પાછા આવજો."

અચળદાસજી તેના શબ્દોનો મર્મ સમજી ગયા અને તે પ્રમાણે વચન આપીને બીજી રાતે ઉમાદેના વિલાસભવનમાં ગયા અને વાતો કરતાં કરતાં હથિયાર સાથેજ ઊંઘી ગયા. ઉમાદે તેમની પગચંપી કરવા લાગી. ઝીમા ચારણીએ લાગ જોઇને વીણા વગાડવી શરૂ કરી અને આશાવરી રાગમાં પોતેજ રચેલા પ્રસંગને અનુસરતાં ગીત ગાવા લાગી.

કામને ઉત્તેજિત કરનારા એ દોહા સાંભળ્યા છતાં પણ અચળદાસજીએ હથિયાર ઉતાર્યાં નહિ અને લાલાંદેને આપેલું વચન નિભાવતા ગયા. આખરે પ્રાતઃકાળ થવા આવ્યો અને લાલાંદેની દાસી તેમને બોલાવવા માટે આવીને ઊભી રહી. એ વખતે ઉમાદેએ કહ્યું:—

"માંગ્યા લાભે જબ ચણા, માંગી લભે જુવાર,
માંગ્યા સાજન કિમિ મિલે, ગહલી મૂઢ ગવાર;
પહો ફાટી પગડો હુઓ, વિછરણરી હૈ વાર,
લે સખિ થારો વાલમો, ઉર દે મારો હાર."

એટલું સાંભળતાંજ, ઝીમા વીણા ફેંકી દઇને પલંગની પાસે આવીને અચળદાસજીને ઢંઢોળવા લાગી. અચળદાસજીએ કહ્યું: "હું ઊઠું છું, પણ તેં તારા ગીતમાં એ શું ગાયું હતું કે:—

" હાર સટે પિવ આનિયો."

ઝીમાએ ગુસ્સે થઇને કહ્યું: " ઠાકોર સાહેબ! આપને તો લાલાંદેજીએ વેચી દીધા છે અને અમે એક હારમાં ખરીદી લીધા છે. અમારો હાર પણ ગયો અને તમે પણ જાઓ તો પછી અમે શું કમાયાં ? " આ સાંભળીને અચળદાસજીએ ક્રોધના આવેશમાં કહ્યું: " શું મને લાલાંદે મેવાડીએ વેચી દીધો છે ? " ઝીમાએ કહ્યું: " હા જી. " એમ કહી એણે એ સંબંધી એક સરસ કવિતા કહી અને બધો વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યો; એ સાંભળીને રાણાજીએ કહ્યું: "વાહ! લાલાંદેએ હારને મારા કરતાં પણ વધારે પ્યારો ગણ્યો ? ઉમા ! ચાલો ઊઠો. તમે કહો તો હવે, હું લાલાંના મહેલમાં જવાના પણ સોગન ખાઉં." ઉમાદેએ કહ્યું: " ના, એમ કરવાથી તો આપના વચનનો ભંગ થાય. આપ વચન આપીને આવ્યા છો, તો હાલ તો લાલાંદેજીની પાસે પધારો, પણ મારા ઉપર આજ આપની આટલી બધી કૃપા થઇ છે, તો વચન આપતા જાઓ કે, જ્યારે મારી સખી બોલાવવા આવે ત્યારે તરત પધારજો. " વચન આપીને રાણાજી લાલાંદેજીને મહેલ પધાર્યા.

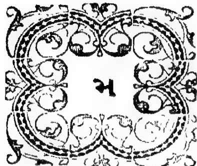
આ વાતને સાતઆઠ દિવસ વીતી ગયા. એક દિવસ લાલાંદે અને રાણાજી અડધી રાતે ચોપાટ રમી રહ્યાં હતાં, એટલામાં ઉમાદેની સખી ત્યાં પહોંચી અને કહેવા લાગી: " આપને સાંખલી (ઉમાદેજી) બોલાવે છે." અચળદાસજી ઊભા થવા લાગ્યા, તો રાણી લાલાંદેએ તેમનું ધોતિયું પકડયું અને કહ્યું: " ક્યાં જાઓ છો ? બાજી તો પૂરી કરો. " અચળદાસજીએ કહ્યું: " હવે બાજી શાની પૂરી કરે ? તું તો મને સાંખલીજીને વેચી ચૂકી છું. " એમ કહીને પલ્લો છોડાવીને સાંખલીજી ઉમાદેના મહેલમાં પહોંચ્યા. લાલાંદેએ રોશમાં આવીને કહ્યું કે, " હવે હું તમારી સાથે વાસ કરૂં તો મને રાણાજીના સોગંદ છે. " આ સમાચાર સાંભળીને ઉમાદે તથા ઝીમા ચારણી ઘણાં પ્રસન્ન થયાં. રાવજી હવે ઉમાદેની સાથેજ રહેવા લાગ્યા.

આ પ્રમાણે ઝીમા ચારણીએ પોતાની યુક્તિથી તથા સુંદર કવિતાથી ઉમાદે સાંખલીનું દુઃખ દૂર કર્યું. આ બનાવથી એણે એવી કીર્તિ મેળવી કે, હજુ સુધી રાજસ્થાનના ઇતિહાસમાં તેનું નામ અચળ રહ્યું છે.

ઝીમા ચારણી સંવત ૧૪૬૦ ની લગભગમાં થઇ ગઇ છે.

१६५–गुन्नोरनी राणी

મ ધ્ય હિંદુસ્તાનમાં હાલના ભોપાળ શહેરની પાસે ગુન્નોર નામનું એક નાનું હિંદુ રાજ્ય હતું. જે વખતે એક પછી એક હિંદુ રાજ્યો મુસલમાનોના તાબામાં આવવા માંડ્યાં હતાં, તે સમયે નાનાસરખા ગુન્નોરના રાજ્યે પોતાની સ્વતંત્રતા જાળવવા ધૈર્યપૂર્વક પ્રયત્ન કર્યો હતો. એ સમયમાં દિલ્હીમાં પઠાણોનું રાજ્ય રહ્યું નહોતું. મોગલોનાં ઝુંડનાં ઝુંડ પરદેશમાંથી આ દેશમાં આવવા લાગ્યાં હતાં. પઠાણો પર વિજય મેળવીને તેઓ ભારતવર્ષમાં પોતાના રાજ્યનો વિસ્તાર વધારતા હતા. પઠાણોને જ્યારે મોગલોના ત્રાસથી દિલ્હી છોડવું પડ્યું, ત્યારે તેઓ ભારતવર્ષના બીજા પ્રાંતોમાં અધિકાર જમાવવા નીકળ્યા. માળવા, ગુજરાત, વગેરે પ્રાંતોમાં જઇને તેઓ ત્યાંના નાના નાના હિંદુ રાજાઓને પરાજિત કરીને તેમનાં રાજ્યો પડાવી લેતા. આ પ્રમાણે દિલ્હીમાંથી નાઠેલો એક પઠાણ પોતાના સાથીઓ સાથે ગુન્નોર રાજ્યમાં આવ્યો અને ત્યાં આગળ મુસલમાનોનું રાજ્ય સ્થાપવાનો યત્ન કર્યો. એણે ધાર્યું હતું કે, ગુન્નોર નાનું સરખું રાજ્ય હોવાથી એને સર કરવામાં વિશેષ પરિશ્રમ પડશે નહિ; પરંતુ યુદ્ધ આરંભ્યા પછી એને ખબર પડી કે, ગુન્નોરને કબજે કરવું એ નાનુંસૂનું કામ નથી. શત્રુના આક્રમણના સમાચાર મળતાંવારજ ગુન્નોરનો રાજા પોતાના સૈન્ય સાથે પઠાણની સામે યુદ્ધ કરવા ગયો અને પઠાણસૈન્યને એક એક ડગલું આગળ વધતાં ત્રાહે ત્રાહે પોકરાવી; પરંતુ મુસલમાનોનું સૈન્ય પ્રબળ હતું. શત્રુઓનો પરાજય કરવાને ઘણાએ પ્રયત્ન કર્યા છતાં રાજા પોતાના ઉદ્દેશમાં સફળ થયો નહિ અને પોતાના અનેક વીર સૈનિકો સાથે રણભૂમિમાંજ મરણ પામ્યો.

આ શોકજનક સમાચાર જ્યારે ગુન્નોર નગરમાં પહોંચ્યા, ત્યારે રાણીને ઘણોજ શોક થયો; પરંતુ આ શોક કરવાનો સમય નહોતો. એણે પોતાના દુઃખને મનમાંજ સમાવી દીધું. એણે પોતાના શહેરમાંથી મળી આવે એટલા નવા સૈનિકો એકઠા કર્યા અને તેમનું સેનાપતિપણું પોતે સ્વીકારીને શત્રુઓ સાથે યુદ્ધ કરવા ગઇ. ગુન્નોરના વીર સૈનિકોના હૃદયમાં રાણીનો આટલો બધો ઉત્સાહ જોઇને નવીન બળનો સંચાર થયો. રાણી શસ્ત્રવિદ્યા અને રણકૌશલ્યમાં ઘણીજ પ્રવીણ હતી. પોતાના સ્વર્ગસ્થ પતિની પેઠે એ પણ ઘણી વીરતાથી પઠાણો સાથે લડી. સૈનિકોએ પણ સ્વદેશની ખાતર પ્રાણ આપવામાં બાકી ન રાખી, પરંતુ દૈવ સાનુકૂળ નહિ હોવાથી તેમના બધા પ્રયત્નો નિષ્ફળ નીવડ્યા. પઠાણોનું સૈન્ય ઘણું વિપુલ હતું અને રાણીના સૈનિકો એમના પ્રમાણમાં ઘણાજ થોડા હતા. દિનપ્રતિદિન રાણીના વીર સૈનિકો યુદ્ધમાં મરણ પામતા ગયા અને શત્રુઓના હાથમાંથી ગુન્નોરનું રક્ષણ કરવાની આશા નિરાશામાં બદલાઈ ગઇ; પરંતુ એમ છતાં પણ રાણીએ યુદ્ધ બંધ રાખ્યું નહિ. ઘોર યુદ્ધ કર્યા વગર મુસલમાનોના હાથમાં એક તસુ પણ જમીન ન જવા દેવાનો એણે નિશ્ચય કર્યો હતો; પરંતુ મુસલમાનો પોતાના પ્રબળ સૈન્યને લીધે એકે એકે ગુન્નોર રાજ્યના કિલ્લા પોતાના અધિકારમાં લેતા ગયા. પાંચ કિલ્લાઓ શત્રુઓના હાથમાં આવી ગયા પછી, રાણીએ નર્મદાના કિનારે આવેલા એક મજબૂત કિલ્લામાં આશ્રય લીધો; પરંતુ નદી ઓળંગીને રાણી કિલ્લામાં પ્રવેશ કરે, તે પહેલાં શત્રુઓને તેના ઇરાદાની ખબર પડી ગઇ. તેઓ તેની પાછળ પડ્યા. રાણી પોતાના કેટલાક વિશ્વાસુ સૈનિકોને લઇને શત્રુઓના આવતા પહેલાંજ, દુર્ગમાં પહોંચી ગઇ અને ત્યાં જઇને દુર્ગનાં દ્વાર બંધ દીધાં; પરંતુ આ નાસાનાસમાં રાણીના પક્ષના અનેક સિપાઇઓ માર્યા ગયા. હવે રાણી પાસે કિલ્લાની અંદર ગણ્યાગાંઠ્યા મનુષ્યો હતા. મુસલમાનોએ નિસરણીઓ મૂકી મૂકીને કિલ્લાની અંદર પ્રવેશ કરવા માંડ્યો હતો. આ વખતે પોતાનો બચાવ થવો અસંભવિત જાણીને રાણીએ બીજી યુક્તિ રચી. તેણે પઠાણ સરદારને કહેવરાવ્યું કે, "હું આપને શરણે આવવા તૈયાર છું અને હવે આપ કૃપા કરીને આ વૃથા રક્તપાત બંધ કરો."

રાણીના તરફથી આવો વિનયપૂર્વક સંદેશો પહોંચતાંવારજ

ખાનસાહેબ તો પીગળી ગયા. તેના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. રાણીના અપૂર્વ સૌંદર્યની કીર્તિ તો એણે પહેલેથીજ સાંભળી હતી.

હવે તો ગુન્નોરને સર કરવા કરતાં ગુન્નોરની અપૂર્વ સૌંદર્યવતી રાણીને પ્રાપ્ત કરવાની લાલસા તેના મનમાં વધારે પ્રબળ થઇ પડી. જરા પણ અનાકાની કર્યા વગર, એણે રાણીની વિનતિ માન્ય રાખીને દૂતની સાથે કહેવરાવ્યું કે, "યુદ્ધમાં તમારી અસાધારણ બહાદુરી જોઇને હું ઘણોજ ખુશ થયો છું. આપે આજ સુધી મહારાણીનું પદ ભોગવ્યું છે અને જ્યાંસુધી મારા દેહમાં જીવ છે ત્યાં સુધી તમે એજ પદ ઉપર બિરાજેલાં રહેશો. આ નમ્ર સેવક આપના તાબેદાર તરીકે રહીને આપની આજ્ઞા મુજબ રાજ્યનો વહિવટ કરશે." ખાનસાહેબનો આ વિવેકપૂર્ણ સંદેશો સાંભળીનેજ ગુન્નોરની રાણી તેનો આંતરિક ઉદ્દેશ શો છે, તે કળી શકી. એ ઘણા ઊંડા વિચારમાં પડી ગઇ. એની વિનતિ સ્વીકારે તો પઠાણને હાથે પોતાનું પાતિવ્રત્ય નષ્ટ થવાનો સંભવ હતો અને ન સ્વીકારે તો પોતાનો તથા પોતાના સ્વામીભક્ત સૈનિકોનો અવશ્ય સંહાર થવાનો પ્રસંગ હતો.

આ બન્ને આપત્તિઓમાંથી મુક્ત થવાને માટે તેણે ઘણો વિચાર કરીને એક યુક્તિ શોધી કાઢી. પઠાણ સરદારની વિનતિના ઉત્તરમાં તેણે કહેવરાવ્યું કે, "હું પણ રણસંગ્રામમાં ખાનસાહેબનું અતુલ પરાક્રમ જોઇને અતિ પ્રસન્ન થઇ ગઇ છું. એવા બહાદુર સરદારની પટરાણી થવાની મને ઇચ્છા થાય છે. અમને રજપૂત સ્ત્રીઓને શૌર્ય અને સાહસ એ બે ગુણ ઘણા પ્રસન્ન હોય છે. ખાનસાહેબ મારે માટે યોગ્ય પુરુષ છે. મારી વિનતિનો એ સ્વીકાર કરશે, તો એમણે મારૂં માન રાખ્યું હું માનીશ. મારી ઇચ્છા છે કે, અમારા કુલાચાર પ્રમાણે અમારા ગઢની અગાસી ઉપર ખાનસાહેબ સાથે મારા લગ્નની વિધિ થાય. મારા દરજ્જા પ્રમાણે સુંદર વસ્ત્રાલંકારમાં સજ્જ થવાને મને બે કલાક લાગશે."

ખાનસાહેબે રાણીની બધી વિનતિનો સાદર સ્વીકાર કર્યો. આજ તેના હર્ષનો કાંઇ પારજ નહોતો. આજ એ પોતાના જીવનને ધન્ય થયું સમજતો હતો. થોડીકજ વાર પછી ગુન્નોરની રાણીએ પોતાના ભાવી પતિને માટે એક કિંમતી કિનખાબનો પોશાક તથા અમૂલ્ય રત્નોનો કંઠો પ્રેમના ઉપહાર તરીકે મોકલી આપ્યો અને બે કલાક પછી એ પોશાક સાથે મહેલમાં પધારવાને કહેવ-

રાવ્યું. અત્યારે યુદ્ધનાં રણશિંગડાં બંધ કરી દેવરાવવામાં આવ્યાં હતાં. મંગળ વાદ્ય ચારે તરફ વાગી રહ્યાં હતાં. પોતાના સરદારના આજે ભારતવર્ષની એક અત્યંત રૂપવતી રમણી સાથે 'નિકાહ' થશે, એ સમાચારથી પઠાણ સૈનિકોમાં હર્ષ વ્યાપી ગયો હતો. પઠાણો તલવારોને તંબૂમાં મૂકી દઈને મોજમજા, ગાનતાલ અને નાચતમાશામાં મશગૂલ થઇ ગયા હતા. ઘણા દિવસોથી જે સુંદરીના અપ્રતિમ રૂપલાવણ્યની પ્રશંસા પોતે સાંભળ્યા કરતો હતો, તેનાં આજે દર્શન કરવા, તેને આલિંગન દેવા પઠાણ સરદારનું મન તલપાપડ થઇ રહ્યું હતું.

આખરે નિયત સમયે રાણીનો દૂત ખાનસાહેબને તેડવા આવ્યો. ખાનસાહેબ એ રત્નજડિત કિનખાબનો પોશાક પહેરીને ઉતાવળો ઉતાવળો મહેલમાં ગયો. ત્યાં જઇને રાણીનાં જ્યારે સાક્ષાત્ દર્શન કર્યાં, ત્યારે ખાનસાહેબને ખાતરી થઇ કે, તેનું સૌંદર્ય પોતે સાંભળ્યું હતું તેના કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ હતું. પોતે કોઇ સ્વર્ગની અપ્સરાને જોતો હોય એમ તેને લાગ્યું.એક મોટા સિંહાસન ઉપર મખમલના ગાલીચા ઉપર રાણી સુંદર વસ્ત્રાલંકાર પહેરીને બેઠી હતી અને તેની આસપાસ બીજા સાધારણ ગાલીચાઓ ઉપર તેની સખીઓ બેઠી હતી. દાસીઓના હાથમાં નાની નાની સળગતી મશાલો હતી. એ મશાલોના પ્રકાશમાં રાણીનું સૌંદર્ય ઘણું દીપી ઊઠતું હતું. રાણીએ મૃદુ વચનોથી ખાનસાહેબને પલંગ ઉપર બિરાજવા કહ્યું. ખાનસાહેબ તો રાણીના રૂપથી એટલા બધા મુગ્ધ થઈ ગયા હતા કે, રાણીના આદેશનું પાલન કરવામાં જરા પણ વિલંબ કરતા નહિ. રાણીએ તેની સાથે મીઠી મીઠી વાતો કરવાનો આરંભ કર્યો. એ વાતોમાં ખાનસાહેબને એટલો બધો રસ પડ્યો કે, સમય પૂર્ણ વેગથી ચાલ્યો જતો હતો, તેનું તેમને જરા ભાન નહોતું. ગુન્નોરની રાણીના સૌંદર્યનું દર્શન કરવાથી તેને એક કલાક એક મિનિટ જેટલો લાગતો. આ પ્રમાણે વાર્તાલાપ ચાલી રહ્યો હતો, એવામાં ખાનસાહેબની તબિયત બગડી આવી, તેમનો જીવ ગભરાવા લાગ્યો, તેમનું મુખ નિસ્તેજ થવા લાગ્યું, તથા શરીરમાં અત્યંત બળતરા થવા લાગી; રાણીની દાસીઓ પંખો નાખવા લાગી, પીવાને માટે ઠંડાં શરબતો આપવામાં આવ્યાં, પણ કશાથી પઠાણ સરદારની તબિયત સુધરી નહિ. ધીમે ધીમે તેની વેદના વધતીજ ગઈ. એ વસ્ત્ર ફાડવા લાગ્યો. તેની આ દશા

જોઇને ગુન્નોરની રાણી પોતાના આસન ઉપરથી ઊભી થઇને બોલીઃ

"ખાનસાહેબ, હવે તો તમારી છેલ્લી ઘડી આવી પહોંચી છે. તમે જે પોશાક પહેર્યો છે, તે ઝેરી છે અને એ ઝેર તમારી રગે-રગમાં વ્યાપી ગયું છે. મારૂં શિયળ સાચવીને તમારો સંહાર કરવાનો એજ એક માત્ર રસ્તો મારે માટે ખુલ્લો હતો." આ શબ્દો સાંભળીને ખાન અને તેના થોડાઘણા સૈનિકો આભાજ થઇ ગયા. એ લોકોને પોતાની ખરી સ્થિતિનું ભાન થાય તે પહેલાં તો ગુન્નોરની રાણી કિલ્લા ઉપરથી નર્મદામાં કૂદી પડી હતી.

પોતાની સાથે દગો થયેલો જોઇને પઠાણો ત્યાં બેઠેલી રજપૂત સ્ત્રીઓ તરફ ધસ્યા; પણ એ લોકો તેમના અંગને સ્પર્શ કરે, તે પહેલાં તો તેમણે પોતાના ગાલીચાની નીચે દાબેલા દારૂગોળાના કોથળાઓને મશાલ અડકાડી દીધી. તરતજ એક ભયંકર ગર્જના સાથે કિલ્લો તૂટી પડ્યો અને ખાન પોતાના સૈનિકો સાથે એક ક્ષણભરમાં ભસ્મીભૂત થઇ ગયો.

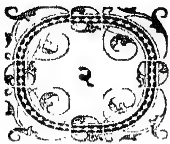
આ પ્રમાણે ગુન્નોરની વીર અને તેજસ્વી રાણીએ પોતાનું પાતિવ્રત્ય સાચવીને શત્રુઓનો સંહાર કર્યો.

१६६–झेबा चहेरा

એ સંગેસરના રાજાની કન્યા હતી. અલાઉદ્દીન બહમનીની તરફથી દક્ષિણનાં અનેક રાજ્યો જીતવાનો દિલાવરખાંને હુકમ મળ્યો હતો, તે વખતે સંગેસરના રાજાએ બાદશાહ અલાઉદ્દીન બહમનીને જજિયાવેરો આપવાનું કબૂલ કર્યું હતું. દિલાવરખાંએ જોયું કે, રાજાની પુત્રી ઘણીજ સુંદર હતી. તેણે હિજરી સને ૮૪૧માં એ કન્યાને બાદશાહના અંતઃપુરમાં મોકલી આપી. એ રાજકન્યા ઘણીજ ખૂબસૂરત અને સંગીતમાં અતિકુશળ હતી. બાદશાહે તેના ઉપર પ્રસન્ન થઇ જઇને તેનું નામ "ઝેબા ચહેરા" પાડ્યું હતું. અલાઉદ્દીન અને ઝેબા ચહેરાનો પ્રેમ દક્ષિણમાં પ્રસિદ્ધ હતો.

१६७–मीरांबाई

જપૂતાનામાં મેડતા નામનું એક નાનું સરખું ગામ છે. બિકાનેરથી જોધપુર જતાં એ ગામ રસ્તામાં આવે છે. એ ગામમાં રાઠોડવંશના રાજા રાજ્ય કરતા હતા. જોધપુર શહેરને વસાવનાર રાવ જોધાજીના પૌત્ર રાવ રત્નસિંહ મેડતામાં વિક્રમના સોળમા સૈકામાં રાજ્ય કરતા હતા. એ રાવ રત્નસિંહ મીરાંબાઈના પિતા થાય. મીરાંબાઈનો જન્મ મેડતાના તાબામાં આવેલા ચોકડી નામનાં ગામડામાં થયો હતો.

જગતમાં જે પૂજ્ય સન્નારીઓ સગાંસંબંધી અને જનસમાજના અત્યાચારને સહન કરીને પણ ભગવાનને પ્રાપ્ત કરવા સારૂ કઠણ સાધના કરી ગઇ છે, તે સન્નારીઓમાં મીરાંબાઈનું નામ ઘણે ઊંચે દરજ્જે બિરાજે છે. મીરાંબાઇના જન્મથી ભારતવર્ષની સ્ત્રીજાતિનું ગૌરવ વધ્યું છે.

મીરાંબાઈનો જન્મ ઇ. સ. ૧૫૦૪ ની લગભગમાં માનવામાં આવે છે. મીરાંબાઈની જનની ઘણીજ ધર્મપરાયણ સ્ત્રી હતી. માતાના શિક્ષણ તથા ઉદાહરણથી મીરાંબાઈના કોમળ હૃદયમાં ધર્મનાં બીજ બાલ્યાવસ્થાથીજ અંકુરિત થયાં હતાં.

મીરાંબાઈ જ્યારે બાલિકા હતી, ત્યારે તેના મહેલ આગળ થઇને એક દિવસ લગ્નનો વરઘોડો જતો હતો. એ વરઘોડો જોવા સારૂ આખા ગામની છોકરીઓ અગાશી ઉપર ચડી હતી. એ વખતે એકાંતનો પ્રસંગ જોઇને મીરાંબાઈની મા નીચે ઠાકોરજીનાં મંદિરમાં જઇને પૂજા કરવા બેસી ગઇ. ભગવાનની પૂજા કરવામાં તેને એવો આનંદ આવ્યો કે, વરઘોડો જોવા જવાની તેને જરા પણ ઇચ્છા થઇ નહિ.

માતાને આ પ્રમાણે ભગવાનની પૂજામાં તન્મય થતી જોઇને, મીરાંબાઈનું ચિત્ત પણ રમતગમત ઉપરથી ઊઠી ગયું.

બાલિકા મીરાં માતાની પાછળ પાછળ પૂજાના મંદિરમાં જતી અને માતાની ભક્તિ ચુપચાપ જોયા કરતી. તેણે એક વખત પોતાની માને પૂછ્યું: "મા, મારે વિવાહ કરવો પડશે ? મારા વર ક્યાં હશે ?" માએ બાલિકાને છાતીસરસી ચાંપીને સ્નેહપૂર્વક ચુંબન કર્યું. ત્યાર પછી ઠાકોરજી તરફ ઇશારો કરીને કહ્યું: "આ ઠાકોરજી તારા સ્વામી."

સરળ બાલિકા માની વાતને સાચી માનીને શાંત થઇ ગઇ. એ દિવસથી મીરાં ખરેખાત એમજ સમજવા લાગી કે, ઠાકોરજી મારા સ્વામી છે. સ્વામીની આગળ નવવધૂ જેમ ઘૂમટો તાણે, તેમ મીરાં માના દેખતાં ઠાકોરજીની લાજ કાઢતી. મીરાંની માતા નાની સરખી બાલિકાનો આવો સ્વાંગ જોઇને ખૂબ હસીને ચાલી જતી.

બાલિકા મીરાંબાઈનો ચહેરો ઘણો સુંદર હતો. તેનો વર્ણ સોના જેવો ઉજ્જવળ હતો. જોતાંવારજ એ કોઇ દેવીપ્રતિમા હોય, એવો ભાસ થતો હતો. તેનો કંઠ—સ્વર ઘણો મધુર હતો. મીરાંનાં ગીત સાંભળીને મેડતાનાં નરનારી મુગ્ધ થઇ જતાં.

નાની વયમાંજ મીરાંબાઈ વાંચતાંલખતાં શીખી હતી. એ પોતે કવિતા રચીને ગાતી હતી. તેની કવિતા અને સંગીતની પ્રશંસા ચારે તરફ ફેલાઇ ગઇ હતી.

રજપૂતાનામાં મેવાડનું રાજ્ય સૌથી વધારે પ્રતિષ્ઠિત છે. એ રાજ્યમાં અનેક વીર પુરુષો જન્મ્યા છે. એ વીરપુરુષોએ પોતાના રાજ્યનું સન્માન સાચવી રાખવા સારૂ બાદશાહની સાથે લડીને પ્રાણ આપ્યા છે. એ સર્વ કારણોને લીધે રજપૂતાનાના રાજાઓમાં મેવાડની ઘણીજ ઇજ્જત આબરૂ છે. મેવાડપતિ આજદિન સુધી હિંદનો સૂરજ—હિંદુઓના સૂર્યના ઉપનામથી ઓળખાય છે.

જે સમયની આપણે વાત કરી રહ્યા છીએ, તે સમયમાં મેવાડની ગાદી ઉપર રાણા સંગ બિરાજતા હતા. રાણા સંગ એક બહાદુર પુરુષ હતા. માળવા અને ગુજરાતના બાદશાહો ઉપર વિજય મેળવીને તેમણે ઘણી ખ્યાતિ મેળવી હતી. મેવાડપતિ રાણા સંગના સાંભળવામાં મીરાંબાઈના રૂપ અને ગુણની પ્રશંસા આવી હતી, એટલે પોતાના મહારાજ કુમાર ભોજરાજની સાથે તેનો વિવાહ કરવાની તેમને ઇચ્છા થઇ. મેવાડના રાણાના કુમાર સાથે લગ્ન કરવામાં રજપૂતો પોતાનું ગૌરવ સમજતા હતા, એટલે રત્ન-

સિંહ રાઠોડે ઘણુાજ આનંદપૂર્વક ભોજરાજ સાથે મીરાંબાઈનું લગ્ન કરવાનું સ્વીકાર્યું. એ વખતે મીરાંબાઈની ઉમર માત્ર બાર વર્ષની હતી. વિવાહ કરવાની તેની પોતાની મરજી નહોતી; કારણકે એ તો ગિરિધર ગોપાળનેજ પોતાના સ્વામી ગણવા લાગી હતી. વિવાહની ખબર સાંભળવાથી તેના જીવને ઘણું દુઃખ થયું, પણ શરમને લીધે એ માતપિતાની આગળ ના કહી શકી નહિ.

લગભગ ઈ. સ. ૧૫૧૬ માં મેવાડના યુવરાજ ભોજરાજ સાથે મીરાંબાઈનું લગ્ન થઈ ગયું. રાજા મહારાજાનો વિવાહ એટલે વૈભવનું તો પૂછવુંજ શું ? મહારાજ કુમાર ભોજરાજા ઘણી ધામધૂમ સાથે લાવલશ્કર લઈને લગ્ન કરવા આવ્યો હતો.

મીરાંબાઈનું જીવનચરિત્ર બાલ્યાવસ્થાથી તે અંતકાળ સુધી અનેક ચમત્કારી બનાવો અને દંતકથાઓથી ભરપૂર છે. એ કથાઓની સત્યાસત્યતાનો નિર્ણય હજુ સુધી જોઈએ એટલી સંતોષકારક રીતે થયો નથી; પરંતુ એ ચાલતી આવેલી દંતકથાઓમાંથી પણ વાચક બહેનોને કાંઈક ઉપદેશ મળે, એ ઉદ્દેશથી આ ટૂંકા ચરિત્રમાં અમે એ કથાઓનો પણ સમાવેશ કરીશું.

એમ કહેવાય છે કે લગ્ન પ્રસંગે મીરાંને જ્યારે વરની પ્રદક્ષિણા કરવાનું કહેવામાં આવ્યું, ત્યારે એ વરના સામું પણ જોયા વગર ઠાકોરજીના મંદિરમાં જતી રહી અને ગિરિધરલાલજીની મૂર્તિની પ્રદક્ષિણા કરીને તેમનું ભજન કરવા લાગી.

સાસરે વળાવવાનો વખત આવ્યો, ત્યારે મીરાંબાઇની સખીઓએ તેના સુંદર દેહને અનેક કિંમતી સુવર્ણ અને રત્નના અલંકારથી શણગારી દીધો. તેની માતાએ આંખમાં આંસુ આણીને તેને પ્રેમપૂર્વક શિખામણ આપીઃ " જોજે બહેન! સાસરે જઈને આવી ઘેલછા ન કરતી. ત્યાં જઈને સાસુસસરાની સેવા કરજે. પતિને દેવ સમાન ગણજે અને ડાહી થઈને રહેજે." પણ મીરાંના હૃદયમાં આ ઉપદેશે જરાયે અસર કરી નહિ. તેની ઘેલછા એવી ને એવીજ રહી. ભોંય ઉપર ઢળી પડીને એ છાતીફાટ રુદન કરવા લાગી. મીરાંબાઈના રોવાનું કારણ એ હતું કે, સાસરે ગયા પછી ભગવાનની ઉપાસના કરવાનો તથા રાતદિવસ ગિરિધરલાલજીના ગુણ ગાવાનો અવકાશ નહિ મળે. ઠાકોરજીની પૂજા કરવાને જે અનુકૂળતા સ્નેહાળ માતાએ કરી આપી હતી, તે અનુ-

કૂળતા સાસરે ગયા પછી કદી નહિ મળે. આવા આવા વિચારોથી ભક્તશિરોમણિ મીરાંબાઈ શોકથી આકુળવ્યાકુળ થઇ ગઇ હતી.

પરંતુ વિવાહ કરીને સાસરે ગયા વગર કોઇને ચાલ્યું છે કે, બિચારી મીરાંને ચાલે ? મરજી હોય કે ન હોય, પણ મીરાંને સાસરે જવુંજ પડ્યું.

સાસરે ગયા પછી મીરાં પોતાના પતિ ભોજરાજને ચાહવા લાગી, પણ પતિના પણ પતિ પરમેશ્વરને એ વીસરી ગઇ નહોતી.

પતિનું સુખ મીરાંબાઇ વધારે સમય સુધી ભોગવી શકી નહિ. લગ્ન પછી થોડાજ અરસામાં રાણા સંગના ગાદીવારસ મહારાજ કુમાર ભોજરાજનું તરુણ વયમાં મૃત્યુ થયું. પરંતુ વૈધવ્યના અસહ્ય દુઃખમાં પણ વિધાતાની અપૂર્વ દયા સમાયેલી જોઇને, સાધ્વી મીરાં એમાં પણ સંતોષ માનવા લાગી તથા પ્રભુભક્તિમાં મનને વિશેષ પરોવીને વૈધવ્યને સફળ કરવા લાગી.

મીરાંબાઇના વિધવા થયા પછી થોડે સમયે રાણા સંગનું પણ મૃત્યુ થયું. રાણા સંગની જગ્યાએ તેનો પુત્ર રત્નસિંહ વિ. સં. ૧૫૮૪ માં ગાદીએ બેઠો અને તેનો બીજો ભાઈ વિક્રમાજિત રણ-થંભોરની ગાદીએ બેઠો. રાણા રત્નસિંહનું પણ સં. ૧૫૮૮ માં બૂંદી રાજ્યની સરહદ ઉપર બૂંદીના મહારાવ સૂર્યમલને હાથે મૃત્યુ થયું, એટલે ચિતોડની ગાદી વિક્રમાજિતના હાથમાં આવી. એ વિક્રમાજિત ઘણા ખરાબ સ્વભાવનો હતો. એણે થોડો સમય-જ રાજ્ય કર્યું હતું, પણ થોડા સમયમાંજ એ પોતાની પ્રજામાં ઘણો અપ્રિય થઈ પડ્યો હતો. એ રાજાનાં દુષ્ટ આચરણોનું વર્ણન રાજસ્થાનના ઇતિહાસકારોએ ઘણી સારી રીતે કર્યું છે. મીરાંબાઈ ઉપર પણ સખ્તાઈ કરવામાં તથા તેને ભક્તિમાર્ગમાંથી વિમુખ રાખવા માટે તેણે કચાશ રાખી નહોતી.

મીરાંબાઈનાં સાસરિયાંએ તેને ગિરિધર ગોપાળની પૂજા છોડી દેવાનો આગ્રહ કર્યો હતો, પણ મીરાંએ સ્પષ્ટ કહી દીધું હતું કેઃ—

"મેરે તો ગિરિધર ગોપાલ, દૂસરા ન કોઇ,
દૂસરા ન કોઇ, હો નાથ ! દૂસરા ન કોઇ."

મીરાંબાઈની સાસુએ ક્રોધે ભરાઇને તેને જુદા મહેલમાં રાખી હતી. મીરાંને તો ભાવતું હતું અને વૈદે કહ્યું. જુદા મહેલમાં

રહેવાથી સંસારની બધી ગડબડથી તે બચી ગઇ. કોલાહલશૂન્ય મકાનના એક એકાંત ઓરડામાં બેસીને તે મન ખોલીને ભગવાનની પ્રાર્થના કરવા લાગી. સગાંસંબંધીઓએ મીરાંનો ત્યાગ કર્યો, પણ ભક્તવત્સલ ભગવાને તેને પોતાની તરફ વધારે આકર્ષિત કરી. મીરાંબાઈએ હવે ખુલ્લી રીતે સાધુસંતોનો સત્કાર કરવાનું અને તેમની પાસે ભગવાનના ગુણાનુવાદ સાંભળવાનું શરૂ કર્યું. સાધુસંન્યાસીઓ વગર સંકોચે મેવાડની પુત્રવધૂના મહેલમાં આવજા કરે છે, એ સમાચાર ધીમે ધીમે રાણાના મહેલમાં પહોંચ્યા અને તેઓ મીરાં ઉપર ઘણાજ ક્રોધે ભરાયા. મેવાડના કુળને મીરાં આ પ્રમાણે કલંક લગાડે, એ કોઇને પણ રુચ્યું નહિ. મીરાંની એક નણંદ ઉગ્ર ચંડિકાના જેવું રૂપ ધારણ કરીને મીરાંને ધમકાવવા આવી કે, “ તમે મહારાણાના ઘરનાં વહુ થઇને, આમ સાધુસંતોને વગર સંકોચે તમારા મહેલમાં આવવા જવા દો છો, એ ઘણીજ શરમની વાત છે. તમારે ઈશ્વરનું ભજન કરવું હોય તો એકલાં બેસીને કરો. અમારા કુળને શું કામ કલંક લગાડો છો ? ” સાધ્વી મીરાંએ નણંદનો બધો ઠપકો શાંત ચિત્તે સહન કરીને પ્રભુને પ્રાર્થના કરીઃ “ હે ગિરિધારિ ! મારી સાસુ કેવી નિષ્ઠુર અને નણંદ પણ કેવી કજિયાખોર છે? આ કષ્ટ મારાથી કેમ સહન થાય ? પણ હે ગિરિધર, તારી ખાતર હું બધું સહન કરીશ. ” આ પ્રસંગને ઉદ્દેશીને તેણે ગાયું છે કેઃ–

“ સાધુન સંગ બૈઠ બૈઠ, લોકલાજ ખોઇ,
યહ તો બાત ફૂટ ગઇ, જાનત સબ કોઈ;
મેરે તો ગિરિધર ગોપાલ, દૂસરા ન કોઇ.
અંસુઅન જલ સીંચ સીંચ, પ્રેમ બેલ બોઇ,
યહ તો બેલ ફૈલ ગઈ, અમૃત ફલ હોઇ;
મેરે તો ગિરિધર ગોપાલ, દૂસરા ન કોઇ.
આઈથી મૈં ભગત જાન, જગત દેખ રોઇ,
લોગ કુટમ ભાઇબંધ, સંગ નહિ કોઇ;
મેરે તો ગિરિધર ગોપાલ દૂસરા ન કોઈ. ”

આ બનાવ પછી રાણાના ક્રોધનો પાર રહ્યો નહિ. તેમણે મીરાંને મારી નાખવાના ઉપાયો શોધવા માંડ્યા. એ સંબંધી ખબર કોઇ કોઇ વખત મીરાંબાઇના શુભેચ્છકો તરફથી મીરાંબાઇને કાને પણ પડતી, પણ એ તો સ્પષ્ટ જવાબ આપતી કેઃ–

" રાણાજી મેવાડા મારો કાંઇ કરલેસી
મેં રસિયો રામ રિઝાવા એમાં; રાણાજી મેવાડા.
રાણાજી રૂસેગા તો ઘર જાવેગા,
રામ રૂસ્યાં મર જાવાં એમાં; રાણાજી મેવાડા."

અર્થાત્ કે, " મેવાડપતિ રાણાજી મને શું કરી શકવાના છે? હું તો પરબ્રહ્મ પરમેશ્વરને રીઝવી રહી છું. રાણાજી નાખુશ થઇને ઘર બહાર મને કાઢી મૂકશે, પણ પરમેશ્વર રિસાશે તો મારૂં મોતજ આવશે."

રાણાજીએ હવે ક્રોધના આવેશમાં આવી જઇને એક કાળા ઝેરી સાપને સુંદર પેટીમાં પૂરીને એ પેટી મીરાંબાઇની પાસે એક દાસીની સાથે મોકલાવી આપી તથા કહેવરાવ્યું કે, " હું તમારી દૃઢ ભક્તિ જોઇને ઘણો પ્રસન્ન થયો છું અને આ કિંમતી રત્નોનો હાર તમારે માટે ભેટ તરીકે મોકલું છું, તેને કંઠમાં ધારણ કરજો." મીરાંએ ઘણા આશ્ચર્ય સાથે પેટીનું તાળું ઉઘાડીને હાર કાઢવા સારૂ હાથ ઘાલ્યો. હાથ ઘાલતાંવારજ વિષમય સર્પે તેને દંશ દીધો; પણ મીરાં તો એથી જરા પણ ગભરાઇ નહિ. એણે તો એ વખતે નીચેનું પદ ગાયું:—

" સાપ પિટારો રાણાજીને ભેજ્યો,
ચંદનહાર વણાસ્યા એમાં."

અને પોતાના ઇષ્ટદેવતા રણછોડજીનું સ્મરણ કરીને એ ઝેરી સાપને પણ મીરાંએ ફૂલોની માળાની પેઠે ગળામાં ધારણ કર્યો.

સદ્ભાગ્યે એ સર્પના ઝેરની કાંઇ પણ અસર મીરાંબાઈના ઉપર ન થઇ. સર્પ કરડ્યાથી પણ મીરાંબાઈ ન મરી, ત્યારે રાણાજીએ બીજી:યુક્તિ શોધી કાઢી. એક સોનાના પ્યાલામાં વિષ ઘોળીને એ પ્યાલો મીરાંબાઈની પાસે મોકલાવી કહેવરાવ્યું કે, " આ શ્રીરણછોડજીનું ચરણામૃત છે, એને પી જજો." ચતુર મીરાંબાઈ સમજી ગઇ હતી કે, આ ચરણામૃત નથી; પણ મને મારી નાંખવા સારૂ મોકલેલું હળાહળ વિષ છે, છતાં પણ એણે તો નીચેનું પદ ગાઇને " ચરણામૃત" પી લીધું:—

" વિષકો પ્યાલો રાણાજીને ભેજ્યો,
ચરણામૃત કર પીસા એમાં."

અર્થાત્–રાણાજીએ મોકલેલા વિષને પ્રભુનું ચરણોદક ગણીને હું તો પી જઈશ અને ખરેખર પ્યાલો ઉઠાવીને મીરાંએ હળાહળ ઝેર પીજ ગઈ. ધન્ય ! ધન્ય ! ધન્ય ! એવી પરમ સ્ત્રી ભક્તને ! !

વિષપાનથી પણ મીરાંનું મૃત્યુ ન થયું, ત્યારે રાણાજીએ ગામમાં ઢંઢેરો પિટાવ્યો કે, " જે કોઈ સાધુસંત મીરાંના મહેલમાં જશે, તેને મારી નાખવામાં આવશે. "

મીરાં ઘણી વાર એકલી બેસીને ઊંચે સ્વરે પ્રભુની પ્રાર્થના કર્યા કરતી હતી. પહેરાવાળાઓએ એક દિવસ સાંભળ્યું કે, મીરાં કોઇની સાથે ઘરમાં વાતચીત કરી રહી છે. તેમણે જઈને રાણાજીને ખબર આપી કે, " માતાજી કમાડ બંધ કરીને કોઇની સાથે વાત કરી રહ્યાં છે. "

રાણાજી લાલચોળ આંખો કરીને મીરાંના મહેલ તરફ ગયા. રાણાજીના હાથમાંની તલવાર સૂર્યના પ્રકાશમાં ઝગઝગ થઈ રહી હતી. રાણાએ બારણા આગળ જઇને ગર્જના કરીને મીરાંને કહ્યું: " તું છાનીમાની કોની સાથે વાતચીત કરી રહી છે? ઝટ બોલ, નહિતર જાનથી મારી નાખીશ. " મીરાંએ કમાડ ઉઘાડ્યાં. તેના ચહેરા ઉપર ભયની એક પણ રેખા નહોતી. તેની આંખોમાં ઈશ્વરપ્રેમનું ઉજ્જવલ તેજ હતું. તેણે ધૈર્યપૂર્વક ઉત્તર આપ્યો: " હું ભગવાનની સાથે વાત કરી રહી હતી. " રાણા ગર્જના કરીને બોલી ઊઠ્યા: "ક્યાં છે તારો ભગવાન? એકદમ કહી દે." મીરાંએ ઉત્તર આપ્યો: " આ મારી સન્મુખ ઊભા છે. મારા હૃદયની અંદર તેમજ બહાર સર્વત્ર એજ વસી રહ્યા છે. " મીરાંનો દૃઢ વિશ્વાસ જોઇને રાણા પણ સ્તંભિત થઇ ગયા અને નીચે મોંએ પોતાના મહેલમાં પાછા ગયા.

આખરે રાણાજીના ત્રાસથી કંટાળીને મીરાંબાઈ યાત્રા કરવા નીકળી પડી. મથુરાં, વૃંદાવન આદિ તીર્થોની યાત્રા કરતી કરતી એ દ્વારિકા નગરીમાં પહોંચી. રાણાજીએ પાછળથી મીરાંને તેડી લાવવા સારૂ માણસો મોકલ્યાં હતાં. પોતાના રક્ષણનો બીજો કોઇ ઉપાય ન સૂઝવાથી, મીરાંબાઇ ગભરાતી ગભરાતી ઇષ્ટદેવ રણછોડજીના મંદિરમાં પેસી ગઇ અને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરીને પ્રાર્થના કરવા લાગી: " હે નાથ, દીનાનાથ, કૃપાળુ, ભક્તવત્સલ, અંતર્યામિ, દુઃખભંજન, ભગવાન! મારૂં રક્ષણ કરો. આ દુષ્ટોના

હાથમાંથી મને બચાવો !!" દંતકથા એવી છે કે, એવી પ્રાર્થના કર્યા પછી તરતજ મીરાંબાઈ અંતર્ધાન થઇ ગઇ અને રણછોડજીની કૃપાથી સદ્ગતિને પામી ગઇ. જે લોકોએ તેને મંદિરમાં પેસતાં જોઇ હતી, તેમણે તેની ઘણીયે શોધ કરી, પણ કંઈ પણ પત્તો લાગ્યો નહિ. અસ્તુ ! આ તો ભક્તોની માન્યતા છે. મહાન ભક્તોની અંતિમ લીલા સંબંધી ચમત્કારી વાતો આપણા દેશમાં સર્વદા પ્રચલિત થાય છે, તો મીરાંબાઈના સંબંધમાં પણ એવી ચમત્કારી વાત કહેવાય તો એમાં કાંઇ આશ્ચર્ય નથી. એટલું તો નક્કી છે કે, ભક્તશિરોમણિ મીરાંબાઇનો દેહાંત દ્વારિકા નગરમાં થયો હતો. તેનું મૃત્યુ સંવત ૧૬૦૩ ના વર્ષમાં થયેલું એમ સુપ્રસિદ્ધ ઇતિહાસવેત્તા મુનશી દેવીપ્રસાદજીનો અભિપ્રાય છે; પરંતુ કેટલાકના અભિપ્રાય પ્રમાણે, ત્યાર પછી પણ થોડા વર્ષ સુધી મીરાંબાઇ વિદ્યમાન હતી.

મીરાંબાઇ ઘણી વિદ્વાન સ્ત્રી હતી. તેનાં રચેલાં પદ ભારત વર્ષમાં સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. આપણી ગુજરાતી ભાષામાં પણ તેણે ઘણાં ભજન રચેલાં છે, એમ મનાય છે અને એ ભજનોનો સંગ્રહ એક વિદ્વાન સાક્ષર તરફથી ભવિષ્યમાં થવાનો છે, એમ સાંભળવામાં આવ્યું છે. મીરાંબાઇના ચરિત્રમાંની ખરી ઘટનાઓમાંથી દંતકથાઓ છૂટી પાડીને સત્યાસત્યનો નિર્ણય કરવાની આશા અમે એ વિદ્વાન પાસેથીજ રાખીએ છીએ.

મીરાંબાઇનાં ભજનોના સંબંધમાં રાજસ્થાનના સુપ્રસિદ્ધ ઇતિહાસવેત્તા, જોધપુર રાજ્યના મુન્સફ કાયસ્થકુલભૂષણ મુનશી દેવીપ્રસાદજી શું કહે છે, તે અમે નીચે જણાવીએ છીએ:—

"મીરાંબાઈનાં ભજનો દરેક સ્થાને, મંદિરોમાં, સદ્ગૃહસ્થોના ઘરોમાં અને સાધુસંતોના સમાજોમાં ગવાય છે. તેમાં ખરાં તો ઘણાં થોડાં છે, બાકી નકલી ઘણાં છે. સાધુસંતોએ પુષ્કળ ભજનો મીરાંબાઇના નામથી બનાવ્યાં છે અને એ ભજનોમાં રાણાજીને મીરાંનો પતિ ગણીને સારીખોટી ઘણી વાત કહી છે. અજ્ઞાનતાને લીધે, એ લોકો મીરાંબાઇને રાણાજીની પત્ની માને છે. ખરૂં જોતાં એ વાત સર્વથા જૂઠી છે."

એક વખત જોધપુરના મહારાજા શ્રીમાનસિંહજીના દરબારમાં મીરાંબાઇના નામથી પ્રચલિત થયેલું એક બનાવટી પદ ગાવામાં આવ્યું હતું. પદ સાંભળીને એક દરબારીએ પૂછ્યું હતું

કે, "મીરાં સ્વર્ગમાં ગઇ હશે કે નરકમાં?" મહારાજે પૂછ્યુંઃ "શા માટે?" દરબારીએ જવાબ આપ્યોઃ "એ પદમાં પતિની નિંદા કરવામાં આવી છે; જેમકે—

"અબ નહિ રહું રાણા મેં હટકી, મન લાગો ગિરિધરસું,
રાણાજી મેવાડો મ્હાકો કાંઇ કરસી;
હથ લેવો રાણા સંગ, જુડિયો ગિરિધર ઘર પટરાણી."

મહારાજાએ કવીન્દ્ર જોશી શંભુદત્તજીની તરફ જોયું તો એમણે વિનતિ કરી જણાવ્યું કે, "અન્નદાતાજી ! એવા ભાવનાં ભજનો બોડકાઓ (સાધુઓ)નાં ઘડી કાઢેલાં છે. મીરાંબાઇ તો ઘણી મોટી સતી અને પતિવ્રતા હતી; એ શા સારૂ આવું આડુંઅવળું ભાષણ કરે ? એમણે તો ગીતગોવિંદની ટીકા રચી છે; એ પુસ્તક મંગાવીને આપ વાંચી જુઓ, એટલે આપને મીરાંબાઇનાં વિચાર અને આચરણ સ્પષ્ટ જણાઇ આવશે."

મહારાજાએ એ ગ્રંથ મંગાવીને વાંચ્યો, તો એમાં એ ભજનોને મળતો આવતો ભાવ કંઈ દીઠામાં ન આવ્યો. રાજાની સભાના બધા સભાસદોને જોશીજીના કથન ઉપર વિશ્વાસ બેસી ગયો કે, સાધુઓએ એમના નામથી ઘણાં જૂઠાં પદ બનાવ્યાં છે. ઘણો ઊંડો વિચાર કર્યાથી જણાઇ આવે છે કે, એ પદમાંની કવિતા પણ કાંઇ ઊંચા પ્રકારની નથી. મીરાંબાઇ તો મોટી પંડિતા હતી અને તેની કવિતા પણ ઘણીજ સુંદર, પ્રાસાદિક અને ભક્તિરસપ્રચૂર હતી. મીરાંબાઇને નામે કપોલકલ્પિત ભજનો એટલાં બધાં પ્રચલિત થયાં છે કે એમાં એની મહત્તા અને પ્રતિભાસૂચક અસલ પદો ઢંકાઇ ગયાં છે.

મીરાંબાઇનાં બે અસલી પદ કાંચન કવિરાજ રાજાજી શ્રીસોહનસિંહજી સાહેબે પોતાના હાથથી નકલ કરીને મુનશી દેવીપ્રસાદજીને આપ્યાં છે. સોહનસિંહજી મહારાજા માનસિંહજીના પુત્ર હતા. એ પદ મોકલી આપતી વખતે તેમણે લખ્યું છે કે, "પહેલું પદ શ્રીમીરાંબાઇ દ્વારિકાના મંદિરમાં દર્શન કરવા પધાર્યાં તે વખતે ગાયું હતું અને બીજું પદ લય થતી વખતનું છે.

(રાગ સોરઠ, તાલ જલદ, તિતાલા વધીમા તિતાલા.)

હરિ કરિહો જનકી ભીર.
દ્રૌપદીકી લાજ રાખી, તુમ બઢાયો ચીર;
ભક્ત કારણરૂપ નરહરિ ધર્યો આપ શરીર.

હરિનકસ્યપ માર લીનો, ધર્યો નાહિન ધીર;
બૂડતે ગજરાજ તાર્યો, કિયો બાહિર નીર;
દાસ મીરાં લાલ ગિરિધર, દુઃખ જહાં ન પીર;
સાજન સુધ જ્યોં જાને, ત્યાં લીજે હો,
તુમ બિન મેરે ઔર ન કોઈ, કૃપારાવરી કીજે હો;
ઘોસ ન ભૂખ રૈન નહિ યૂંતન, પલપલ છીજે હો,
મીરાં કહે પ્રભુ ગિરિધર નાગર મિલે બિછુરન નાહિ કીજે હો.

મીરાંબાઈના ગ્રંથ

મીરાંબાઈએ ભક્તિમાર્ગના અનેક ગ્રંથ બનાવ્યા છે. એણે નરસિંહ મહેતાનું મામેરું હિંદી ભાષામાં લખ્યું છે.

બીજો ગ્રંથ ગીતગોવિંદની ટીકાનો છે.

ત્રીજો ગ્રંથ રાગગોવિંદ નામનો છે. એ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ પુરાતત્ત્વવેત્તા શ્રી. ગૌરીશંકરભાઈને મળી આવ્યો છે. મીરાંબાઈની કવિતા સંબંધી એ વિદ્વાન લખે છે કે, " મીરાંબાઈની કવિતા ભક્તિરસથી ભરેલી છે, એમાં ઈશ્વરપ્રેમ અને વૈરાગ્ય ઝળકી ઊઠે છે; તેની કવિતાની વાણી કોમળ, મધુર અને રસિક છે. "

મીરાંબાઈનાં ભજન

મીરાંબાઈનાં ખરેખરાં ભજનો શોધી કાઢવાનું કામ ઘણું કઠણ છે તે અમે ઉપર જણાવી ગયા છીએ. જોધપુરના પુસ્તકભંડારમાંથી તથા અન્ય વિદ્વાનોના પુસ્તકાલયમાંથી મુનશી દેવીપ્રસાદજીએ મેળવેલાં કેટલાંક ભજનો અમે નીચે ઉતારીએ છીએ :

(કાફી)

આજ અનારી લે ગયો સારી, બૈઠી કદમકી ડારી, હે માય.
મારે ગેલ પડ્યો ગિરિધારી, હે માય, આજ.
મૈં જલ જમુનાં ભરન ગઈથી, આ ગયો કૃષ્ણ મુરારી, હે માય.
લે ગયો સારી અનારી મારી, જલમૈં ઊભી ઉઘારી, હે માય.
સખી સાઇનિ મોરી હસત કૈં, હસિહસિ દે મોહિ તારી, હે માય.

સાસ બુરી અર નણુદ હઠીલી, લરિલરિ દે મોહિ ગારી, હે માય.
મીરાં કે' પ્રભુ ગિરિધર નાગર, ચરનકમલકી વારી, હે માય.

(રાગ–સુખ સોરઠ)

પ્રભુજી થે કહાં ગયો નેહડી લગાય. ટેક
છાંડ ગયા વિસવાસ સંગાતી, પ્રેમકી બાત બણાઇ.
બિરહ સમંદ મેં છાંડ ગયા છો, પ્રેમકી નાવ ચલાઇ.
મીરાં કહે પ્રભુ કબે મિલોગે, તુમ બિન રહ્યો ન જાઇ.

(પદ)

દેખો સહિયાં હરિ મન કાટો કિયો. ટેક
આવન કહ ગયો અજૂં ન આયો,
કરિ કરિ વચન ગયો.
ખાનપાન સુધ બુધ સબ બિસરી,
કૈસે કરિકે જિયો.
બચન તુમારે તુમહી બીસારે,
મન મેરે હર લિયો.
મીરાં કહે પ્રભુ ગિરિધર નાગર,
તુમ બિન ફૂટત હિયો.

મીરાંબાઈએ ગુજરાતી ભાષામાં પણ પદ રચ્યાં કહેવાય છે. મીરાંબાઈના નામથી પ્રચલિત પદો ગુજરાતમાં સારી પેઠે પરિચિત છે, એમાં તો બેએકનો અત્રે ઉલ્લેખ કરીશું.

બોલ મા, બોલ મા, બોલ મા રે,
રાધાકૃષ્ણ વિના બીજું બોલ મા. ટેક
સાકર શેરડીનો સ્વાદ તજીને,
કડવો તે લીમડો ઘોળ મા રે. રાધા૦
ચાંદાસૂરજનું તેજ તજીને,
આગિયા સંગાતે પ્રીત જોડ મા રે. રાધા૦
હીરા રે માણેક ઝવેર તજીને,
કથીર સંગાતે મણિ તોળ મા રે. રાધા૦
મીરાં કહે પ્રભુ ગિરિધર નાગર,
શરીર આપ્યું સમતોલમાં રે. રાધા૦

ગોવિંદો પ્રાણ અમારો રે, મને જગ લાગ્યો ખારો રે.
મને મારો રામજી ભાવે રે, બીજો મારી નજરે ન આવે રે. ગો૦
મીરાંબાઈના મહેલમાં રે, હરિસંતનનો વાસ,
કપટીથી હરિ દૂર વસે, મારા સંતન કેરી પાસ. ગોવિંદો૦
રાણોજી કાગળ મોકલે રે, દેજો મીરાંબાઈને હાથ;
રાજપાટ તમે છોડી રાણાજી, વસો સાધુને સાથ. ગોવિંદો૦
વિષનો પ્યાલો રાણે મોકલ્યો રે, દેજો મીરાંને હાથ;
અમૃત જાણી મીરાં પી ગયાં, જેને સહાય શ્રીવિશ્વનો નાથ. ગોવિંદો૦
સાંઢવાળા સાંઢ શણગારજે રે, જાવું સો સો રે કોશ;
રાણાજીના દેશમાં મારે, જળ રે પીવાનો દોષ. ગોવિંદો૦
ડાબો મેલ્યો મેવાડ રે, મીરાં ગઈ પાશ્ચમ માંય;
સર્વે છોડી મીરાં નીસર્યાં, જેનું માયામાં મનડું ન કાંય; ગોવિંદો૦
સાસુ અમારી સુષુમણા રે, સસરો પ્રેમ સંતોષ;
જેઠ જગજીવન જગતમાં મારો, નાવલિયો નિર્દોષ. ગોવિંદો૦
ચુંદડી ઓઢું ત્યારે રંગ ચૂવે રે, રંગબેરંગી હોય;
ઓઢું હું કાળો કામળો, દૂજો ડાઘ ન લાગે કોય. ગોવિંદો૦
મીરાં હરિની લાડણી રે, રહેતી સંત હજૂર;
સાધુ સંઘાતે સ્નેહ ઘણો, પેલા કપટીથી દિલ દૂર. ગોવિંદો૦

સ્ત્રી તથા બાળોપયોગી ગ્રંથો

પાકશાસ્ત્ર—સ્વાદિષ્ટ ચીજો બનાવવા માટે ઉપયોગી ...	૨—૮
ભારતની દેવીઓ—ગ્રંથ ૧ લો—પ્રાચીનયુગનાં ૧૩૩ ચરિત્રો	૩—૦
,, **ગ્રંથ ૨ જો**—મધ્યયુગનાં ૨૪૯ ,,	૩—૦
,, **ગ્રંથ ૩ જો**—અર્વાચીન ૧૬૬ ,,	૩—૦
નળાખ્યાન—મહાકવિ પ્રેમાનંદકૃત : મોટા અક્ષરોમાં ...	૧—૦
ઓખાહરણ— ,, ,, ,, ...	૦—૮
શ્રી શારદામણિદેવી—(ચરિત્ર) આનંદ ચૈતન્યકૃત ...	૯—૮
સ્ત્રીઓના વિવિધ પ્રશ્નો—સ્ત્રીઓને ઉપયોગી હકીકતો	૧—૮
ટૂંકી વાર્તાઓ ગ્રંથ ૧ લો—૬૬ વાર્તાઓ	૨—૮
,, ,, **—ગ્રંથ ૨ જો**—૫૭ વાર્તાઓ ...	૨—૮
,, ,, **—ગ્રંથ ૫ મો**—૫૬ વાર્તાઓ ...	૨—૮
,, ,, **—ગ્રંથ ૬ ઠ્ઠો**—૮૬ વાર્તાઓ ...	૨—૮
બાળકોની માવજત—બાળઉછેર માટે અતિ ઉપયોગી	૦—૧૦
બાલભારત-સંક્ષિપ્ત મહાભારત (સચિત્ર)... ...	૧—૮
બિરબલ અને બીજા—રમૂજી વાર્તાસંગ્રહ	૨—૦
બાલસદ્બોધ—વાર્તાઓરૂપે ધાર્મિક શિક્ષણ	૦—૮
સદ્ગુણી બાળકો—૬૯ ખરા બનાવોનો સંગ્રહ ...	૦—૮
બાળકોની વાતો—ભા. ૧ લો—બોધપ્રદ ૨૧ વાતો ...	૦—૬
,, ,, **-ભા. ૨ જો**- ,, ૬૧ લેખો ...	૦—૮
આદર્શ દૃષ્ટાંતમાળા—(૧) ૪૨૪ ટૂંકાં દૃષ્ટાંતો ...	૨—૮
,, ,, —(૨) ૪૯૫ ,, ,, ...	૨—૮
ગુલિસ્તાઁ—સુબોધ પુષ્પવાટિકા—શેખ સાદીકૃત ...	૦—૫
તંત્રકથા—(સચિત્ર) પંચતંત્રની વાતો : સં. વાલજી ગો. દેસાઈ	૧—૮
,, (અચિત્ર) ,, ,, ,, ,,	૧—૪
બાળકોની રીતભાત—સદ્વર્તનના પાઠો	૦—૩
બાળકોના આચાર- ,, ,, ...	૦—૨
બાળકોનો આનંદ—પ્રેરણાદાયક પાઠો	૦—૬

વધુ પુસ્તકોની વિગત માટે સૂચિપત્ર મંગાવો :

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

અમદાવાદ અને કાલબાદેવી રોડ, મુંબઈ—૨